
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

129. évfolyam

2018

4. szám

Fejős Zoltán

Indiai pantheon. Elmulasztott lehetőség etnográfiai múzeum alapítására Magyarországon 1840-ben

Ismeretes, hogy Xántus János kelet-ázsiai gyűjteményét 1871 kora nyarán mutatták be a Nemzeti Múzeumban. A kiállítást jelentős sajtóvisszhang kísérte. Méltányolták Magyarország első „népismeit” kiállítását, a gyűjtő nemzeti hivatástudatot és tudományos értéket egyaránt képviselő nagyszerű tettet. A kiállításról, a gyűjteményről a fővárosi lapok mellett vidékiek is hírt adtak. A *Kolozsvári Közlöny* egy rövid, pár soros jegyzete külön figyelmet érdemel, mert ebben egy a Xántus gyűjtéséhez hasonló, de korábbi kollekcióról van szó. Az újsághír teljes terjedelmében a következő:

„Xantus keletázsiai ethnographiai gyűjteményének, mely csak 38,000 ftba került, illő méltánylatára főlemlítjük, hogy az 1840-ki országgyűlésnek, Lamarc Picot francia tudós, ugyanazon tartományokbeli hasonló ethnographiai gyűjteményét Pozsonyban a Pálfi-teremben kirakván, 500,000 frankért ajánlotta fel. E francia gyűjtemény sem számmennyiségére, sem érdekességére, annyival kevésbé, mert az állat s növénygyűjtemény benne teljesen hiányzott, Xantuséval korántsem mérkőzhetik. A magyar országgyűlés részint drágálván a roppant árt, részint nem látván ez érdektelen és nyomorúnak tetsző kezdetleges hindu fegyverzetek s egyéb házi és pagodai készletek és bálványok megszerzésének szükségét, nem vette meg. Ugy halljuk, aztán a francia kormány szerezte meg a magyarnak kínált jutányosb áron.”¹

Az adata Sándor István lelt rá és kivonatossan idézte a Xántus Jánosról (1825–1894) megjelent életrajzi könyvében 1970-ben.² Színes, apró adalékot jelentett számára hősének méltatásához, s nem foglalkozott a kolozsvári napilap értesülésének „megfejtésével”. Hivatkozása a későbbiekben elsikkadt, és más sem vette a fáradságot, hogy utánanézzon, vajon mire is vonatkozik az információ. Pedig ha a hír igaz, mégiscsak az Európán kívüli etnográfiai tárgyak első magyarországi nyilvános bemutatásáról van szó, ami mindenképpen tudománytörténeti jelentőségű tény. Többet

¹ *Kolozsvári Közlöny* 1871. július 2. 79. sz. p. 2.

² Sándor 1970: 311.

is megér annál, mint hogy elbúvó „lábjegyzetként” elfelejtődjön a magyar néprajzi muzeológia alapító atyjaként tisztelt Xántus János kissé patetikus hangvételű, főként a nagyközönségnek szóló életrajzában.

A kezdet kezdetén leszögezhető: a hír lényege igaz, 1840-ben valóban lehetett látni egzotikus néprajzi tárgyakat Pozsonyban. Az újságcikk azonban több szempontból is pontatlan, hiányos, elírásokat tartalmaz, s a kontextus hiánya miatt elvész magának a ténynek a korban játszott jelentősége is. A szöveget áthatja az a kettős mondanivaló, hogy a „mi” gyűjteményünk értékesebb, mert egyrészt kevesebbe került, másrészt összetételében is gazdagabb, ugyanakkor a felajánlott gyűjtemény nem is ért annyit, mint amennyiért „nekünk” kínálták. Tehát mindenképpen „mi” kerültünk ki előnyösen a „mérkőzésből”. Könnyű belátni, hogy ezek inkább sajátos gyűjtői motívumok, olyan (önmagyarázó) klisék ötvözete, amikkel akár egy szalvétagyűjtő is motiválja magát, ha saját gyűjteményének értékét akarja ecsetelni.

Először is nézzük a gyűjtő, „a francia tudós” személyét. A tudósításban a név elírás, ami már jelenthetett némi problémát személyének azonosításában. A gyógyszerész, természettudós, utazó-felfedező Christophe-Augustin Lamare-Picquot-ról³ van szó, aki a normandiai Bayeux-ben született 1785-ben. Helyben végzett tanulmányai után apjához hasonlóan gyógyszerész pályára lépett, Saint-Malóban nyitott patikát. Életútja tragikusan indult: felesége és három gyermeke tuberkulózisban meghalt. Ez indította arra, hogy 1815-ben Mauritiusra költözzön, az akkor Île de France-nak nevezett, az angol fennhatóság alól épp bizonyos szabadságot elnyerő szigetre. Jól menő vállalkozásának jövedelme megalapozta korán megnyilvánuló utazási szenvedélyét. Először a környéket kereste föl, a Bourbon-szigetet (ma Franciaország Réunion nevű tengerentúli megyéje) és Madagaszkárt, a Jöreménység fokát, majd 1821-ben az Indiai óceán távolabbi vidékére utazott. Két évet töltött Bengálban és a szubkontinens délkeleti partvidéken, a Koromandel-part településein. Megcsodálta az itt látott természeti ritkaságokat, a vallási ábrázolásokat és kultikus tárgyakat, kézműves munkákat. Ekkor még elsősorban kereskedés céljával utazott. Visszatért Párizsba, ahol meggyőződött arról, hogy ott mennyire nem tudnak semmit mindarról, amit látott. 1825-ben újra Indiába hajózott. Ezen alkalommal Kalkutta, a Gangesz, a part menti európai kereskedővárosok környékét járja be. Természettajzi és etnográfiai, vallásos tárgyakat vásárol, illetve gyűjt a helybeliektől. Természettudományos megfigyeléseket végez, főként a kígyók viselkedését tanulmányozza, selyemhernyók után kutat. 1830 tavaszán érkezik vissza Párizsba, miután hajóját a Jöreménység fokánál villámcsapás érte, s rakománya majdnem odaveszett. Hazatérve, nagy gyűjteményét azon mód kiállítja a régi Sorbonne termeiben. Publikálni kezd az orvoslás, gyógyszerészet, ophiológia (kígyótan) kérdéseiről, s közel tíz évig reménykedik abban, hogy a tudósok, művészek által értékesnek tartott gyűjteményét az állam megvásárolja. Két évig Bécsben él, majd egy rövid törökországi kitérő után előbb 1842-ben, majd másodszor 1848-ban Észak-Amerikába utazik. Évekig járja Kanada, Labrador kies északi vidékeit, természettudományos feljegyzéseket készít, etnográfiai megfigyeléseket végez, gyűjt őslakosok és kanadai franciák között,

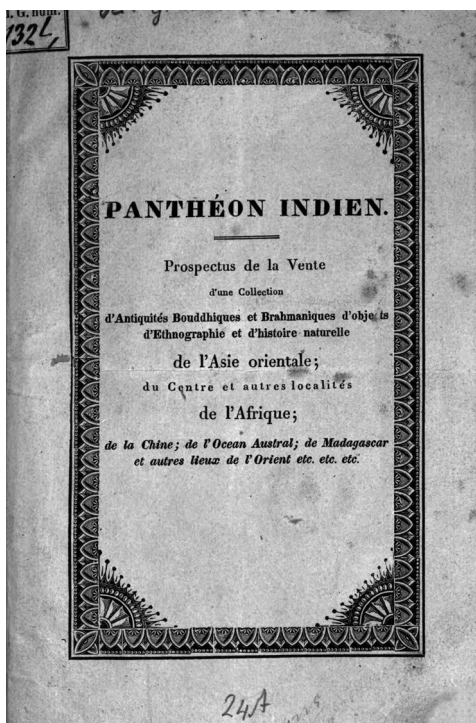
³ A forrásokban a név kötőjel nélkül, vagy egybeírt formában is előfordul. Az alábbiakban a mai francia szakirodalom kötőjeles írásmódját követem, kivéve a betűhív idézeteket.

akiket az angolok 1713 után korábbi lakóhelyükről északra űztek. Filantrópként segíti a helybeliek küzdelmes életét. A balsors itt sem kíméli, első két évének feljegyzései, gyűjtései egy québeci tűzvészben elpusztulnak. A kanadai prérin, Michigan, Minnesota, Wisconsin, Indiana, Illinois államokban táplálkozásra alkalmas növényfélék után kutat. A terjedő burgonyavész által pusztított burgonya pótlására egy az indiánok által fogyasztott lisztes növényfélék, a préri burgonyát próbálja Franciaországban meghonosítani. Próbálkozása azonban nem vezetett eredményre. A növény (*psoralea esculenta*) megnevezésére a Picquotiane kifejezést ajánlotta, amely máig fenntartja a kísérlet s a kísérletező emlékét. Kanadai útjain is gyűjtött néprajzi tárgyakat. Idős korában szülővárosába tért meg, ahol igen szerény körülmények között élte utolsó éveit, itt hunyt el 1873-ban. Gyűjteményeit a párizsi Természettudományi Múzeumnak, egyetemeknek ajándékozta, illetve legféltettebb kincseit – köztük Indiából hozott gyűjteménye maradványait, amerikai, kanadai gyűjtéseit – a bayeux-i városi múzeumnak.⁴

E kalandos, s a kortársak által nem kellően méltányolt felfedezésekben bővelkedő, ugyanakkor katasztrófák kísérte életrajzból számunkra a kezdeti két évtized az érdekes. Leginkább az, hogy Lamare-Picquot miért ment Bécsbe, és ott mi történt. Életrajzírói csak annyit jegyeznek meg, hogy a csalódottság miatt települt át Bécsbe. Magával vitte egész gyűjteményét, amit a korszak bonyolult politikai viszonyai közepette a francia kormány nem vásárolt meg. Ennek néhány részletéről alább még lesz szó, de hogy miért épp Bécsbe ment, s nem Berlinbe, Londonba, vagy máshova, azzal kapcsolatban szinte semmilyen információval nem rendelkezünk. Egy apró utalás azonban mégis némi fényt vet erre, s ez a magyar kapcsolat kérdésében is perdöntő lehet. Mindenesetre az bizonyos, hogy Lamare-Picquot több helyütt próbálkozott gyűjteményének tudományos elismertetésével, befogadtatásával és költségeinek megtérítése miatt a kollekció értékesítésével. A magyaroknak tett ajánlat a nemzetközi szakirodalomban teljességgel ismeretlen, mint ahogy az a magyarországi etnográfiai tárggyűjtés és múzeumalapítás vonatkozásában is. A továbbiakban ezt a kettős összefüggésben is új információkat rejtő történetet foglalom össze. Vizsgálatom a korabeli magyar és részben az osztrák sajtó elsősorban digitálisan hozzáférhető állományának átvizsgálásán alapszik. Az így nyert, egymással összefüggésbe állított információkat szembesítettem más forrásokkal, illetve a francia, német szakirodalomban fellelhető hivatkozásokkal. Ennek köszönhetően új, a nemzetközi kutatásban sem ismert kapcsolódások tárultak föl, és bizonyíthatóvá vált, hogy a magyarországi etnográfiai érdeklődés kezdetei, különösképpen pedig egy ilyen irányultságú múzeum megalapításának gondolata jóval korábbra tehető, mint ahogy azt eddig számon tartottuk.

Lamare-Picquot Bécsbe 1837 nyarának elején érkezhetett meg. Egy strasbourg-i kereskedőház segítségével költöztette át a több mint hatvan ládányi „buddhista és brah-

⁴ Lubrun 1849; NBG 1859; Warner 1947; Chaigneau 1982; Ruth 2007. Lamare-Picquot kutatásairól a korabeli magyar hírlapok is őriznek némi információt. A burgonyát helyettesítő növényről írt, a francia akadémia egyik ülésén felolvasott emlékiratát az Iparegyesület folyóirata ismertette: Új tápnövények. *Hetilap*, 3. évf. 1847. nov. 2. (192. sz.) 1414. hb. Az észak-amerikai selyembogarak franciaországi meghonosítása ellen írt emlékiratáról – mely kitér arra is, hogy Bengálban felfedezett egy „selyemér alfajt” – a *Vasárnapi Ujság* 1860. április 15-i (16.) száma tudósított (187. old.).

1. kép. Az *Indiai pantheon* eladási jegyzékének címlapja, Bécs, 1838. május 1. Bayerische Staatsbibliothek München, H. g. hum, 132 I, p. 3 (Titel), urn:nbn:de:bvb:12-bsb10435385-2_152654328301.

3. Új-Zéland és az óceániai szigetek, 4. Közép- és Nyugat-Afrika, Madagaszkár, Szumátra, 5. Brahmanizmus és a Gangesz vidéke. A hatodik, utolsó rész az állattani.

Júniusban Lamare-Picquot neve felbukkan a magyarországi lapokban is. Az első hír bécsi tartózkodásáról az 1838 tavaszi nagy pesti árvízzel kapcsolatos. Ő is kiveszi a részét az árvízkárosultak megsegítésében. Bécsben az udvari kancelláriánál regisztrált adományozók listája szerint 26 forint 14 krajcárt juttatott a károsultaknak.⁷ A *Jelenkor* még azt is feltűntette, hogy az adományozó „Lamare Picquot az indiai Pantheon tulajdonosa”.⁸ Eszerint az év nyarán gyűjteménye, az Indiai pantheon révén

manista régiségekből” álló gyűjteményét.⁵ 1838. május 1-i keltezéssel közreadott egy Bécsben nyomtatott tíz oldalas francia nyelvű brosúrát (1. kép), amely röviden ismerteti az árusításra szánt gyűjteményt: buddhista és brahmanista régiségeket, etnográfiai és természetrajzi tárgyakat. A *Panthéon indien* főcím alatti felsorolás feltűnteti, hogy a gyűjtemény tárgyai honnan valók: Kelet-Ázsia, Afrika középső és egyéb részei, Kína, Ausztrál Óceánia, Madagaszkár és a Kelet más helyei, stb. stb.⁶ A bevezető rövid tájékoztatója szerint a néhány hónapja Bécsbe hozott gyűjtemény a Kaiser-Haus néven ismert helyen (Ungargasse, Landstrasse Nro. 389) van kiállítva. A város illusztris személyiségei, irodalmárai, tudósai – „Pesth & Ofen [Buda] kevésbé szerencséiseivel szemben” – megtekinthetik hetente két alkalommal. A hat részből álló gyűjtemény mint megbonthatatlan egység nyilvános eladására 1838. június 26-án kerül sor. Az eladási jegyzék ezt követően ismerteti a hat gyűjteményi csoportot, s jelzi, hogy az első öthöz a helyszínen található történeti és mitológiai jegyzetek segítik a tájékozódást. Ezek két teremben a következő rendben tekinthetők meg: 1. Buddhizmus, 2. Kína,

⁵ *Wiener Zeitung*, Montag, 3. Juli 1837. p. 863. Roth 2007: 98 tévesen állítja (kérdőjellel ugyan), hogy 1839-ben vitte gyűjteményét Ausztriába.

⁶ A dokumentum a Bajor Állami Könyvtárban maradt fenn, a Google innen digitalizálta. A gyűjtemény legrészletesebb ismertetője, Andreas Lommel tudott arról, hogy létezik, de a Bajor Állami Levéltárban nem találta meg, Lásd Lommel 1960: 105.

⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. I. félév, június 5. (45. sz.) 346.

⁸ *Jelenkor* 1838. június 6. (45. sz.) 177.

ismerik Bécsben, s az árvízi segély révén a magyarok iránt is szimpátiát mutat. Az eladási jegyzék idézett utalása Pest-Budára jelzi, hogy számolt az onnét jövő érdeklődéssel is, amit feltehetőleg mint lehetőséget vetettek föl számára. A pesti árvízkor Pestre juttatott pénzadomány valószínűleg nemcsak az önzetlen segítségnyújtás gesztusa volt a részéről, hanem a figyelem felkeltésének az eszköze is lehetett.

A nyárra meghirdetett időpontban a gyűjtemény azonban nem kelt el. Lamare-Picquot egy Bécsben, szeptember 25-én kelt levelében arról értesíti a párizsi földrajztudóst, a nemzeti könyvtár térképtárának őrét, egy etnográfiai múzeum tervét kidolgozó Edme-François Jomard-t (1777–1862), hogy még nem sikerült túladnia gyűjteményén. Közlebebről azokra a tárgyakra hivatkozott, amiket egy kisebb utazás alatt Londonban vásárolt, s amikkel gyűjteményét tovább gyarapította.⁹ Tehát nem volt folyamatosan Bécsben, tájékozódott a brit fővárosban is. Itt személyesen láthatta, hogy Londonban a keleti műtárgyak piacát nem a kereslet, hanem a kínálat határozza meg, s itt aligha tudná gyűjteményét értékesíteni, ha oda vinné. A levélből az is világos, hogy az Indiai pantheonoknak voltak nem a korábbi utazásain beszerzett, hanem újabban vásárolt részei is. Ezeket (vagy ezek egy részét) a Bécsből Londonba tett „kiruccanáskor” vette.

Az etnográfia jelentőségét már igen korán felismerő Jomard a gyűjteményt messze-menően pártfogolta. A párizsi Földrajzi Társaság elismerő, részletes szakértői véleményét ő fogalmazta meg 1832-ben,¹⁰ s egy a kereskedelmi és közmunkaügyi miniszterhez írott levelében hangsúlyozta a gyűjtemény *etnográfiai* értékét, amely javaslata szerint meghatározó része lehetne egy megszervezendő önálló etnográfiai múzeumnak.¹¹ Lamare-Picquot neki írt bécsi levelét utóbb Ernst-Théodore Hamy (1842–1908), a párizsi Trocadéro Etnográfiai Múzeum alapító és a múzeum előtörténetét kutató igazgatója találta meg és idézte. Ezzel kapcsolatos rövid híradásában megjegyezte: a francia utazó „báró Hammer tanácsára határozott úgy, hogy tárgyait Ausztriába viszi”.¹² Ez az értesülés kulcsfontosságú, s úgy tűnik, ennek jelentőségét sem Hamy, sem az eddigi kutatás nem ismerte fel.¹³ „Báró Hammer” személye ugyanis arra utal, hogy a bécsi kiterőt „szakmai” értelemben megalapozott elhatározás szülte.

Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856) osztrák orientalista, császári titkos tanácsos befolyásos személyiség volt az osztrák fővárosban. A bécsi Keleti Akadémián végzett, diplomatának indult, több alsóbb külügyi – egyiptomi, konstantinápolyi – pozíció betöltése után 1807-ben a bécsi kancelláriához került. Metternich nem bízott benne, túl liberális felfogásúnak s túlzottan intellektuálisnak tartotta, ezért nem kapott újra külszolgálati megbízást.¹⁴ Hivatalos udvari tolmácként dolgozott 1839-ig, amikor

⁹ Hamy 1892. Jomard rendszerét, illetve szerepét az etnográfiai múzeum eszméjének kiformalódásában lásd Hamy 1890: 137–47, 25–144 (múzeumi terve); Dias 1991: 115–118.

¹⁰ Megjelent önálló füzetben (1832), közli Hamy 1890: 115–124.

¹¹ Közli Hamy 1890: 163–166. – kelt 1831. aug. 14.

¹² Hamy 1890: 163–166.

¹³ Forrás nélkül utal „M. von Hammer” segítségére Ruth 2007: 98, de nem szól ennek mibenlétéről.

¹⁴ Bruijn 2012. A bárói címet 1836-ban szerezte miután elhunyt jó barátjának özvegye a címet és a Purgstall családi birtokot neki ajándékozta. Életéről lásd még két magyar nekrológiát: Báró Hammer-Purgstall. *Magyar Sajtó* 2. 1856. nov. 29. (276. sz.); *Budapesti Hírlap* 1856. dec. 12. (291. sz.). Vö. Neck 1964: 1244; Kovács 1975; Ress 1986: 230., 244; Vásáry 2013: 910–911.

nyugalomba vonult. Hivatalával túl sok tennivaló nem járt, bőven jutott ideje irodalmi művek fordítására – tíz nyelvet bírt –, valamint török, bizánci, perzsa történelmi tanulmányokra. Kiterjedt szakmai tevékenységet fejtett ki, egész életét a keleti nyelvek, irodalom és történelem tanulmányozásának szentelte. Kelet ügyeiben ő számított Bécs központi szaktekintélyének. Az osztrák akadémia megszervezőjeként annak első elnökévé választották 1847-ben, mely posztot három évig töltötte be. Az oszmán birodalom történetéről írt tíz kötetes munkája mindmáig a tárgykor pótolhatatlan kézikönyvének számít. A munka Pesten jelent meg 1827-től Hartleben Konrád kiadásában. Arab, török, perzsa fordításai elsőként közvetítették Kelet irodalmi értékeit Európába. Biztosan tudott arról, hogy a császári természettudományi kabinetben utazók és vásárlások révén folyamatosan gyarapodott az „etnográfiai ritkaságok” néven számon tartott gyűjtemény, aminek 1821-ben új helyet különítettek el az Alsó-Belvedere palotában.¹⁵ Remélni lehetett, hogy az udvar nem lesz közömbös egy jelentős új kollekció felbukkanásakor.

Báró Hammer-Purgstall külső munkatársa, levelező tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak. Más irányú magyar kapcsolatait levelezése tanúsítja.¹⁶ Valószínűleg nem alaptalan feltételezni, hogy a francia utazónak szóba is hozhatta a magyarok esetleges érdeklődését a gyűjtemény iránt. A Lamare-Picquot-féle gyűjtemény Bécsbe kerülésekor latin nyelvű cikket juttatott el a Társaság évkönyvéhez, amelyet magyar fordítással együtt meg is jelentettek. Ebben bizánci kútfők alapján a magyarok ősi lakhelyéről értekezett.¹⁷ Állításaival, egyoldalú forráskezelésével Fejér György (1766–1851) szállt vitába a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.¹⁸ Mindazonáltal ő is méltányolta írását, amellyel a külföldi levelező tagoknak útmutatást is adott, hogy szóljanak hozzá a magyar tudományosság kérdéseihöz, jelesen: a magyar etnogenezis vitáihoz. Aligha véletlen egybeesés, hogy Hammer-Purgstall cikke a magyarok eredetéről, *keleti* származásáról épp akkor fogalmazódott s jelent meg, amikor egy javarészt keleti tárgyakból álló gyűjtemény eladása volt terítéken a császárvárosban.

Lamare-Picquot gyűjteményéről ekkor a magyar olvasók is viszonylag részletes tájékoztatást kaptak. A hetenként kétszer megjelenő pozsonyi politikai hetilap, a *Századunk* 1839 januárjában beszámolt a gyűjtő tevékenységéről és részletesen ismertette a látnivalókat. Csató Pál – mint megjegyezte – „hiteles kútfők után” írta meg *Indiai pantheon* című több mint négyhasábos cikkét.¹⁹ „Illy nevet visel – kezdi írását – egy keletindiai,

¹⁵ Steinmann–Bussel 2017: 306.

¹⁶ OSZK Kézirattár, Levelestár: Batsányi János (1817), Majláth János (1818), Ipolyi Arnold (1847), Eötvös József (1851). Kiterjedtebb kapcsolatot jelez a Mendnyánszky Alajoshoz írt 14 levél (1820–1829). A műgyűjtő Jankovich Miklóssal is kapcsolatban állt, vö. OSZK Kézirattár Fond 16/24, 25. Családi levéltára is tanúsítja, hogy levelezett Mednyánszkyval, Bethlen Elekkel, a műkedvelő történész Szokolay Dénessel és Pulszky Ferencsel, lásd Ress 1986: 229. Bejáratos volt Pulszky későbbi felesége családjához, Walter Teréziához még szerelmes verseket is írt, vö. Pulszky 1888: I: 200. Teréziának írt négy levele a Pulszky-hagyatékban található, lásd OSZK Kézirattár, Fond VIII. tétel 1389 és 1390. Önéletrajzi jegyzeteiben nem tér ki magyar kapcsolataira, és a francia gyűjtőre-utazóra sem, vö. Hammer-Purgstall 1940.

¹⁷ Hammer-Purgstall 1838. Pár év múlva a pécsi dóm keleti feliratait írta le és publikálta, vö. Hammer-Purgstall 1844.

¹⁸ Fejér 1838.

¹⁹ Csató 1839. Az alábbi idézetek innét valók.

keletásiai, középfrikai 'stb. vallási, nép- és természetirási ritkaságok' és nevezetesegek' gazdag gyűjteménye, melynek tulajdonosa Lamare-Picquot* [*Kimondatik: Lamár-Pikó] ur." Az ismertetés végén tájékoztat arról, hogy „a' gyűjtemény most Franciaországon kívül van, a' legelső vevőnek jutandó. Bécsben, hol jelenleg e' gyűjtemény mutattatik, három nagy teremben, hat osztályban, vannak annak tárgyai felállítva." Mielőtt a részleteket összefoglalnánk a cikk szerzőjéről is szót kell ejteni. Csató Pál (1804–1841) Bihar megyében, kismemesi családban született. Teológiai és jogi tanulmányok után irodalmi pályára lépett, hírlapoknak, folyóiratoknak dolgozott. A Magyar Tudós Társaság levelező tagjai közé választotta (1832), majd a Kisfaludy-társaság rendes tagja lett (1837). Megtanult angolul, németül, franciául, olaszul. Önálló művek írása mellett sokat fordított, a kor népszerű színdarabjai közül többet az ő átdolgozásában játszottak. Számos franciából fordított cikket közölt a Magyar Tudós Társaság folyóiratában, a *Tudománytárban*, amelynek másfél évig szerkesztője is volt, majd felhagyott a tudományos munkálkodással, és 1837 végén Pozsonyba költözött, Balásfalvy Orosz József (1790–1851) *Hírnök* című politikai hetilapjának segédszerkesztője lett.²⁰ A *Századunk* e lap mellékleteként jelent meg. Bárány Prandau-Hillebrand Károly küldötteként Csató részt vett az 1839. június 2-dikára Pozsonyba hirdetett országgyűlésen. Nem sokkal ezt követően, fiatalon, hosszas betegség után hunyt el Pozsonyban.²¹ Toldy Ferenc főtitkár az Akadémián mondott gyászbeszédében többoldalú olvasottságát, könnyed előadásmódját, kiváló stílusát méltatta. Mint fogalmazott, „különösen feuilleton-írónak volt hivatva”, akinek a tolla „a' legjobb francia példányok után formálódott, nem csak elegáns, hanem változatos és jellemző, a' mint hol kellett”.²²

Az Indiai pantheon és a gyűjtő bemutatása messzemenően tanúsítják e képességeit. Jó érzékkel, lényegre törően értekezik tárgyról, s kiváló franciatudása folytán sikerrel plántálja a magyar nyelvbe a még igencsak új tárgykör, az etnográfia bontakozó ismereteit. Eleve lehetett benne érdeklődés a távoli, idegen világok iránt. A *Tudománytárban* 1834-ben saját jegyzetekkel kiegészítve, magyarázva közreadta egy francia utazó földrajzi, történeti, etnográfiai leírását Celebeszről.²³ Bécsben biztosan találkozott Lamare-Picquot-val, ily módon első kézből ismertette a gyűjtemény értékeit méltató francia véleményeket. Tőle kapta, vagy kölcsönözte azt a negyvennégy

²⁰ Orosz József ügyvéd, pozsonyi újságszerkesztő és publicista 1838-ban indult lapjáról Pulszky Ferenc így ír: „Egy új politikai hírlap is keletkezett, ezt az akkori időkben nagy eseménynek tekintették, a *Hírnök*, mely Orosz József szerkesztése alatt Pozsonyban jelent meg, tekintettel a nemsokára megnyitandó országgyűlésre. Orosz József eredetileg német író volt, az 1830-diki országgyűlés történelmét adta ki, s a *Terra incognita*-t, mely elismeréssel fogadtatott a közönség által, mert hazafi szellemben volt írva. Most az új conservative irányhoz szegődött, s minthogy a censura a politikát nem tűrte hírlapokban, az *Athenaeum*-mal szokott polemizálni.” – Pulszky 1884: I: 110.

²¹ Szinnyey é. n.; *Tudománytár* 1–12. köt.; OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1336.

²² Schedel 1841: 32. Küzdelmes sorsára a következő szavakkal utalt: „ő író volt, csak író, s a' magyar íróknak nincs élettörténete, hanemha e' néven nélkülözések, bal viszonyok, s ezek közt folytatott irodalmi viták' rövidebb hosszabb sorát értjük” (uo. 30).

²³ Csató 1834. Louis Domeny de Rienzi (1789–1843) utazó-felfedező 1826–1829 között tett maláj-szigeteki, óceániai, ausztráliai útja során időzött Celebeszen. A párizsi Statisztikai Társulatnál tartott előadása a *France littéraire* 1833. 1. számában jelent meg, Csató Pál ezt fordította le, s részben magyarázta kiegészítő lábjegyzetekkel.

oldalas francia nyelvű, 1833-ban kinyomtatott kiadványt, amely a gyűjtemény értékelésével megbízott francia tudományos testületek, illetve szakértők jelentéseit tartalmazza. Ebből egy példányt Lamare-Picquot – gróf Dietrichstein igazgatónak szóló dedikációval – a császári könyvtár részére is átadott.²⁴ Csató Pál „hiteles kútfojt” is ennek az összeállításnak a szövegei adták, s ennek köszönhetően ő az első, aki a francia tudományosság nyomán, magyar nyelven először ír az etnográfiai múzeumról mint új intézménytípusról.

Ismertetését a gyűjtő bemutatásával kezdi, aki 1826-ban azért utazott másodszor vissza Indiába, hogy „a’ mit e ’ gazdag és különböző tekintetben olly felette érdekes vidékek’ népeinél a’ nyelv-, nép-, vallás- és természetbúvárra nézve nevezetést és tanulságost talál, azt ott helyben összegyűjtse és eredeti épségében és szépségében terjessze az európai — illyesekhez hasonló tömegben, különféleségben és hivségben még eddig nem juthatott — tudósok’ vizsgálata alá.” Gyűjtésének helyszínei a következők voltak: „Bengalban Dakka és Krisnagara; továbbá Calcutta, Serampur, a’ Ganges’ partjai ’s az e’ folyam’ torkolatjánál fekvő szigetek, Madras, Pondichéry és Karikai voltak kiváltképen azon pontok, mellyeken természettudományi, névszerinti füvészeti és zoológiai ritkaságait gyűjté. Calcuttában és környékén pedig a’ brahmanok’ és buddhisták’ vallásához tartozó különféle tárgyak’, u. m. igen számos bálványok’, alakok’, templominták’, metszvények’, festvények’, edények’ ’steff, legnagyobb részének jutott birtokába. A’ buddha-vallást ismertetők eredetileg Birmanországból származtak, honnan őket az ezen ország ellen 1825ben szerencsésen hadakozott angolok hozák magokkal Calcuttába.” Az utóbbi mondat az első angol-burmai háborúra (1824–1826) vonatkozik, melynek során az angolok nagy mennyiségben zsákmányoltak kulturális javakat. Ezzel a drasztikus lépéssel kerültek először európai kezekbe buddhista emlékek.²⁵ A francia utazó ebből vásárolt gyűjteménye számára, s emiatt tarthatták olyan-nak, mint amilyen csak Londonban lelhető fel.

A száz ládányi anyaggal hazatérve Lamare-Picquot legelső gondja az volt, hogy „gyűjteményét a főváros legnagyobb tekintetű ’s legilletőbb itéletű tudós testületének vizsgálata alá” bocsássa. Meg volt győződve gyűjteményének értékeiről, s azt remélte, hogy a tudós szakvélemények felhívják az állam – „a’ ministerium’ figyelmet” – annak jelentőségére. Szerette volna, ha gyűjteménye a köz javát szolgálja a jövőben. Szándékát a magyar újságíró így tolmácsolja: „egy illyen kincs, melly magányosak’ kezei közt az első tulajdonos elhunytával rendszerint széthurczoltatik, elfecséreltetik, mint publicum tulajdona, a’ publicumnak hoszu időkre megtartassék.” A francia akadémia (*Institut de France*) két osztálya, úgy mint az irodalmi (*Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres*) és a természettudományi (*Académie royale des Sciences*), továbbá a párizsi Ázsia Társaság (*Société Asiatique de Paris*), a Földrajzi Társaság (*Société de Géographie*), a Szépművészetek Társulata (*Société libre des*

²⁴ Rapports spéciaux 1833. – a Bécsben írt ajánlás a kiadvány előzékén olvasható. Ez a kiadvány nem tartalmazza a Földrajzi Társaság Jomard-féle, a 10. jegyzetben említett jelentését. A gyűjtemény megszerzésével kapcsolatban „működésbe” hozott francia és nemzetközi szakértői hálózatot legújabbán a Trocadéro Múzeum történetét feldolgozó Nélia Dias kezdte vizsgálni, vö. Dias 2016.

²⁵ Hamy 1890: 120.

Beaux-Arts) s mások neveztek ki bizottságokat, melyek megtekintették az anyagot és szakértői jelentést készítettek. Csató Pál az első három testület véleményének egyes részleteit tette közzé cikkében az említett francia kiadvány alapján. A nevezett küldöttségek tagjai és tudósítói jobbra – mint írta – „európai híru tudósok valának, kik közül azóta, fájdalom, nem egy, első rangú nevezetességet (*Cuviert* és *Rémusat* Ábelt elég említeni) ragadott el a’ halál.” Ez az utalás arra vonatkozott, hogy mindketten a párizsi kolerában hunytak el 1832-ben, s ez hozzájárult ahhoz, hogy a gyűjtemény állami megvásárlását támogatók befolyása csökkent. A „political események, a’ ministerium’ felette gyakor[i] változásai” és a két tekintélyes tudós halála „hátratólák a’ tudományok’ emberét és érdekét”. A gyűjtemény azért került Bécsbe – írja Csató –, mert végül a francia kormány nem vásárolta meg.

Csató Pál több bekezdést lefordított a két akadémiai testület véleményéből. Az Académie des Inscriptions küldöttsége (Quatremère, Lajard, Rémusat) kiemelte,²⁶ hogy a gyűjtő Ázsia kevésbé polgáriasult tartományait látogatta meg és szorgalmasan feljegyezte azokat az elnevezéseket, amelyekkel a „benszülöttek saját, akár köznapi akár tudós nyelvükön a’ természeti tárgyakat illetik”. Sőt, ezeket saját írásuk szerint is rögzítette. Ismertették a brahman és a buddhista vallás főbb alakjainak ábrázolásaait. A brahman istenek a gyűjteményben „részint égetett agyagból, részint márványból, részint bronzból készítve, vagy önálló alakok (figurines), vagy dombor művek”. Vannak még vászonfestmények, textíliák, lámpák, illetve olyan eszközök, amelyekkel a „hinduk vallási szertartásaiknál vagy házi életük’ különmemű körülményeiben élni szoktak”. Még inkább figyelemre méltóak a buddhizmus tárgyai. Agyagból, fából, rézből, márványból, alabástromból készült, részben aranyozott istenszobrok, továbbá nem vallásos hindualakok mindkét nemből teszik ki az anyag zömét. Az utóbbiak teste égetett agyagból való, öltözetük valóságos, a „hinduknál szokott kelmékből” áll. „E’ gyűjtemény minden leírásnál és festésnél hívebben terjeszti élőkbe a’ különböző hindu néposztályok’ egész physical alkatját, ’s az emberfajok’ történeteinek tekintetéből különös stúdiumot érdemel.”

Ezt követően Csató idézi a jelentés summáját. A szakértők szerint a gyűjteményből olyan ismeretek meríthetők, „mellyet sokszor a’ legjobb utazásleírások sem adhatnak”. De van egy másik szempont is, amit még hangsúlyosabban kiemelnek, s a gyűjtemény melletti legfőbb érvet a következő javaslatban fogalmazzák meg:

„A’ különböző nemzeti szokások- és vallási szertartásokhoz tartozó tárgyak’ közvetlen szemlélete igen gyakran világosokká teszi előttünk az íróknak olly helyeit, mellyek félreesső, néha aprólékos czélzatokat foglalnak magokban, ’s mellyek’ értelméhez illy eleven szemlélet nélkül csak igen nehezen vagy alig juthatnánk. Ez egy azon számos ok közül, mellyek’ kívánatossá teszik, hogy állíttassák fel Parisban is, mi Sz.-Pétervárott és több német városban már létezik, egy *ethnographicum musaeum*, melybe t. i. egybegyűjtessenek mindazon, bármi természetű tárgyak, mellyek világot hinthetnek a’ földteke’ azon nemzeteinek szokására, szertartására, művészetére ’s t. i., mellyeknél az

²⁶ Az eredeti: Rapports spéciaux 1833: 3–8; újra közli Hamy 1890: 103–109. A bizottság tagjai: Étienne Marc Quatremère (1782–1857) orientalista, sinológus, Eugène Burnouf (1801–1852) orientalista, továbbá egy pontosan nem azonosítható Stahl (?–?) nevű tudós.

európai civilisatio a' honi polgárisodás' nyomait és maradványait még nem törölte el egészen. Egyik indítóoka L. urnak e' gyűjteményre épen az vala, hogy Parisban tartózkodása alatt egyet sem látott az itteni múzeumokban ama' régiségtárgyak közül, mellyek őt legelső utaztakor a' keleten meglepék. Pedig, igenis, vannak több illyenmű tárgyak a' fővárosi külön gyűjteményekben, de nincsenek együtt, 's kiváltképen nincsenek a' tanulásra czélszerűleg elrendezve. Ez egy hézag a' mi tudományos intézeteinkben, 's L. ur' gyűjteményében igen sok olly tárgy van, melly annak betöltésére szolgálhat."

A szöveg is világosan mutatja, hogy az akadémiai bizottság 1831-ben kelt véleménye illetve javaslata egy etnográfiai múzeumra vonatkozóan Franciaországban is újdonságot jelentett, s külföldi példákra hivatkozva megvalósítandó célt határozott meg. Még inkább nóvumnak számított 1838-ban Magyarországon. Külföldön, elsősorban Göttingenben tanult magyarországi diákok is láttak – láthattak – ilyen gyűjteményeket, de mai tudásunk szerint Csató Pál előtt senki nem írt még magyarul az *ethnographicum musaeum* mibenlétéről s jelentőségéről ilyen mélységben. Sz. Kristóf Ildikó egy újabb tanulmánya hívta föl a figyelmet arra, hogy Dobosy Mihály (1780–1853), vajszlói majd szerencsi református prédikátor, egykori göttingeni diák már 1810-ben hivatkozott egy fordításában a göttingai természettudományi kabinet etnográfiai tárgyaira, amelyek jelentősen befolyásolták érdeklődését.²⁷ Dobosy így ír David Cranz németből áttültetett *Grönland históriája* című művének fordítói előszavában: „Göttingában Professor és Consilárius Heeren Úrnál hallgatni [Geographiát az Ethnographiával öszve foglalván], és mellette az oda-való, vólt Anglus Királyi Múzeumban lévő Ethnographiára tartozó igen szép gyűjteményt vizsgálni, ez előtt két esztendővel nékem is szerencsém vólt.”²⁸ A volt angol királyi gyűjteményre vonatkozó utalás azt a James Cook harmadik útjáról (1776–1790) származó 350 dél-tengeri tárgyat jelentette, amit III. György angol király és hannoveri választófejedelem 1781-ben Johan Friedrich Blumenbach (1752–1840) professzor kérésére az akadémiai gyűjteménynek ajándékozott.²⁹ Dobosy a göttingeni kabinetben szerzett tudása rejtett ismeret maradt. Rövid utalásai a fordítói előszóban és az egyik jegyzetében mindenesetre jelzik, hogy volt már olyan, aki számára az Európán kívüli tárgyak többet, tudományos stúdium lehetséges tárgyát jelentették, s nem csupán ritkasággyűjtemények *exoticáit*. Mindez még három évtizeddel később is csak kivételes, lappangó tudást jelenthetett néhány Európát-járt, vagy az utazási irodalmat valamelyest követő egyén számára. A megfelelő terminus, magyar kifejezés bevezetése is kérdéses volt még. Csató Pál a Lamare-Picquot gyűjteményét véleményező Ázsia Társaság szakértőitől is idézett egy bekezdést,³⁰ amely testület – többek

²⁷ Sz. Kristóf 2016., bő irodalommal. Magyar szempontból a göttingeni egyetem szerepéhez lásd Poór 1985; Gurka (szerk.) 2010. A göttingeni akadémiai etnográfiai gyűjteményhez vö. Hauser-Schaublin–Krüger 2006; Bucher 2007; Lutkehaus 2009.

²⁸ Cranz 1810: vi. Sz. Kristóf Ildikó kimutatta, hogy Dobosy Mihály 1805-ben Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760–1842) professzor „Allgemeine Länder- u. Völkerkunde...” c. kurzusát hallgatta, lásd Sz. Kristóf 2016: 231.

²⁹ Vermeulen 2015: 381.

³⁰ Rapports spéciaux 1833: 14–19; újra közli Hamy 1890: 110–115. A Société Asiatique küldöttsége: Jules Mohl (1800–1870) sinológus, Eugène Burnouf (1801–1852) orientalista, továbbá egy pontosan nem azonosítható Stahl (?–?) nevű tudós.

között a gyűjtemény „mind ujsága mind fontossága” miatt – szintén amellelt érvelt, hogy legjobb lenne, ha „azt valamelly nyilvános intézet váltaná magához”. Ebben megfogalmazták, hogy a gyűjtemény tárgyaiból meg lehetne vetni egy „ázsiai népirási (ethnographiai)” múzeum alapjait. Erre a keleti tanulmányok gyors előrehaladása miatt nagy szükség lenne, s ilyenl Franciaország még nem rendelkezik. Csató Pál tehát az *ethnographia* magyar megfelelőjeként a *népirást* választotta, mely főnév és ennek melléknévi alakjai – *népirati*, *népirási* – a szak elnevezéséül szolgálnak az első évtizedekben. Az 1880-90-es években ezek a terminusok már csak elvéve bukkannak elő.³¹

Csató Pál nem ismertette a gyűjtemény afrikai, óceániai tárgyait, miután az idézett két szakértői küldöttség véleménye nem tért ki ezekre az egységekre. Egy passzust vett át a másodikként említett akadémiai bizottság, a természettudományi jelentéséből. Az Académie des Sciences szakértői szerint³² az állat- és növényfajokban gazdag gyűjtemény „egy a’ legszebbek közül, mellyeket valaha magányosak szerettek a’ kormányok’ segítségével nélkül; sok tárgy van benne, melly valóságos nyereség a’ tudományra nézve, de egy sincs olyan, melly akarmelly természetiek’ cabinetjében díszes helyet nem foglalna el” (kiemelés az eredetiben – FZ). Csató Pál a szépművészeti társulatra hivatkozva fejezte be a gyűjtemény bemutatását. Idézi, hogy ez a testület nem elégedett meg a dicséretekkel, hanem 1833-ban egy beadvánnyal Guizot közoktatási miniszterhez fordult, hogy a gyűjteményt az állam vásárolja meg, „annál is inkább, mivel már báró Férussac egy a’ királynak beadott tervben egy ethnographiai muzeum’ felállítása iránt, igen kedvezőleg nyilatkozott mind a’ gyűjteményről, mind azon felette jutányos árról, mellyért azt L. ur átengedni kész volna.”³³ Minderről a magyar cikk több részletet nem közöl. Az összefüggések megértése végett ezúttal annyit feltétlenül érdemes hozzáfűzni, hogy a nagy tekintélyű természettudós, parlamenti képviselő, báró André Étienne d’Audebert de Férussac (1786–1836) tervezete 1831–32 körül íródott, s keltezés nélkül nyomtatták ki Párizsban.³⁴ A Lamare-Picquot-féle gyűjteményt – mások mellett – valóban méltató szöveg annyiban érdekes még számunkra, hogy kitér a már meglévő európai etnográfiai múzeumokra, gyűjteményekre. Ezek voltak azok a minták, amikre utalva illetve hivatkozva a francia tudósok, tudós politikusok egy hasonló, de a meglévőknél még átfogóbb, rendszeresebb intézmény megvalósítását akarták elérni. Férussac Göttingent, Szentpétervárt, Bécsset, Münchent sorolja fel – megemlítve egy-egy ezekben lévő jelentősebb utazó anyagát –, majd utal a drezdai és a müncheni királyi ritkasággyűjteményekre, továbbá három londoni, főként kelet-ázsiai gyűjteményre.

³¹ A *Tudománytár* 1834-es első számában az ismertető rovatot „Critica szemle a föld- és népirás körében” címmel szerepelteti. Lásd még Hunfalvy Pál magyarázatát „az ethnographikus (népirati) térkép” fogalmáról: Hunfalvy 1858: 230. Az 1862-ban megjelent Czuczor-Fogarasi az *’ethnographia’* magyar megfelelőjének már a néprajzot adja meg, a népirás az *’országisme’* magyarázatánál szerepel.

³² Rapports spéciaux 1833: 9–13. Az Académie des Sciences küldöttsége: Geoffroy Saint-Hilaire (1772–1844) természettudós, André Marie Constant Duméril (1774–1860) zoológus, báró Georges Cuvier (1769–1832) zoológus, geológus, az összehasonlító anatómia tudósa.

³³ A Guizot-nak szóló levél eredetije: Rapports spéciaux 1833: 41–42., a miniszter igazolása, hogy a levelet megkapta: uo. 43. Báró Férussac előterjesztésére a Testület ezt megelőző részletes szakértői véleménye hivatkozik, lásd Rapports spéciaux 1833: 31–40.

³⁴ Újra közli Hamy 1890: 145–162.

A felsorolásból talán csak a koppenhágai királyi udvar utazók jóvoltából már évtizedek óta gyarapodó kollekciója hiányzik.³⁵

A *Századunk* az év végén, 1839. november 4-i számában ismét hírt adott az Indiai pantheonról. „Figyelmeztetem rá tisztelt földieimet – olvasható ebben –, ’s tanácslom nekik, nézzék meg Bécsbe utazásuk’ alkalmával e’ gyűjteményt, teljesen meg lévén győződve, hogy nem hagyandják el kielégítlenül ’s nagy érdekűnek fogják találni.”³⁶ Még Lamare-Picquot bécsi lakcímét is megadja, jelezve, hogy ha előre értesítik őt, örömmel megmutatja a Landstraße nevű külvárosban, a Kaiser-Hausban lévő gyűjteményt. Ugyanez a szöveg németül is megjelent a *Pressburger Zeitung* pozsonyi napilap *Panorama* című társasági melléklapjában, valamint a pest-budai *Vereinigte Ofter-Pester Zeitungban*.³⁷ Megjegyezhetjük, hogy ebben az időben a bécsi császári és királyi etnográfiai gyűjteményt is átvitték a Kaise-Haus néven ismert egykori Harrach nyári palotába és itt állították ki ideiglenesen 1838 és 1840 között. A tárgyakat kitömött állapotok társaságában láthatta az érdeklődő.³⁸ A magyar olvasókat megcélzó kisebb „sajtóoffenzívában” két új motívum jelenik meg: Lamare-Picquot úr a szép gyűjteményét áruba kívánja bocsátani, méghozzá „olly nemzetnek, melly még nem bir keleti gyűjteménnyel”. Az ára hatvanezer ezüstforint, amit kedvező feltételekkel, négy évre elosztva, évi tizenötezer forintot fizetve lehet kiegyenlíteni. „Ha évenkénti 15,000 e. fr. egész Magyarországra aránylag fogna kivettetni – veti fel a közlemény szerzője –, körülbelül néhány száz forint esnék egy megyére. Milly nyereség illy csekély évenkénti költséggel!” Mindez egyértelmű: a császári udvarnál nem sikerült eredményt elérni, s a gyűjtő új reményekkel a magyarok felé fordult, az újságcikkekkel az ő figyelmüket akarta felhívni az Indiai pantheonra. A bécsi magyar hivatalnoki kar tagjai, hírlapírók táplálhatták reményeit. S ekkor már lehetséges fizetési könnyítést is kilátásba helyezett.

Mivel indokolhatták a magyarok a gyűjtemény iránti érdeklődésüket? A *Századunk* cikke egy általános okot és egy, a gyűjtemény összetételéből adódó másodlagos körülményt hoz fel magyarázatul. Kelet iránt, amely az emberiség bölcsője, újabban nagy politikai, kereskedelmi és tudományos érdeklődés nyilvánul meg. A világ legműveltebb nemzetei – úgy mint Német- és Franciaország, Anglia, Olaszország – már mind bírnak keleti gyűjteményekkel, alakulnak ázsiai tudós társaságok. Csak Magyarország maradjon hátra, és ne kapjon a lehetőségen, hogy a „határszélén” egy jelentős keleti gyűjtemény van, amit megszerezhetne? Amelynek olyan értékei vannak, mint „az angol katonáktól a kelet-indiai háború után szerzett tárgyak, melyekre más időkben semmi áron nem tehetni szert”? E kérdéshez a lap szerkesztője, Orosz József

³⁵ Hamy 1890: 153. Megemlítette még az Egyesült Államokban Salem (Massachusetts) néprajzi múzeumát, a későbbi Peabody Múzeum elődjét. Göttingen etnográfiai múzeumát 1819-ben ismertette a francia olvasókkal egy utazási és történeti folyóirat, lásd Anonim 1819. A korai etnográfiai múzeumokhoz lásd Bastian 1881, legújabban Vermeulen 2015, összegzően: 425–426.

³⁶ Anonim 1839a: 588.

³⁷ Anonim 1839b; 1839c. Egy bécsi lap szerint Lamare-Picquot Bécsbe visszatérve a hónap végén újra megnyitja gyűjteményét az érdeklődők előtt. lásd *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt* 32. 1839. November 27. (No. 238.) 1163. p.

³⁸ Steinmann–Bussel 2017: 307. – Az épülethez lásd a bécsi várostörténet online enciklopédiáját: https://www.wien.gv.at/wiki/index.php?title=Harrachsches_Gartenpalais.

külön megjegyzést fűzött, ami arra a lehetséges ellenvetésre akart választ adni, hogy e gyűjteményben a „sajátképi *magyar érdek*” csekély, minthogy annak formái és jegyei elűtnek a mai magyarokéitól. „Igaz – kezdi válaszát –; de valljon csupán magyar érdekű és bélyegű tárgyaknak akarónk e helyet adni múzeumainkban? A’ keleti, kivált indiai, nyelvek és ritkaságok az egész emberiséget érdeklik, ’s ugyanazért, mint a’ közlő ur is helyesen megjegyzi, minden műveltebb nemzetek’ legjelesb tudósainak különösen kedvelt studium-tárgyak. De különben is, ha ki akarnék nemzeti múzeumunkból küszöbölni a már benne levő római, egyiptomi ’s más illyes emlékeket ’s nevezetességeket, valljon nem mondaná ezt a’ külföld méltán vandalis musnak?”³⁹ A művelődéstörténeti, néprajzi gyűjtemény nemzeti és egyetemes jellegének a későbbiekben sokszor felvetett és vitatott kívánatos egységét valószínűleg ez a szerény lábjegyzet fogalmazta meg elsőként magyar nyelven.

A Lamare-Picquot-féle keleti tárgyak megvásárlását a gyűjteményben lévő többes példányok is indokolják – véli a cikkíró –, miután ezek az ismeretek terjesztését szolgálhatnák. Fiók-gyűjteményeket lehetne belőlük alakítani, amelyeket például a pozsonyi, kassai és más akadémiák, valamint például a debreceni és sárospataki kollégiumok között lehetne elosztani, hogy e célt szolgálják. S mindehhez még egy érvet pendít meg a cikkíró: nemzetünk maga is keleti eredetű, s e gyűjtemény megszerzését elmulasztani – „melly olly közel esik atyáink’ hamvaihoz és emlékéhez” –, helyrehozhatatlan lenne. Ez az érv idővel még inkább felerősödött.

A háttérben folyó eseményekről, így Lamare-Picquot kapcsolatairól, tárgyalásairól alig tudunk valamit. Eddig egyetlen forrást sikerült azonosítanom, ami hozzávetőleges képet ad erről. A fiatal művészettörténész, Henszlmann Imre (1813–1888) egy leveléből lényeges mozzanatok derülnek ki. Az ekkor Bécsben élő Henszlmann egykori eperjesi iskolatársának és barátjának, Pulszky Ferencnek írt 1839. december 31-én kelt levelében beszámolt arról, hogy felkereste őt a francia utazó és három órán át tanácskoztak a teendőkről.⁴⁰ A szövegből egyértelmű, hogy Henszlmann és Pulszky között nem ekkor esik először szó az Indiai pantheonról. A levél nem úgy szól, mint amely egy ismeretlen ügyről informálná a Sáros megye második követeként Pozsonyban tartózkodó Pulszkyt. Az is kiolvasható belőle, hogy Pulszky még nem látta a gyűjteményt, ellenben barátja alaposan átvizsgálta – már azt megelőzően, hogy a gyűjtő felkereste őt. Ekkor már nincs szó osztrák vásárlásról, Lamare-Picquot a magyarok felé szóló ajánlatával kapcsolatban mint lehetséges támogatót kereste meg Henszlmant, amin ő kissé meg is lepődött. Mutatott neki egy előterjesztést, amit Odry⁴¹ javaslatára fogalmazott. Ebben arra kéri az országot, hogy a hatalmas 60.000 ezer forintos áron vegye meg a gyűjteményét. Henszlmann kérdésére, hogy beszélt-e a főherceggel, azt válaszolta, hogy nem. Úgy tudja, hogy a nádor – József főherceg – a vásárlás ellen van, mivel csak a magyar régiségekre akarnak szorítkozni. Bárány Pongrácz⁴² felvetette neki,

³⁹ Anonim 1839a: 599. – *A’ szerk.* megjegyzése – kiemelés az eredetiben.

⁴⁰ Henszlmann 2016: 49–51. (22. levél, németül). A közreadók nem értelmezik a levelet. Az alábbi idézetek innét valók, a szó szerinti idézetek fordítását Árva Juditnak köszönöm.

⁴¹ Feltehetőleg Odry József (1792–?) helytartósági tanácsos, lásd Szinnyei é. n.

⁴² Bárány Pongrácz József (szentmiklósi és óvári) (1772–1843), a királyi helytartóság hivatalnok a Bécsben, vö. Kempelen é. n.

hogy ha az országgyűlés nem akarja a múzeum pénzalapjából megvásárolni gyűjteményét, akkor azt kellene elérni, hogy fizessék a megyék és ajándékozzák a múzeumnak. Ezzel a nádor, az országbíró – Majláth György –, Széchenyi és mások is egyetértettek. Mindezek nyomán Lamare-Picquot kitűzött egy napot a képviselők számára, hogy nézzék meg gyűjteményét. Ezen megjelent többek között Odry, de ott volt Latinovics bárónő, illetve Vipan – Pulszky fiatal angol régész barátja –, s a szövegből kitetszően, a levélíró Henszlmann is.⁴³ A levélben utal arra, hogy szóba került egy a gyűjteményt értékelő esetleges deputáció kinevezése. Szóváltás is keletkezett, hogy vajon ebben Pulszkynek benne kell-e majd lennie, vagy ő épp „olyan keveset értene a dologhoz, mint bárki más”, ahogy Odry fejtegette. Ez felháborította Henszlmannnt, „goromba is lett volna”, de nem volt erre idő, mert távoztak. A szemle csalódást keltett a tulajdonosban, szavai szerint *desolé, discouragé* volt [sajnálja és csalódott], miután „az ügy csekély visszhangot váltott ki a képviselőkben”.

Ennek nyomán Henszlmann azt írja Pulszkynek, hogy a küldöttek nem sokat foglalkoznak a múzeummal foglalkozni. Lamare-Picquot elhatározta, hogy benyújtja kérelmét az országgyűléshez. A levél lényeges utalása, hogy báró Pongrátz tanácsolta neki a gyűjtemény – „Kabinet” – Pozsonyba hozatalát és ottani bemutatását. Ennélfogva az a kérdés, mi a teendő. Henszlmann bízik abban, hogy Pulszky „többi jelentős ember véleményének beszerzése után fog” választ adni. „Kár lenne – fűzi hozzá –, ha az ország ezt az akvizíciót eleresztené. amit még olcsóbbá is lehetne tenni, jóllehet Lamarepicquot százszor bizonygatta nekem, hogy nem enged az összegből” és a gyűjteményt egyben akarja értékesíteni. Itt a levél a kollekció értékével illetve megítélésével kapcsolatban közöl értékes információkat, amelyekre később még visszatérünk.

A *Századunk* szerkesztője, a pozsonyi újságíró Orosz József szívén viselte az ügyet. A közölt két cikk után jó fél évvel mindkét lapjában ismét foglalkozott a gyűjtemény megszerzésével. Egyrészt szemleciikként átvette Bajza és Vörösmarty *Athenaeumjának* – egyik riválisának! – ezzel kapcsolatos írását, másrészt önálló, bár név nélküli írásban sürgette a rendeket, hogy a „megszerzés módját” mielőbb találják meg.⁴⁴ Időközben ugyanis Lamare-Picquot lépett, s a Henszlmann-levélben jelzett módon – a magyar remények beváltása érdekében – gyűjteményét 1840 február végén átköltöztette Pozsonyba, ahol az országgyűlés két táblája ülésezett. Kis idő múlva megnyitotta az érdeklődők előtt. A „Pantheon Indien-t” a fiatal költő, jurátus Vachott Sándor április 13-án szemlélte meg. Mint sógorának, Erdélyi Jánosnak írta: „Tulajdonosa Lamarepicquot elszeretné adni az országnak, nemzeti Museumunk számára. Ugy mondják 60,000 pengő forintért.”⁴⁵ Vachott Imre, Sándor öccse szintén ekkortájt

⁴³ Latinovics Sándor főszolgabíró felesége, Geramb Etelka bárónő (1799–1860), vö. *Honderű* 1844. 180. p.; Records of the Tötösy de Zepetnek Family / A Zepetneki Tötösy család adattára <http://docs.lib.purdue.edu/clcweblibrary/totosyrecords>. „Vipan – írja Pulszky emlékirataiban –, az én angol barátom, ki az országgyűlés kezdete óta Pozsonyban időzött s tanulmányozta állapotainkat, mert elég jól értett már magyarul.” – Pulszky 1884: I: 131–132.

⁴⁴ Orosz 1840. Ez a cikk Vachott 1840 vonatkozó részének átvétele, s a hozzá fűzött megjegyzésből tudható, hogy a *Századunk* cikke – Anonim 1840 – szintén Orosz József írása.

⁴⁵ Erdélyi 1960: 108. (69. sz. levél). Vachott Sándor (1818–1861) is az eperjesi evangélikus líceum diákja volt, mint Henszlmann, Pulszky, illetve öccse, Imre.

tekintette meg a gyűjteményt. Tőle származik az az 1840. április 25-én keltezett írói levél, amely az *Athenaeumban* megjelent, s amelyben az országgyűlés idején a város művészeti mozgalmairól adott számot. Ennek keretében tért ki a francia utazó „indus pantheonnak czimzett” gyűjteménye pozsonyi bemutatására. Leírja, hogy gazdája meghívó levelekkel „ingyen megtekintésére szólítá föl a’ műveltebb közönséget, s különösen a’ két tábla’ tagjait”. Célja az volt, hogy gyűjteményét a „magyar nemzetnek jó áron” eladja, „azon népfajnak, mely mint az eladandó ritkaságok’ nagyobb része, szintúgy ázsiai eredetű”. A cikkíró a keleti kapcsolatot domborítja ki, s ezzel mintegy meg is indokolja, hogy miért érdemes vele foglalkozni. Vachott Imre az első és egyetlen, aki *saját tapasztalatai* alapján formált nyilvánosan véleményt a gyűjtemény tartalmáról. Bár bizonyára Csató Pál is látta Bécsben a tárgyakat, az ő cikke a szakértői véleményeket tolmácsolta. Vachott ellenben a Pozsonyban látottak nyomán írt róla, s mint ilyen, szövege talán az első, amely egy terjedelmes etnográfiai tárgykollekció és kiállítás megtekintése nyomán magyarul született. Megérdemli, hogy teljes terjedelmében is megismerjük (1. sz. melléklet), annál inkább, mert a szöveg röviden kitér a nem Indiából származó tárgyakra is. A szerző, Vachott (a későbbiekben Vahot) Imre (1820–1879), az utóbb többek között a *Magyarország és Erdély képekben* (1853) című ország- és népismertető munka nyomán népszerűvé vált színműíró, újságszerkesztő ekkor még pályája elején állt. Eperjesen jogi tanulmányokba kezdett, de sokkal inkább az irodalom foglalkoztatta, tizenhét éves korában jelentek meg első művei. 1838-ban jogászygyakorlatra Pestre költözött, rá egy évre egy bajor fürdőhelyen gyógyíttatta magát, majd beutazta Cseh- és Poroszországot. Henszlmann Imre biztatására, akinél Bécsben pár hónapot lakott, a császárváros műkincseit tanulmányozta. Visszatért Pestre, befejezte betegsége miatt megszakított jogi tanulmányait és ügyvédi vizsgát tett. Ezt követően egészen az irodalomnak szentelte magát.⁴⁶ Az „indus pantheon” még vizsgálja előtt nézte meg Pozsonyban – alighanem házigazdája, Henszlmann tanácsára.

Vachott Imre mielőtt a részletekbe bocsátkozna, megjegyzi, hogy bővebb ismeretést a „művészetten’ minden ágában otthonos Pulszky Ferencztől” várhatnánk el, aki a hindu vallást és művészetet hihetőleg nála sokkal jobban érti. Ezzel talán arra is utal, hogy a követként Pozsonyban tartózkodó Pulszky ekkor már látta Lamare-Picquot gyűjteményét. Emlékirataiban részletesen ír az országgyűlés munkájáról, a küldöttekről, a Pozsonyban uralkodó közhangulatról, bele értve például a követek farsangi mulatozását is. A kiállításról vagy a gyűjteményről azonban egyetlen szót sem ejt.⁴⁷ A házasságának szentelt részben kétszer is utal Hammer-Purgstallra, de ennek kapcsán sem említi, hogy a báró esetleg felhívta volna az ő, s még inkább híres műgyűjtő nagybátyja, Fejérváry Gábor (1780–1851) figyelmét a francia utazó Indiai pantheonjára. Majdani felesége családjának lakhelye, a Razumofski palota egyébként ugyanabban a bécsi külvárosban volt, csakúgy, mint a Kaiser-Haus. Walter Terézia tehát akár még itt láthatta a kiállítást és élénk társasági életet élő házukban talán Lamare-Picquot is megfordult – pár évvel megismerkedésük előtt, de ez most mellékes. A Pulszky-hagyatékban sem sikerült adatot találnom arra vonatkozóan, hogy Pulszky

⁴⁶ Szinnyey é. n.; Erdélyi 1960: 93–94. (60. sz. levél).

⁴⁷ Pulszky 1884: I: 116–136.

Ferenc találkozott-e a francia gyűjtővel, s látta-e Pozsonyban gyűjteményét. Ennek ellenére, s főképpen a Henszlmann-levél nyomán ez biztosra vehető. Kelet egyébként sem állt tőle távol, ilyen irányú érdeklődését nagybátyja gyűjteményének keleti tárgyai, könyvei alapozták meg.⁴⁸

Vachott Imre cikkéhez a szerkesztőség két megjegyzést fűzött. Az elsőt a levél keltezéséhez, mondván: „E’ cikkely némi körülmények miatt elkésett.” Ennek miértjére egyértelmű választ adott a gyűjtemény bemutatásának végéhez illesztett lábjegyzet: „E’ gyűjtemény nem vétetett meg.”

A történetekről Orosz József név nélküli cikke árul el további részleteket.⁴⁹ Először is megtudható belőle, hogy milyen úton került a gyűjtemény Pozsonyba. Lamare-Picquot „több honfitársainkkal Bécsben megismerkedvén” értesült arról, hogy nemzetünk műveltségi és tudományos haladása nem csak ilyen célú alapítványok révén fejlődik. A már fennálló Nemzeti Múzeumnak új épületet akarnak emelni, s „annak tartalmát kétségkívül méltó tárgyakkal szaporítani ’s európai nevezetességre emelni” szándékoznak. Emiatt úgy érezte, hogy „illy ritka gyűjtemény megszerzése is, ha annak ára értékét ’s a’ nemzet erejét felül nem múlja, szinte célirányos leendő”. Magyarul: úgy látta – többen biztathatták is –, hogy a Nemzeti Múzeum hírnevét, értékét jócskán emelni képes gyűjteményéért kedvező ár mellett itt hajlandóak lennének áldozatot hozni. Különösen, hogy a tervbe vett új múzeumépület az elhelyezést is gond nélkül biztosítaná. A két tábla tagjainak meggyőzése érdekében döntött úgy, hogy gyűjteményét a magyar országgyűlés helyszínére viszi. Tervének kivitelét herceg Pálffy Antal (1793–1879) „nagylelkűsége könnyíté, ki is pozsonyi várának két teremét e’ gyűjtemény’ felállítására ingyen átengedé”. A költöztetés, a műtárgyak elrendezése közel két hónapot vett igénybe, amit többnyire maga a tulajdonos végzett. Mire azonban elkészült, alig maradt idő a megtekintésre, mert az országgyűlést váratlanul, az amnesztia május 1-i kihirdetésével két héten belül, 13-án bezárták. „A’ pantheon’ megnyitása az országgyűlés’ berekesztését csak egy pár héttel előzte meg, midőn a’ munkák’ szerfeletti halmozottságánál ’s a’ már meg nem nyerhető utasítások miatt a’ Rendek’ táblája, melyhez Lamarepicquot ajánlatával folyamodott, a’ tárgyba nem bocsátkozhaték.” E szerint az alsótábla az üggyel nem foglalkozott és nem maradt arra idő, hogy a követek a megyéktől megkapják az esetleges megvásárláshoz szükséges hozzájárulásokat.⁵⁰ Ez volt az idézett Pongrátz-féle javaslat kivitelezésének a feltétele. Lamare-Picquot a rendekhez intézett levelét április 20-án írta (2. sz. melléklet). Ekkor már tudta, hogy az országgyűlés nem fog még hónapokig ülésezni, ezért is fordult közvetlenül a „t. Karokhoz és Rendekhez”. Gyűjteményét a „magyar haza és Keletázsia’ különféle népeinek történetei között találató viszonyok által” ajánlotta a küldöttek figyelmébe. Kérte, hogy első lépésben bizottságot neveznek ki a gyűjtemény értékének felmérése érdekében, illetve a megegyezés feltételeinek tisztázására. Nem így történt, nem jött létre egy olyan, szakemberekből álló kör, amely tudós véleményt

⁴⁸ Vö. Bincsik 2005.

⁴⁹ Anonim 1840.

⁵⁰ Pulszky Ferencnek szóló utolsó, 5. sz. követi utasítás április 21-i keltezésű, OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1717/31–34.

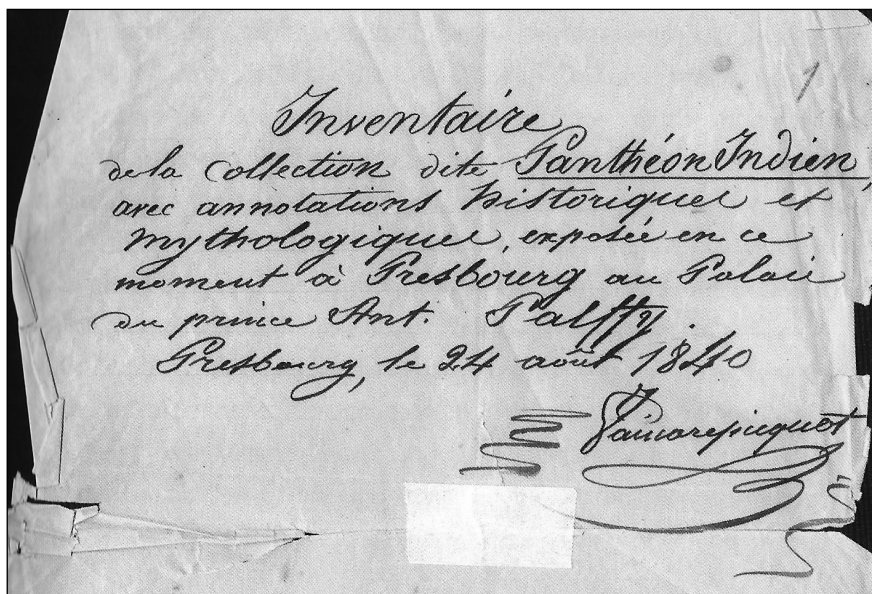
fogalmazhatott volna meg. Nem is lett volna könnyű egy ilyen deputációt kinevezni, s mint Henszlmann is utalt rá, a lehetséges szakemberek kiléte az intézményesült Kelet-kutatások hiányában kérdéses volt, nem beszélve az éppen csak bontakozó „népirás” ekkori kialakulatlanságáról. Egy bizottság felkérése ugyanakkor az etnográfiai gondolat kikristályosodását, megerősödését szolgálhatta volna, teret nyitva a múzeumi gyűjtés irányainak kiterjesztése előtt.

Az országgyűlés május 2-án tartott országos ülésén felolvastak egy a „nemzeti muzeum számára megszerzendő gyűjtemény” tárgyában előterjesztett javaslatot. Eszerint „a’ muzeum számára megszerzendő kincsek és kéziratok iránt – feleletül adatni rendeltetett: hogy ezekről majd csak akkor kell gondoskodni, ha az új muzeum felépül.”⁵¹ Ez azonban *nem* az Indiai pantheonra vonatkozott, legfeljebb azzal kapcsolatban is egy közvetett okot érzékeltet. Ahogy a Pest megyei követek jelentették a vármegyének: „Némely gyűjtemények megszerzését, ’s illetőleg megvi’sgáltatását” a nádor magára vállalta, a gróf Ráday nemzettség könyvtára nézve pedig azt válaszolta, hogy az 1838-i árvíz a Múzeum épületeit annyira feldúlta, hogy a könyvtár felállítása hely nem volt, ez okozta megszerzésének elhalasztását.⁵² A nádor egyértelműen a küldöttek értésére adta, hogy amíg az új muzeum nem készült el, helyhiány miatt nincs mód nagyobb gyűjtemények megszerzésére. Ez elvileg Lamare-Picquot gyűjteményére is igaz volt, noha ez esetben a vásárlási szándék a körülmények kedvezőtlen alakulása miatt meg sem fogalmazódhatott tényleges kérvény formájában.

Lamare-Picquot családottsága érthető. Szembesülnie kellett azzal, hogy a tetemes költséget, fáradságot felemészítő pozsonyi kiterő kudarc elkerülhetetlen, „noha – mint Orosz József írta – mindkét tábla’ tagjai közül talán egy sem volt, ki a’ gyűjtemény’ rendkívüli érdekét félreismerte, ’s igen kevés, ki annak az ország’ számára megszerzését nem kívánta volna”. A tárgykör persze meglehetősen távoli volt a két táblát elsődlegesen foglalkoztató politikai kérdésektől. A szólásszabadság, a politikai elítéltek amnesztíája, az újoncállítás, az adózás mellett az Indiai pantheon ügye mellékes epizódnak számíthatott. Nehéz megítélni, hogy a hírlapi tudósítások és vélemények lelkesültsége mögött valójában mennyien lehettek azok, akik ténylegesen pártolták a gyűjtemény megszerzésének gondolatát. Úgy tűnik, volt bizonyos egyetértés ebben, mert Orosz József szavaiból kiderül, hogy a francia utazó egy ideig még mindig reménykedett: „nagy áldozatokra ’s az ország’ számára minden tőle kitelhető kedvezésekre hajlandó, úgy hogy e’ szerzemény a’ legjutalmasb feltételek alatt eszközölhető”. Egy további bekezdésben még hozzáteszi: „L. u r, ki ittléte alatt annyira megkedvelte keleteredetű nemzetünket és alkotmányunkat, hogy az annyi fáradsággal, veszéllyel és költséggel tizenhárom évek alatt szerzett és olly nehezen megint tovább szállítható gyűjteményét sehol sem látná szivesebben felállítva, mint nemzeti muzeumunkban.” Lehet ezt eladói „trükknek” venni, a tulajdonos részéről az alkufolyamatot kedvezően befolyásoló érvelési módnak. Életrajzát ismerve, talán mégis inkább megértésnek, a másik iránt megnyilvánuló őszinte rokonszenvnek tekinthetjük. A pozsonyi szerkesztő le is szűri következtetését: ezek a rendkívüli körülmények felkelthetnék „egyes

⁵¹ 1840-ik 1847: 550, 555.

⁵² Jelentése 1840: 81.

2. kép. Az *Indiai pantheon* Lamare-Picquot saját készítésű katalógusának első oldala, Pozsony, 1840. augusztus 24. Museum Fünf Kontinente München gyűjteménye. Reprodukció: Ruth 2007. p. 101.

hazánkfiai' 's egész törvényhatóságaink' figyelmét annyira, hogy találtassék ki mód, melly szerint e' gyűjteményt az országgyűlésen kívül is megszerezni vagy legalább számunkra biztosítani lehessen, nehogy kezeink közül kisikamolván a' már többé nem kínálkozandó alkalom, mi és utódjaink annak elvesztését idővel megbánjuk". Ez egyértelmű beszéd volt, aligha lehetett kizárólag a szerkesztő egyéni véleménye.

Vachott Imre és Orosz József bizonyos vitákra is utalnak, ami jelzi, hogy az ügy valóban terítéken volt az országgyűlési küldöttek s az érdeklődők körében. Természetesen az érték körül csaphattak össze a vélemények. A pénzbeli és a tudományos értéket egyaránt latolgatták. Vachott írja, hogy a műértők szerint a gyűjtemény nem ér hatvanezer forintot. De rögtön hozzáteszi, hogy a nemzet lehet bőkezűbb, mint a magános gyűjtő, ha az indokolt. Ez áll fenn a jelen esetben, minthogy műgyűjtemények dolgában rosszul állunk, ilyenek gyarapítását „mind nemzeti művelődésünk, mind a' művészet' megkedveltetése sürgetőleg kívánja”. Orosz az ár kérdésében megkíváncsiult a műértés hiányában nem akart véleményt nyilvánítani. Inkább általános „becsére” fordította figyelmét. Nem tudni, hogy mi alapján, de úgy vélte, London, Párizs és egész Európa leggazdagabb múzeumai csekély belértékkel bírnak. Kifejtette, hogy „egy tudományos gyűjtemény' valódi becse csak annak oktató, vagy történeti mineműségében áll”. Ehhez még hozzájárulhat a megszerzés nehézsége vagy éppen lehetetlensége. Ezek olykor rendkívül megnövelik a műtárgyak, a történeti maradványok, fegyverek, drágakövek, állatok stb. értékét. Lamare-Picquot gyűjteménye az angol-burmai háború miatt jutott és juthatott „annyi ritka, a' keleti népek által féltékenyen őrzött,

az idegennek még megtekinteni sem engedett hitregés képek' és szobrok' birtokába", hogy csak London szerezhetett meg hasonló gyűjteményt. Összességében a kollekció legfőbb értékét abban látta, hogy nem csupán az egyes „buvárkodók' terhé" könnyíti, hanem egyszersmind a „nagy tömeghez is szól", különösen azzal, hogy a „képzelődés' tisztítására is hat". Elmulasztani tehát nagy hiba lenne.

Itt kell visszatérni Heszlmann Imre Pulszkynak írt levelére. A Vachott-idézte szakértők – már csak a személyes ismeretségek okán is – leginkább ők ketten voltak, illetve mesterük, a magyarországi születésű Josef Daniel Böhm (1794–1865), a tekintélyes bécsi műkereskedő, akitől közvetve-közvetlenül Fejérváry Gábor műgyűjteményének mintegy kétharmada származott.⁵³ Heszlmann szerint Böhm az Indiai pantheont művészi szempontból tízezer forintnál nem becsülte többre. De ez esetben – teszi hozzá – „magánemberként végezte a becslést, és jóllehet az okaival egyet kell értenünk, de mégis csak más az, ha egy magánszemély és más, ha egy állam vásárol". Ezt idézett cikkében Orosz József is felvetette. Heszlmann így folytatja: „Igaz, hogy alaposabb átvizsgálás után alig 20 művészi értékű darabot és hihetetlen mennyiségű vacakságot találtam, de egy ilyen lehetőség biztosan nem fog hamarosan újra adódni." Lamere-Piquot sértésnek tartaná, ha válogatnánk és a „vacakokat" elkülönítenénk, pedig jobban járna – vélte Heszlmann –, „ha a modern műtárgyakat darabonként adja el". Böhm és Heszlmann *művészeti* szempontból közelített a gyűjteményhez. Mindkettőjüket a művészet fejlődéstörténete foglalkoztatta, s nem a vallási kultuszok köznapi gyakorlatát, vagy a mindennapi életet kifejező tárgyak, egyszerű ábrázolások. Heszlmann nem írja le az *etnográfia* terminust, jóllehet Lamere-Picquot anyagát a párizsi tudományos testületek elsősorban ebből a szempontjából tárgyalták. Ellenben kétségeit a gyűjtőnek is megemlítette. Kellően meg is bántotta, amikor kifejtette neki, hogy „milyen értelmetlenül gyűjtött". A művészi látásmód feltehetőleg Pulszky véleményét is meghatározta. Fejérváry Gábor könyvtárában forgathatta Dominique-Vivant Denon (1747–1825) műgyűjteményének még az 1820-as években kiadott albumait. Denon – Napóleon szemében a „művészetek minisztere" – kabinetjének mintegy tizede volt „keleti tárgy" – azaz kontextusából kiemelt, Nyugatra került és itt csodálatot keltő egzotikum.⁵⁴ Az etnográfiai érték fogalma még kialakulatlan volt, ehhez nem volt elegendő a Kelet antik régiségei, művészi kifejezésformái felé fordulás, ami Pulszkyék művészi álláspontját újszerűen nyitotta tette. Ez a szemléleti különbség belső, kimondatlan s kifejtetlen akadályt képezett a Lamere-Picquot-féle „etnográfiai ajánlat" befogadása előtt. Fenntartásai ellenére Heszlmann pártolta a felvételt, részben az adódó lehetőség miatt, részben az ennek révén megszerezhető pár tucat kvalitásos keleti művészeti tárgy érdekében. Úgy érezte, hogy a tulajdonos „követeléséből jelentősen engedne: ha egy gyors kifizetés kilátásba lenne helyezve számára".

Az eredmény ismert: az Indiai pantheon nem került Magyarországra. Az év őszén a bajor király, I. Lajos megbízásából a német indológia úttörője, a müncheni egyetem

⁵³ Szentesi 1997: 2005.

⁵⁴ Vö. Bincsik 2005: 272. Nem osztom a szerző burkolt véleményét, hogy a Denon gyűjteménye s Pulszky felfogása valamiféle antropológiai szemléletet előlegezne meg. Lásd még Fejős 2017 Pulszkyval foglalkozó részét.

keleti nyelvek tanszékének professzora Othmar Frank (1770–1840) kezd tárgyalásokat a gyűjtővel. Lamare-Picquot közben a tárgyak mellé kitett jegyzetei és feljegyzései alapján elkészítette a még mindig a Pálffy-palotában lévő gyűjtemény katalógusát, amelynek francia nyelvű, kéziratos első oldala (2. kép) rögzíti a helyet és a dátumot: „Presbourg, le aout 24 1840”, vagyis Pozsony, 1840. augusztus 24.⁵⁵ Az alkudozások azonban megszakadnak a német professzor halála miatt. A következő év márciusában az új megbízott, az egyetem másik, Kelet ügyében járatos professzora, Joseph Müller (1809–1874) veszi fel a fonalat. Ismét Orosz József az, aki hírt ad a tárgyalásokról. Nem habozik kinyilvánítani, hogy mennyire sajnálja a nevezetes gyűjtemény megvásárlásának elmulasztását. „Ezt annyival inkább fájjaljuk – írja –, mert, mint biztosan állíthatjuk, a’ tulajdonos igen kedvező feltételekre kész lett volna; azonban ha azok, kiktől függött megszerzése e’ gyűjteménynek, szükségtelennek látták, nem tehetünk ellene; ámbár, ha sejtésünk nem csal, ki fog nem sokára hazánkban is a’ tudományos búvárlati szellem annyira fejleni, hogy illetén gyűjteményért a’ háromszoros értékel is szívesen megadnánk. Ha academiánk van, tökélyesítsük minden kitelhető módon a’ nemzethez méltólag, ’s nyújtsunk alkalmat a’ *szorgalmas tagoknak* tudományos búváratokra is.”⁵⁶ A jóslat annyiban bevált, hogy az etnográfiai „búvárlat” évtizedek múlva itt is kifejlődött, s képviselői egyre nagyobb szükségét érezték gyűjtemények megszerzése, gyarapítása iránt. Bőséges források – „háromszoros” összeg – azonban később sem álltak rendelkezésre semmilyen akvizíciót megelőzően. A *Pesti Hírlap* is hírt adott „Müller József közoktató” tárgyalásairól. Magyarázatul annyit közölt, hogy Lamarepicquot kelet-ázsiai utazónak az „indiai pantheon” című gyűjteményéről van szó, amit „60 ezer pforintért az országnak ajánld; de a’ törvényhozás ennyi pénzzel a’ nemzet más elsőbbségi szükségait látá fedezendőknék, ’s az ajánlást el nem fogadta”.⁵⁷ Nem volt tehát anyagi forrás, nem volt hely az elhelyezésre, a szándék pedig épp, hogy csak körvonalazódott néhányakban. És hozzátehetjük: elégtelen volt az az intellektuális háttér is, ami megalapozhatta volna egy *etnográfiai* kollekció megszerzését.

A másodszorra megkezdett tárgyalás a bajorokkal sikerrel zárult. A kormányzat végül huszonhétezer guldenért – ezüstforintért – vásárolta meg Lamare-Picquot gyűjteményét. A Pozsonyban készült lista szerint 995 tételre rúgott, közel háromszáz tárggyal meg is szaporodott ahhoz képest, hogy Párizsból útra kelt. Az újabb szerzemények, jórészt a dél-tengeri szigetvilágból, s néhány Amerikából származtak, amelyeket a gyűjtő rövid londoni útján vásárolt. Az összeget, amely kevesebb, mint az eredeti ár fele, a király, I. Lajos biztosította.⁵⁸ Az árendedményt azonban az is magyarázza, hogy a zoológiai részt mégis leválasztották róla, s azt Wilhelm von Humboldt (1767–1835) javaslatára Poroszország vásárolta meg a berlini természettudományi múzeum számára. Úgy tűnik, minden szerencsésen, eredményesen elrendeződött. Nem így történt, legalább is a tulajdonos szempontjából. A gyűjteményeiért kapott pénzt egy bécsi

⁵⁵ Ruth 2007: 101. 2. kép. A katalógus jellegéhez lásd Lommel 1960.

⁵⁶ *Hirnök* 1841. március 15. (31. sz.) – kiemelés az eredetiben.

⁵⁷ *Pesti Hírlap* 1841. ápr. 10. 29. sz. p. 237. Marcus Joseph Müller 1839-től a müncheni egyetemen a nem bibliai keleti irodalmak professzora, vö. Siegfried 1885.

⁵⁸ Hamy 1892; Lommel 1960; Ruth 2007: 98–99; Appel 2007: 291. Az összeg 70 ezer francia frankkal volt egyenlő, lásd NBG 1859: 66.

bankházba téve, Lamare-Picquot valamely újabb gyűjtési tervvel a Kárpátokon keresztül Törökországba utazott. Nem sokkal később kapta a hírt, hogy a bank becsődölt, pénze odaveszett.⁵⁹ Ezzel pályájának s gyűjtéseinek első, afrikai, ázsiai, óceániai korszaka véglegesen lezárult. Hitét azonban ekkor sem vesztette el, hanem új életet kezdett, s Kanadában kezdeményezett újabb kutatásokat és fogott újabb gyűjtésekbe.

Az egykor Pozsonyban is kiállított gyűjteményt teljesen más keretben láthatta ismét a közönség Münchenben. Kezdetben az 1844-ben megszervezett és megnyitott Egyesült Gyűjtemények (*Vereinigten Sammlungen*) negyedik részlegét képezte, s „Indiai gyűjtemény” néven volt megtekinthető a királyi rezidenciához tartozó Hofgartenben. Az északi árkádokként épült Galerie-Gebäude második emeletén helyezték el.⁶⁰ Negyedszázaddal később részévé vált az ekkor kialakított önálló etnográfiai múzeumnak, amely ugyanitt kapott helyet. Az új múzeum leges-legelső látogatói között volt egy magyar, az itt időző Bogyay Géza, aki Petendi Géza név alatt írt tárcákat magyarországi lapoknak Berlin és München művészeti, kulturális életéről.⁶¹ Németföldi tartózkodása alatt az irodalom, zene, képzőművészet, építészet alapos értőjeként nyitott szemmel fordult a múzeumok felé is. 1868-ban két részes cikket tett közzé a *Fővárosi Lapokban* München vadonatúj népismertető – „népisme” – múzeumáról. Még az összeállítás és rendezés közben, a megnyitás előtt láthatta az új múzeum megalakításával megbízott Moritz Wagner kalauzolásával.⁶² Petendi Géza a főbb egységek szerint mutatta be a múzeum működési irányait, gyűjteményi csoportjait. A három termet kitevő bőséges kínai és indiai anyagnak szentelt részről így írt: „Mindkettőnek magvát I. Lajos király szerezte, az előbbi Martuccitól, az utóbbit egy francia tudóstól, Lamarpiquottól, még 1841-ben.” A kínai anyag gyűjtőjére és a tárgyakra ezúttal nem szükséges kitérnünk,⁶³ ellenben az indiai rész Petendi-féle rövid ismertetését érdemes egészében idézni.

„Kevésbé teljes [mint a kínai] a Lamarpiquot-féle indiai gyűjtemény. Lamarpiquot, minden szorgalma mellett is, nem volt a legügyesebb gyűjtő. Különösen nem értette az ily gyűjtéseknek főtítkát, hogy az illető tárgyakat lehetőleg az illető nép műveltségi életének minden rétegéből vette volna. Az ő figyelmét inkább az egyes, leginkább

⁵⁹ NBG 1859: 66. – itt tévesen az szerepel, hogy a zoológiai gyűjteményt a British Museum vásárolta meg. Chaigneau 1983: 9.

⁶⁰ Appel 2007: 292.

⁶¹ Petendi (Bogyai) Géza katolikus plébános, szentszéki ülnök 38 évesen hunyt el Pápán 1875-ben. Lásd Fejős 2017: 20.

⁶² Moritz Wagner (1813–1887) természettudós, geográfus, utazó 1862-től haláláig működött Münchenben, vö. Penny 2002. 153. A múzeumba müncheni „ismerőseim – írja Petendi –, különösen Dr. Hoffmann Konrád egyetemi tanár ajánlata folytán, maga a múzeum összeállításával megbízott új custos, a népisme tanúlmányairól ismert Dr. Wagner Mór levén szíves bevezetni, személyesen ismertetett meg ez új múzeum eszméjével, céljával, leendő berendezésével, s úgy szólván minden egyes darabjával.” – Petendi 1868: 303. Konrad Hoffman romanista filológus 1856-tól a müncheni egyetem ónémet nyelvi tanszékének volt a professzora. [https://de.wikipedia.org/wiki/Konrad_Hofmann_\(Romanist\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Konrad_Hofmann_(Romanist)).

⁶³ Onorato Martucci (1774–1846) világutazó Münchenbe került kínai gyűjteményét ismerteti Richtsfeld 2007.

érdekeseeknek látszó tárgyak vonták magukra. Legtöbb az indusok vallási kultuszára vonatkozik, s csak a legkevesebb egyéb erkölcsökre és szokásaikra.”⁶⁴

Bizonyára vezetőjének szavai visszhangoznak ebben a véleményben, mely szerint a gyűjtő nem értette az etnográfiai gyűjtések lényegét, hogy annak ki kell(ene) terjednie az illető nép életének egészére. Ez határozottan más szempont, mint amit Henszlmann Imre érvényesített. A gyűjtés *idejét* és ezt a kommentárt összevetve megállapítható, hogy a népismeret, a Kelet fokozatosan szakszerűbbé váló tudása már távol állt a viszonylag rendszertelen, „ötletszerű”, ritkaságokra összpontosító gyűjtésektől, de még az Európán túlra kitekintő művészeti szemlélettől is. A gyűjtemény hiányosságait – értesült Petendi – más gyűjtők már megszerzett tárgyaival fogják kiegészíteni, miután azokat is átszállítják az akadémia épületéből az új intézménybe. A gyűjtemény „hézagaira” Petendi – nyilván Moritz Wagner nyomán – részben tárgyfajták, részben földrajzi területek említésével utalt. E szerint Patnából olyan „művészeti tárgyak”, mint elefántok és palakőre rajzolt képek, Benáreszből aranyhímzések, továbbá az északi Hindusztánból, s különösen a nehezen megközelíthető Tibetből származó tárgyak fogják az anyagot kiegészíteni. Wagner szerint leginkább faragványok (elefántcsontból és fából) hiányoztak a gyűjteményből.

Ennyit, és ilyen korabeli megítélést rögzített Petendi Géza 1868-as leírása Lamare-Picquot Münchenbe került gyűjteményéről, ami sok-sok nehézség után itt elnyerte *etnográfiai* és *múzeumi* státusát. Ha tudott volna arról, hogy a francia utazó negyedszázaddal korábban a magyaroknak is felajánlotta azt megvételre, biztosan megemlíti. De nem tudott róla. hiszen ez az információ valószínűleg el sem jutott a müncheni múzeumot szervezői Moritz Wagnerhez, s az egykori magyarországi érdekeltek ismereteit pedig addigra eltemette az idő. A *Kolozsvári Közlöny* 1871-es apró hírét „leadó” szerző pedig nem hallott Petendi Géza három évvel korábbi müncheni tárcájáról, így nem értesült arról, hogy a gyűjtemény nem a francia, hanem a bajor fővárosba került. Múzeum- és gyűjteménytörténeti szempontból a bajor uralkodóház, a Wittelsbachok 1806 és 1848 között megszerzett etnográfiai gyűjteményeit bemutató, *Egzotikus világok*⁶⁵ című kiállítás dolgozta fel 2007-ben. Mint a katalógusban a múzeum egyik vezető munkatársa, Michaela Appel írta, a gyűjtemény óceániai és hindu anyaga nagy jelentőséggel bír, kiváló műalkotásokat tartalmaz, a múzeum egyik büszkesége.⁶⁶ E sorok írója is akkor láthatott belőle műtárgyakat s a megszerzésével kapcsolatos dokumentumokat Münchenben – anélkül, hogy akkor ismerte volna a gyűjtemény magyarországi vonatkozású előtörténetét, Lamare-Picquot magyaroknak tett ajánlatát.

⁶⁴ Petendi 1868: 304.

⁶⁵ Exotische Welten – Aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848. Knauf-Museum Iphofen, 2007. március 4. – július 8; valamint Staatliches Museum für Völkerkunde, München, 2007. július 29. – 2008. február 28.

⁶⁶ Appel 2017.

Mellékletek

1.

Nem régiben egy Lamarepiquot nevű francia, bécsbeni hosszabb tartózkodása után koronázó-városunkba érkezvén, meghívó levelek által *i n d u s p a n t h e o*-nak czimzett gyűjteménye' ingyen megtekintésére szólítá föl a' műveltebb közönséget, 's különösen a' két tábla' tagjait. A' szives francia' célja: nevezetes sajátját a' magyar nemzetnek jó áron eladni, azon népfajnak, melly mint az eladandó ritkaságok' nagyobb része, szintúgy ázsiai eredetű, 's melly talán egykor — midőn még az indusok nem is léteztek — szinte birt valami furcsa mythossal, 's ha hinni akarjuk — vallás alkotta műtárgyakkal is. Lainarepiquot' gyűjteménye nemcsak természeti ritkaságok, hanem indus és chinai művek, különösen történeti, nép- és országismertető, legkivált hitregés képezetek' tekintetében is gazdag és figyelemre méltó. Ez, és a' birtokos' honunk iránti figyelme arra birt, hogy a' gyűjtemény' tartalmát röviden leírjam; bővebb ismertetést igényünk van a' művészettan' minden ágában otthonos Pulszky Ferencztől várni, ki a' hindu vallásfajok' különféle változatait, jelentéseit, a' napszemélyesítő őslényt, a' nagy Brahmát, az éltető és romboló Siwát, a' víz vagy légképező Wischnut tízféle awatarájában — állati testesülésében —, a' 8 világörző istent, a' Gautama alapította budhaismus' gyönyörű erkölcsi tanját, és Wedam' szent könyvének foglalatát, hihetõleg jobban érti nálunk, noha a' mély jelentésű 's fenséges költői eszmékkel bővelkedő indus vallás' magyarázatában, a' legnagyobb tudósok is, többnyire a' hypothesisek' ingadozó földén tévelyegnek.

Lamarepiquot' indus pantheonában legtöbb helyt foglalnak a' nyugalmas életkifejezéssel bíró Budhák' és Brahma' tiszteletére vonatkozó szobrok, faragványok, öntvények, 's a' nevezett istenségek' mindenféle attribútumai, mellyek leginkább kő-, fa-, agyag- 's különféle ércnemekből készültek. Mind ezen művek' többségében nem annyira a' szabályos kidolgozást, nem annyira az idom' szépségét, mint inkább a' hindu vallás' és népélet' characteristicai jegyeit kell keresni, 's így tudni fogjuk, milly szempontból illik megítélni a' majomfejű Hanumant, az idomtalan nagyságú szemmel és szájjal ellátott, 's fején püspöksüveget viselő Kulura-Dukinerát, és a' pörge bajszu, a' négy kezű, három, gyakran állatfejű istenségeket. Különben némelly kisebb ércszobrokban, nevezetesen Narasinha, Bala-Rama, Bhavani, Mahadevában, — némelly Budhában, egy szép Wischnuban, 's több jeles basreliefben a' külidom' műbecse is föltalálható. A' bel- és külidom' öszhangzata, a' mozgalmas élet' hű tükrözése, a' természeti való' eleven kifejezése, meglepőleg ömlik át, a' vallásos szertartással foglalkozó braminok', és a' harczos kschetrisek', a' földmivelő waischik', 's a' szolgálai tschandalasok vagy páriák' szobrocskáin, mellyek a' feszes osztályrendszer' embereit természeti bőrszínnel és hajjal, rangjokhoz szabott ruházatban tüntetik föl. — A' zenészek' hangszerei és köntösei megegyeznek azokéival, kiket tavai Bécsben a' tánczoló bayaderek' kíséretében lehetett látni. Több vallásos tárgyú képen legszembetűnőbb a' gyakran jellemzetes arczu emberi alakok' sárga, vörös és fekete bőrszíne. A' Brahma' szolgálatára használt majmok' fejedelme, az istenként tisztelt Hanuman, Gokurha a' gondosságot képező szent kígyó, és a' Wischnunak szentelt madár Ganuda [Garuda],

természeti valóságokban állítvák ki. Ezeken kívül több vallásos szertartáshoz és a' magánélet' szükségeihez tartozó edények, hangszerek, fegyverek, szerszámok, 's több efféle kisebb érdekű tárgyak vonják magokra a' néző' figyelmét. — A' chinai nép' hitregés 's egyéb műtárgyainak gyűjteménye egy külön osztályt képez, 's mind becsre mind mennyiségre nézve jóval hátrább áll az indusnál; — mindazáltal a' mennyei ország' különbségeinek megismertetésére ez is elégséges. Déli Afrika, 's Madagascar' lakóinak sokféle fegyverei, szerszámjai, házi eszközei, egyikét summatrai és hottentot készítmény szinte a' nevezeteseb ritkaságok' sorába tartoznak. Említést érdemel elvégre az ázsiai és afrikai állatok' különféle fajából álló gyűjtemény. — Mind ezt igen szép lenne nemzeti múzeumunk' új épületébe szállítani, kivált ha Lamarepiguot úrral, (ki birtoka ügyének eldöntésére várva várja az országos küldöttséget) kedvező egyezkedés történhetik; a' gyűjtemény' ára 60,000 pengő forint, — de műértők' véleménye szerint nem ér annyit, habár egy nemzet a' vétel' dolgában, mindig bővebb kezű lehet a' magános embernél. Mi pedig a' műgyűjteményekre nézve fölötte rosz lábon állunk, 's így azok' megszerzését 's gyarapítását mind nemzeti művelődésünk, mind a' művészet' megkedveltetése sürgetőleg kívánja.

Megjelent: Levél a' művészet' érdekében. *Athenaeum* 1 félév, 1840. május 28.
(43. sz.) 684–686. hb. (részlet)

2.

Fenséges cs. kir. 'stb. Nádor, nm. főrendek, t. Karok és Rendek!

Azon két hét alatt, mellyben indiai pantheonnak nevezett gyűjteményem mind a' nm. főrendek, mind a' t, karok és rendek' táblájának számos tagjai által látogatatték, már közönségessé vált, úgy hiszem, azon vélemény, hogy ama' történelmi és más különne-mű tudományos elemek, melylyeket e' gyűjtemény magában foglal, valóban figyelemre méltók és kitűnő fontosságúak. E' bizodalomban bátorodom ezennel cs. kir. fenségednek, 'stb. ezen gyűjtemény' megszerzését, a' nemes magyar hon' tudományos érdekei' nevében ajánlani. Sajnálkozva kell ezen alázatos ajánlatomat e' rendkívüli uton tennem; de csalatkozván azon nézetemben, hogy a' magas országgyűlés' munkálódásai még néhány hónapig tartandanak, kénytelen vagyok annak bevégeztetését e' módon megelőzni.

Cs. kir. fenséged, 'stb. természetesnek fogják találni, hogy én, mint tulajdonos, gyűjteményem' becsének hosszas fejtegetésébe nem ereszkedhetem. Páris, Bécs és a' művelt Europa' más helyeinek tudományos nevezetességei jobban, mint én tehetném, kiemelék annak a' maga nemében egyetlen szerkezetét. Most már cs. kir. fenségedet 'stb. illeti az ítélethozás azon különös fontosság felett, mellyet e' gyűjtemény a' magyar haza és Keletázsia' különféle népeinek történetei között találtató viszonyok által bir. 'S ebben pontosítom mind azt mit a' magyar nemzet' legrégibb őseinek történeteiről érinthetek; maga a' nemes nemzet legjobban fogja érezni ezen komoly kérdésnek egész fontosságát.

Fenséges cs. kir. főherczeg 'stb. E' ritka gyűjtemény' árát h a t v a n e z e r ezüst forintra határoztam. Mi a' fizetés' módját illeti, az országgyűlés engem mindenkor

hajlandónak találand több határidők' kijelelésére, valamint azoknak, melyek nekem ajánltatandnak, elfogadására. Erre nézve alázatosan kérem cs. kir. fenségedet, méltóztassanak, ha alkalmasnak vélik, egy biztosságot kinevezni, mely említett gyűjteményem' becsét megvizsgálja 's velem a' megszerzési feltételek iránt értekezzék.

Legmélyebb tisztelettel maradván. Cs. kir. főherczegségednek 'stb.

Pozsony, aprilis' 20án 1840 legalázatosabb szolgálja

Lamarepicquot, keleti utazó.

Megjelent: *Századunk* 3. esztendő, 1840. 50 szám, június 22. 393–394. hb.

Irodalom

Anonim

1819 Muséum ethnographique de Goettingen. *Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire* III. 449–452.

1839a Tudományos hiradás. *Századunk* 2. év, november 4. (88. sz.) 598–599. hb.

1839b Wissenschaftliche Nachricht. *Pannonia* 3. No. 91. November 12.

1839c Ungarn. *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* No. 92. November 17.

1840 Még valami az indiai pantheon' megszerzéséről. *Századunk* 3. év, június 22. (50. sz.) 393–395. hb

APPEL, Michaela

2007 Transatlantischen Sammlungen. Ethnographische Merkwürdigkeiten aus der Südsee. In Müller, Claudius – Stein, Wolfgang (hrsg.): *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. 289–311. München: Verlag J. H. Röll.

BASTIAN, Adolf

1881 *Die Vorgeschichte der Ethnologie. Deutschland's Denkfreuden gewidmet für eine Museumkunde*. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung.

BINCSIK Mónika

2005 A Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény keleti tárgyai. In Szentesi Edit – Szilágyi János György (szerk.): *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény történetéről*. 251–272. Budapest: Collegium Budapest Institute for Advanced Studies.

BRUIJN, J. T. P. de

2012 Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von. *Encyclopaedia Iranica*, XI/6. 644–646. Online <http://www.iranicaonline.org/articles/hammer-purgstall> (korrigálva 2012. december 30.)

BUCHER, Gudrun

2007 Ethnographic Objects – Russian America. In Hauser-Schaublin, Brigitta – Kruger, Gundolf (Hg.): *Culture and Art from the 1700s. The Asch Collection. Göttingen – Sibirien und Russisch Amerika / Sibirien und Russisch-Amerika: Kultur und Kunst des 18. Jahrhunderts. Die Sammlung von Asch – Göttingen*. 243–252. München: Prestel

CHAIGNEAU, Marcel

1982 Christophe-Augustin Lamare-Picquot, pharmacien, naturaliste, explorateur. *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 29. No. 252. 5–26.

CRANZ Dávid

- 1810 *Grönland históriája, melyben ez a' tartomány lakosival együtt leíródik és a' természeti-históriára sok jegyzések tételnek.* Fordította és egynehány világosító jegyzésekkel bővítette Dobosy Mihály. Buda: Landerer Anna.

CZUCZOR Gergely – FOGARASI János

- é. n. *A Magyar Nyelv Szótára.* Budapest: Arcanum Kézíkönyvtár. Online.

CSATÓ Pál

- 1833 Celebes. Rienzi utazásaiból. *Tudománytár* 2. köt. 31–53.
1839 Indiai pantheon. *Századunk* 2. év, január 24. (7. sz.) 49–53. hb

DIAS, Nélia

- 1991 *Le Musée d'ethnographie du Trocadéro (1878–1901). Anthropologie et muséologie en France.* Paris: Editions du CNRS.
2016 Lamare-Picquot and the fate of his collection: Networks, commercial transactions. Conference abstract, „All the Beauty of the World. The Western Market for non-European Artefacts (18th–20th century)”. International Symposium, Bauakademie, Berlin, 13. 10. – 15. 10. 2016.

ERDÉLYI János

- 1960 *Erdélyi János levelezése. I. kötet.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FEJÉR György

- 1838 M. Hammer Purgstall József' értesítése eránt a' Magyarok' ősi lakhelyéről 's költözködésiről, észrevételek. *Tudományos Gyűjtemény* 22. 10. 3–17.

FEJŐS Zoltán

- 2018 A magyar néprajz múzeumi professzionalizációja. Híradások, beszámolók külföldi néprajzi múzeumokról és gyűjteményekről 1918 előtt. *Néprajzi Értesítő* 99. 13–79.

GURKA Dezső (szerk.)

- 2010 *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

HAMMER-PURGSTALL József báró [Josep von Hammer-Purgstall]

- 1838 A' magyarok' eredeti lakföldéről. *A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1834–1836* 3. 2. 130–144.
1844 Hammer-Purgstall József lt'. tudósítása a' pécsi főtemplomban található keleti felirásokról. *Magyar Academiai Értesítő* 4. 3. 55–59.
1940 *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774–1852.* Bearbeitet von Reinhart Bachofen von Echt. Wien–Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky.

HAMY, Ernest-Théodore

- 1890 *Les origines du Musée d'Ethnographie. Histoire et documents.* Paris: Ernest Leroux.
1892 Collection Lamare-Picquot au Musée royal ethnographique de Munich. *L'anthropologie* 3. 2. 256.

HAUSER-SCHAUBLIN, Brigitta – KRUGER, Gundolf

- 2006 Cook–Forster Collection: Pacific Cultural Heritage. In *Cook's Pacific Encounters. The Cook–Forster Collection of the Georg-August University of Göttingen.* Canberra: National Museum of Australia Press. Online kiadás: http://www.nma.gov.au/online_features/cook_forster/background/the_collection.

HENSZLMANN Imre

- 2016 *Henszlmann Imre levelezése és iratai. I. 1826–1860. augusztus*. Közreadja Szentesi Edit. Budapest: Balassi Kiadó.

HUNFALVY Pál

- 1858 *Ethnographie der Oesterreicherischen Monarchie* von Kari Freihern v. Czoernig, *Budapesti Szemle* 3. kötet, 7–8. 228–239.

Jelentése

- 1840 *Jelentése Pest, Pilis és Solt t. e. megyék' 1839/40 évi országgyűlési követeknek*. Dubraviczky Simon, Szentkirályi Móricz. Pest: Trattner-Károlyi.

KEMPELEN Béla

- é. n. *Magyar nemes családok*. Budapest: Arcanum Kézírónyvtár. Online.

KOVÁCS Endre

- 1975 Hammer-Purgstall. In *Világirodalmi lexikon*, 4. kötet. 189. Budapest: Akadémiai.

Sz. KRISTÓF Ildikó

- 2016 „Terepmunka” a terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlandi inuitok és az etnológia (antropológia) születése a 19. század eleji Magyarországon. *Etno-lore XXXIII*. 223–245.

LOMMEL, Andreas

- 1960 Die Südsee-Sammlung Lamare Picquot im Staatlichen Museum für Völkerkunde in München. *Ethnologica* 2. 105–131.

LUBRUN, Isidore

- 1849 Sur une nouvelle substance alimentaire appelée Picquotiane. *Psoralea esculenta*. *Annuaire des cinq départements de la Normandie* 15. 488–501.

LUTKEHAUS, Nancy

- 2009 The Curious Case of Non-Western Objects – From “Artificial Curiosities” to Objects of Identity. A Discussion about Brigitta Hauser-Schäublin, Captain James Cook, and Museums. In Hermann, Elfriede – Klenke, Karin – Dickhardt, Michael (Hg.): *Form, Macht, Differenz Motive und Felder ethnologischen Forschens*. 87–98. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

NBG

- 1859 Lamare-Picquot. In *Nouvelle biographie générale*. Sous la dir. de M. le Dr Hoeffler. Tome 29. La Liborlière–Lavoisien. 65–67. hb. Paris: Firmin Didot Frères,

NECK, Rudolf

- 1964 Ausztria és az oszmánok az osztrák történettudományban. *Századok* 98. 5–6. 1243–1252.

OROSZ [József]

- 1840 Magyar hirlapok' szemléje. *Hirnök* 4. év, június 18. (49. sz.)

PETENDI Géza

- 1868 Az új népismeji múzeum. (Müncheni tárca.) *Fővárosi Lapok* 9. évf. április 1. (76. sz.) 303–304., április 2. (77. sz.) 306–307.

PENNY, H. Glenn

- 2002 *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

POÓR János

- 1985 August Ludwig Schlözer és magyarországi levelezői. *Filológiai Közlöny*, 31. 1–4. 133–143.

PULSZKY Ferenc

- 1884 *Életem és korom*. I–II. kötet. Második kiadás. Budapest: Franklin-Társulat.

Rapports spéciaux

- 1833 *Rapports spéciaux faits à l'académie des inscriptions et belles-lettres, à l'académie des sciences et autres corps savans de la capitale sur les collections zoologiques et d'antiquités indiennes de M. Lamare Picquot. Suivi de plusieurs documens relatifs à cette collection*. Paris: Tuau. <<http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ223142305>>

RESS Imre

- 1986 Ausztriai levéltári források Körösi Csoma Sándorról. *Levéltári Közlemények* 56. 227–249.

RICHTSFELD, Bruno J.

- 2007 Onorato Martucci (1774–1846) und sein „chinesische museum“. In: Müller, Claudius – Stein, Wolfgang (hrsg.): *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. 157–260. München: Verlag J. H. Röhl.

RUTH, Manfred

- 2007 Ein Leben mit Katastrophen. Der Naturwissenschaftler, Reisende, Sammler und Philantrop Christophe-Augustin Lamarepicquot. In Müller, Claudius – Stein, Wolfgang (hrsg.): *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. 95–104. München: Verlag J. H. Röhl.

SÁNDOR István

- 1951 Első néprajzi kiállításunk és Xántus János. *Ethnographia* 62. 1–2. 185–204.
1970 *Xántus János*. Budapest: Magvető.

SCHADEL Ferencz

- 1841 Gyászbeszéd Csató Pál felett. *Magyar Academiai Értesítő* 1. 3. 29–32.

SIEGFRIED, C.

- 1886 Müller, Marcus Joseph. In *Allgemeine Deutsche Biographie* 22. 651–652. Online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd11805399X.html#adbcontent>

STEIN, Wolfgang

- 2007 „Götzenbilder“ und „indianische Gerätschaften. Kunst und Kuriositäten aus Indien, Birma und Ceylon. In Müller, Claudius – Stein, Wolfgang (hrsg.): *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. 117–156. München: Verlag J. H. Röhl.

STEINMAN, Axel – BUSSEL, Gerard van

- 2017 Moving Stories. In Schickgruber, Christian (ed.): *Weltmuseum Wien*. 364–372. Wien: Weltmuseum Wien.

SZENTESI Edit

- 1997 Josef Daniel Böhm Parthenon-fríze. In Marosi Ernő – Laczkó Ibolya – Szabó Júlia – Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulsky Ferenc (1814–1897) emlékére*. 56–69. Budapest: MTA Művészeti Gyűjtemény.

- 2005 Josef Daniel Böhm és a *Liber Antiquitas*. In Szentesi Edit – Szilágyi János György (szerk.): *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény történetéről*. 59–65. Budapest: Collegium Budapest Institute for Advanced Studies.

SZINNYEY József

é. n. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Arcanum Kézikönyvtár. Online.

VACHOTT Imre

1840 Levél a' művészet' érdekében. *Athenaeum* 1 félév, május 28. (43. sz.) 678–686. hb.

VÁSÁRY István

2013 A tudós Vámbéry Ármin. *Magyar Tudomány* 174. 8. 909–917.

VERMEULEN, Han F.

2015 *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln–London: University of Nebraska Press.

WARNER, Marjorie F.

1947 Lamare-Picquot and the Breadroot. *Agricultural History* 21. 1. 23–26.

1840-ik

1847 *1840-dik évi Országgyűlés*. Közli Konkoli Thege Pál. Második kötet. Pest: Emich Gusztáv.

Fejős Zoltán

Etnográfus, Budapest

e-mail: fejos.zoltan@chello.hu

Zoltán Fejős

A pantheon of India: A missed opportunity to establish a museum of ethnography in Hungary in 1840

The French pharmacist, natural scientist and traveller, Christophe-Augustin Lamare-Picquot (1785–1873) exhibited his ethnographic collection made up of objects originated primarily from India in 1832 in Paris. He hoped that his large collection considered as valuable by scholars and artists would be purchased by the French state and then it could be an important unit of the planned Museum of Ethnography. Since his expectations were not met, he moved to Vienna with his collection in 1837 and exhibited it in the Kaiser-Haus palace. His decision was motivated by Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856), Austrian orientalist, privy counsellor, who was an influential person in the Austrian capital and had Hungarian connections as he was a member of the Hungarian Society of Scholars (the predecessor of Hungarian Academy of Sciences). Seeing that his plans did not come true in Vienna either, Lamare-Picquot offered his collection to the Hungarians and moved the collection to Bratislava, to the Pálffy palace. The Hungarian national assembly had session at that time in the city and Lamare-Picquot expected that his offer would be discussed and the collection purchased for the Hungarian National Museum. It was a promising circumstance that a new palace was planned to be built for the museum. The importance and ethnographic character of the collection were presented in the Hungarian press relying on reports of the French Academy and other academic societies, after the collection had been exhibited in Bratislava (Appendix 1). Journalists urged the purchase of the

collection, arguing that it was necessary for Hungary to have a significant collection of oriental artefacts, and that the rarities to be obtained are of Oriental origin just as Hungarian nation is.

This argument was reiterated by Lamare-Picquot in his call addressed to the Hungarian national assembly (Appendix 2). However, the session of the national assembly was abruptly adjourned and the offer of the French collector was not even debated. Because of lack of time a board of experts could not be convened either (and there were not enough experts at that time in Hungary, anyway). Yet, those experts who had the opportunity to see and assess the collection, such as the art historian Imre Henszlmann (1813–1888), or his master, the Viennese art dealer Josef Daniel Böhm (1794–1865) evaluated it on an aesthetical and artistic ground. In their view the collection did not contain artistically outstanding objects; therefore they found the bid too high. Henszlmann did not use the term *ethnography*; he formed his opinion following the criteria of history of art. The ethnographic value of the collection was emphasized only by the Hungarian press. Since there was not appropriate financial means to buy the collection and prior to the building of the edifice of the National Museum there was no adequate place to exhibit the artefacts, the collection was not purchased for the Hungarian National Museum either. The mere idea that such a collection would be a valuable entity to be owned collectively was then shared only by few people, and the intellectual background was inadequate to support the purchase of an ethnographic collection at the beginning of the 1840s in Hungary. The collection of Lamare-Picquot eventually was purchased for the Bavarian state by favour of Louis I, King of Bavaria.

Az Arany család kéziratos mesehagyatékának története

Arany János születésének bicentenáriuma kapcsán, az Arany-emlékév keretében vált lehetővé az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének megjelentetése. A közeljövőben napvilágot látó kritikai kiadás¹ együttesen közli az Arany család kéziratos szövegei mellett azok Arany László által sajtó alá rendezett szövegét is, amelyek 1862-ben az *Eredeti népmesék* című kötetben jelentek meg. Az egy-egy oldalpáron tükrözött közzétett kéziratos, illetve kiadott változatok szinoptikus kiadása azt a célt szolgálja, hogy a kéziratok nyilvánossá tétele mellett lehetővé váljék azok összehasonlítása az Arany László kiadta szövegváltozatokkal, és így megismerhetők legyenek azok a textualizációs eljárások, amelyek révén létrejött az egyik legnagyobb hatású, klasszikus magyar népmesegyűjtemény. Dolgozatom a kéziratos korpusz előkerülésének és azonosításának történetére vonatkozó ismereteket foglalja össze.

Kiindulásként az Arany-hagyaték hányatott sorsáról kell szót ejteni. Arany János halála (1882) után fia, Arany László (1844–1898) lett a hagyaték kezelője. Erről a szerepről Arany János még 1866-ban a következőképpen nyilatkozott barátja, a nagybeteg Tompa Mihály azon aggodalmára reagálván, hogy egymáshoz írott, alapvetően magántermészetű levelek haláluk után avatatlan kezekbe kerülhetnek, vagy felesleges szemétként végzik: „[...] emberi valószínűség szerint, itt talán nem fognának bokáig gázolni az ily lombban. Isten megtartja tán az én jó fiamat, ki sokkal komolyabb és solidabb ember, hogysem ilyen örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint.”²

Arany László édesapja halála után példamutató alapossággal kezelte a kéziratos hagyatékot: már 1882 őszén megkezdte az Arany-levelek összegyűjtését atyja ismerőseitől, az eredeti példányok visszakérését vagy másoltatását; értelmező kommentárokkal látta el Arany János kézíratait, majd 1888–1889-ben négy kötetben adta ki édesapja *Hátrahagyott iratait*, köztük verseket és prózai dolgozatokat, illetve az íróbarátokkal folytatott levelezés egy részét. Hatékonyasága, odaadó alaposága mellett a hagyaték gondozója ugyanakkor személyes érintettsége folytán is képviselte a magánszféra védelmét, és a levelezésekben érintett családtagok, rokonok, barátok és ismerősök érzékenységét szem előtt tartva kontrollálta és korrigálta a kiadandó levelek szövegeit. Emellett Arany László textológiai gyakorlatáról szólva Korompay H. Jánosnak az a megállapítása, miszerint: „[Arany László a levelekben] saját családjáról igyekezett mindent zárójelbe tenni, és önmagáról szinte semmit nem közölt”³ – vagyis ez a nyilvánosságtól való tartózkodás,

¹ *Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása.* Szerkesztette, s. a. r., a bevezető tanulmányt és a mesék jegyzetét írta Domokos Mariann–Gulyás Judit. *A meseszövegek közlésének szöveggenetikai szempontjairól* c. tanulmányt Hermann Zoltán írta. A találósok jegyzeteit Vargha Katalin írta. Bp., MTA BTK Néprajztudományi Intézet–MTA Könyvtár és Információs Központ–Universitas Kiadó. Megjelenés alatt.

² Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1866. nov. 14.; AJÖM XIX. 48.

³ Korompay 2002:198.

zárkózottság lehetséges, hogy nemcsak édesapja levelezésének, hanem egyéb, a családra, illetve saját magára vonatkozó iratok kezelésének is jellegzetessége lehetett.

Arany László elhunytával (1898) – végakaratainak megfelelően – az ún. „közérdekű” levelek kerültek az MTA Könyvtárának Kézirattárába. Jelentős kéziratanyag, többek között a családtagok levelezése maradt Arany László özvegyénél, Szalay Gizellánál (1857–1945). Ez az anyag azonban újabb házasságkötése (1905) után leginkább csak második férje, Voinovich Géza irodalomtörténész (1877–1952) számára volt hozzáférhető és kutatható. A magántulajdonban maradt kéziratok (így például a családi levelek) egy részéről Voinovich kivonatokat vagy másolatokat készített, illetve részleteket közölt belőlük az 1929–1938 között megjelent, *Arany János életrajza* című, háromkötetes munkájában.⁴

Az Arany-kéziratok egy részét Voinovichék a Gellérthegyen, Nagyboldogasszony (Ménesi) úti villájukban őrizték, amelyet 1944–1945 telén több belövés ért. 1945. január 22-én egy bombatámadás során Szalay Gizella meghalt, január 30-án a már erősen megrongálódott ház a további bombázások miatt leégett, az Arany-hagyaték pedig megsemmisült.⁵ Ahogyan az Arany-levelezés kritikai kiadásában Sáfrán Györgyi, a levelek sajtó alá rendezője összefoglalta ezt a helyzetet: „Arany János családi hagyatéka elpusztult anélkül, hogy Voinovich Gézáékon kívül valaki is, valaha is közelről látta volna mérhetetlen értékeit.”⁶ Ez szempontunkból azt jelenti, hogy hiányoznak a családtagok személyes iratai, feljegyzései, naplói, vagy éppen Arany László műveinek kéziratai;⁷ az Arany családtagokhoz, vagyis Arany Jánosné Ercsey Juliannához, Arany Juliskához és Arany Lászlóhoz írott levelek túlnyomó többsége megsemmisült, így jelenleg kevesebb, mint húsz, hozzájuk írott levél ismert.⁸ Voinovich Géza 1952-ben bekövetkezett haláláig alkalmanként szóbeli felvilágosítást nyújtott a kutatóknak, többek között Rolla Margitnak, aki *Arany estéje* című könyvében elsősorban Arany Juliskáról (1841–1865) és lányáról, Széll Piroskáról (1865–1886) tett közzé dokumentumokat,⁹ vagy az *Arany László-kismonográfia*¹⁰ szerzőjének, Somogyi Sándornak. Voinovich állításai vagy utalásai azonban a kéziratok és az Arany-könyvtár jelentős részének elpusztultával ellenőrizhetetlenek.¹¹

⁴ Voinovich 1929.; 1931.; 1938.

⁵ Voinovich Géza levele Budapest székesfőváros polgármesteréhez, Bp., 1945. májusa, MTA KIK Kt. Ms 1/115.; Voinovich Géza levele Ignotushoz, közölve *Szabadság*, 1947. máj. 12. 112. sz. MTA KIK Kt. Ms 5451/120.

⁶ AJÖM XV. 472.

⁷ A Kisfaludy Társaság számára készített bírálatai közül néhány az Akadémiai Kézirattárban található.

⁸ Az Arany családtagok (Ercsey Julianna, Arany Juliska, Arany László) másokhoz írott, közgyűjteményekben fennmaradt leveleinek száma körülbelül 300 db. Ennek mintegy felét az Arany László írta levelek teszik ki, főként az 1878–1898 közötti két évtizedből. Ez a szám feltehetően töredéke a valóban elküldött leveleknek, de még így is nagyságrendekkel nagyobb, mint a családtagokhoz írott, fennmaradt levelek száma.

⁹ Rolla 1944.

¹⁰ Somogyi 1956.

¹¹ Szilágyi 2004: 367–368. Voinovich Géza textológiai gyakorlatáról és az arról kialakított nézetekről lásd Török 2017.

Az Arany László neve alatt 1862-ben *Eredeti népmesék* címmel megjelent gyűjtemény kéziratának meglepte ismeretlen volt az 1950-es évekig. A magyar folklorkutatók szakirodalomban legalábbis sem a Magyar Népköltési Gyűjteményt 1924-ig gondozó Kisfaludy Társaság képviselői, sem bármely folklorista vagy irodalomtörténész (például az *Eredeti népmesék* kritikai kiadásának megjelentetését tervező Sebestyén Gyula,¹² vagy éppen az Arany László meséit 1901-ben kiadó Gyulai Pál) nem említette, hogy tudomása lenne arról, az Arany családnak fennmaradt egy kéziratos mesegyűjteménye. Ennek az is oka lehetett, hogy az *Eredeti népmesék*ben nincsen olyan paratextus, amely akár a szövegek lejegyzőinek, akár a mesemondóknak a kilétére vonatkozna, és Arany László sem utalt arra, hogy közvetlen családjában meselejegyzés folyt volna. Arra vonatkozólag, hogy Arany Juliska szintén jegyzett le meséket, csupán Arany János egy 1862-ben írott levele,¹³ illetve Gyulai Pál visszaemlékezése¹⁴ tanúskodik (Gyulai azt is megjegyezte, hogy a tervezett mesekötet kéziratát Arany János nézte át), ez utóbbi megjelenésekor azonban az Arany család tagjai közül már senki nem élt, aki az erre vonatkozó állítást megerősíthette, cáfolhatta, vagy kommentálhatta volna. Arany Jánosné Ercsey Juliannának (1818–1885) a mesegyűjtemény létrejöttében játszott szerepére vonatkozólag azonban még ilyen utalás sem ismert. Összességében Arany Jánosnétól, Arany Juliskától, illetve Arany Lászlótól nem ismerünk olyan, akár privát, akár nyilvános megnyilatkozást, amely az anya és/vagy a nővér mesemondással vagy mesegyűjtéssel kapcsolatos szerepét érintené.

E kéziratos mesék korpusza a II. világháború után került elő egy hatalmas, rendezetlen iratanyag részeként a jelentősen megrongálódott pesti Akadémia-épület újjáépítése során. Mivel az Arany család mesekéziratainak történetét máig sok tisztázatlan kérdés övezi, az alábbiakban részletesebben mutatom be a kéziratok felbukkanásáról szóló beszámolókat és az azokkal kapcsolatos problémákat.

1952-ben az MTA Kézirattárának helyettes vezetője, Gergely Pál, az *Ethnographiában* ismertette röviden „az utóbbi években vásárolt vagy éppen a közeli hónapokban előkerült nagymennyiségű népköltési anyagot”. Az „előkerült” kéziratok eredetéről a következőképpen írt: „Az akadémiai könyvtár olvasótermeit, keleti osztá-

¹² Sebestyén Gyula „Arany János és gyermekeinek” meséit tervezte megjelentetni az Arany-centenáriumra, amelyhez megkapta Voinovich Géza engedélyét is. Eszerint ekkor nem ismerhették a kéziratos mesegyűjteményt, hiszen abból nyilvánvaló, hogy Arany Jánosné is lejegyző volt, míg Arany János kézírásával e kéziratokon nem azonosítható szövegrész. Az „Arany János és gyermekei”-nek tulajdonított mesék feltehetően Gyulai Pálnak a mesegyűjteményre vonatkozó megjegyzései nyomán keletkeztek. *A Kisfaludy Társaság üléseinek jegyzőkönyvei, 1911–1920. 1917. április 4-én tartott rendes havi gyűlés jegyzőkönyve*, 10. pont; *1917. június 6-án tartott rendes havi ülés jegyzőkönyve*, 7. pont. MTA KIK Kt. KT Ir. 5779. A Kisfaludy Társaság ezen iratainak másolatát Olosz Katalin bocsátotta rendelkezésemre, szívességét ezúton is köszönöm.

¹³ „Hát ez a fiú, nem felcsapott authornak! Húsz iv népmeséje van már kinyomva Heckenastnál, melyet a nénjével gyűjtöttek még gyerekek korukban, s kap érte 200 ftot.” Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1862. jún. 20.; AJÖM XVIII. 64.

¹⁴ „A tizennyolcz éves ifjú 1862-ben nem is költeménynyel lépett föl az irodalomban, hanem egy kötet népmesével. Ő is, nénje, Juliska is igen kedvelték a népmeséket, sokat tudtak, gyűjtöttek is s a javát összeírva, megmutatták atyjoknak a gyűjteményt, a ki azt gondosan átnézte, egyszersmind kiadását is eszközölte Heckenastnál.” AJÖM I. 1900: 6.

lyát és kéziratárát hatalmas költséggel újjáépítette népi demokráciánk kormánya.¹⁵ Az építkezés során a palota évtizedek óta érintetlen fűtőkársági raktárait feltárva, az ügyvitelre, gazdasági ügyekre, s a tagok irodalmi működésére vonatkozó több ezer iraton kívül nagy mennyiségben kerültek elő népköltési gyűjtések kéziratai is”.¹⁶ Ezek felsorolásában említést tett az „1850 utáni időkből, Arany Lászlóék újabb gyűjtőmozgalma korából” előkerült terjedelmesebb iratcsomókról.

Nem tudni, pontosan mit fed „az Arany Lászlóék újabb gyűjtőmozgalmának kora” kifejezés. A magyar népköltési gyűjtéseket Erdélyi János kezdeményezése óta, vagyis az 1840-es évek első felétől koordináló Kisfaludy Társaság az újrászerveződése után, 1863-ban tette közzé országos hatókörű folklórgyűjtésre vonatkozó felhívását. Arany László 1867-ben lett a Társaság tagja, ekkor tartotta meg székfoglalóját *Magyar népmeséinkről* címmel, és ezután választották meg a tervezett Magyar Népköltési Gyűjtemény társszerkesztőjének Gyulai Pál mellé, hogy a próza-folklór kéziratokat gondozza. Arany László és Gyulai Pál a reprezentatív népköltési kiadványsorozatot 1872 és 1882 között szerkesztették együtt. Feltehetően tehát Gergely Pál az 1863–1882 közötti évtizedekre utalt fenti kifejezésével. Amint azt Olosz Katalin kimutatta, a Gergely Pál felsorolta gyűjtemények a Kisfaludy Társaság jegyzőkönyveiből ismertek,¹⁷ vagyis az ebben az időszakban keletkezett, Kisfaludy Társasághoz küldött népköltési gyűjteményekről lehet szó, ugyanakkor mivel Arany László csak 1867-től vált a Társaság tagjává, nem teljesen érthető, miért az ő neve fémjelzi ezt az időszakot.

Bár Gergely Pál az előkerült iratcsomók ismertetése során több, az Arany család ismeretségi körébe tartozó folklórgyűjtőt is nevesített (például Márki Sándor, Széll Farkas), az Arany családtagok mesekézíratainak meglétéről ekkor még nem esett szó, vagyis feltehetően a szövegeket ekkor még nem azonosították. Gergely Pál 1952-es írásában egészen röviden említette azt is, hogy a pincéből előkerült anyagban megtalálható Kriza János mesegyűjtésének több töredéke is. Ekkor az Arany család meséit is egyéb azonosítás nélkül javarészt a Krizának, illetve a Kisfaludy Társaságnak tulajdonított 19. századi folklórkéziratokhoz sorolták, és így is kötötték be, vegyes tartalmú kolligátum-kötetekbe, szétszórta. Itt, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában található azóta is: *Kriza János gyűjteménye, Mesék, találós mesék, versek és népdalok, 19. század második fele* (MTA KIK Kt. Irodalom 4-r. 409/I–VI.), illetve *A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye, 1840–1860-as évek* (Ms 10.020/I–VIII.) megnevezés alatt.

Folklorisztikai szempontból valójában a II. világháború után előkerült korpusz legnagyobb értékét az jelentette, hogy kiderült, tartalmazta Kriza János elveszettnek hitt kéziratok népköltési anyagának egy részét is.¹⁸ Mivel a *Vadrózsák, Székely népköltési gyűjtemény* (1863) megjelenése idején és azóta is a folklorisztikai kánon központi műve, tulajdonképpen ez a reprezentatív magyar népköltési gyűjtemény, ezért

¹⁵ Az Akadémia épületét ért háborús pusztításokról Gergely Pál készítette fotókat lásd Kemény 2015: 217–218.

¹⁶ Gergely 1952: 207.

¹⁷ Olosz 2017: 11–13.

¹⁸ A másik rész a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába került. Erről lásd a *Vadrózsák* második kötetét kiadó Olosz Katalin összegzését (Olosz 2013: 63–77.).

az újonnan hozzáférhetővé vált kéziratos korpusznak ezt a részét övezte a legnagyobb figyelem, és elsőként ezt tették hozzáférhetővé a nyilvánosság számára. 1956-ban Gergely Pál és Kovács Ágnes szerkesztésében jelent meg a *Székely népköltési gyűjtemény*, amely a Kriza-gyűjtőkör kéziratos és kiadott szövegeiből adott több műfajt felölelő válogatást.

A szerkesztők érintették a kéziranyag előkerülésének kérdését is, és ettől kezdve 1983-ig számos publikációjukban elevenítették fel a történetet. Eszerint a kéziratok úgy kerültek elő, hogy 1949 táján az Akadémia épületének felújítása során Gergely Pál észrevette, hogy a pincében, addig nem ismert helyen, óriási (rossz állapotban lévő) kéziranyag található, amelyet a pusztulás, illetve az építkezésen dolgozó, a papírokat egyéb célokra felhasználni kívánó munkások elől megmentett, majd évekig restaurált. Az újonnan felbukkant népköltési kéziratok eredetére vonatkozó történet oly sokszor jelent meg három-négy évtized alatt, hogy tényként rögzült a szakmai közvéleményben (a kritikai kiadás tervezetében is így szerepelt).¹⁹

Azóta Kriza János és gyűjtőkörének munkásságát vizsgálva Szakál Anna mutatott rá arra, hogy ez a történet nem csupán számos alkalommal, hanem számos változatban látott napvilágot, és ezek a variánsok több ponton is oly mértékű eltérést mutatnak, ami kérdésessé teszi az eredetmagyarázó elbeszélés hitelességét. A tucatsny, Gergely Pál és Kovács Ágnes közreadta variánsban a megtalálás időpontja 1949, 1949 tavasza, 1949 ősze, 1949 és 1950; a népköltési iratok terjedelme 6000, több mint tízezer, másutt 11000 lap terjedelmű; a megtalálás helye: érintetlen fűtőkársági raktár, beomlott száraz pince, nyirkos penészes pince, padlózattal rendelkező pince, csupasz földalappal rendelkező pince stb. Az Akadémia pincéjéből a kéziratok úgy bukkantak elő, hogy a renoválást végző munkások kosárszámra cipelték fel ezeket az aszfaltolvasztó kazánt fűteni, vagy szétszórták a padlón azokat, illetve a szemétre vitték, megint más változat szerint a kazánnak helyet kereső munkások szalonnát sütni vitték a papírokat.²⁰

Az elbeszélések főbb motívumai hasonlítanak ugyan, ám rendre variálódnak, és igen nehéz megállapítani a főszöveget, különösen mivel azok egyetlen szemtanú, Gergely Pál visszaemlékezésén alapulnak. Némely leírások elemei ráadásul nehezen összeegyeztethetők. Az érintett kéziratok felbukkanására vonatkozólag ezért összefoglalóan egyelőre annyit lehet megállapítani, hogy azok 1949 körül, a Magyar Tudományos Akadémia épületének pincéjéből kerültek elő, és ezt követően leltározták be őket 19. századi folklóranyagként az MTA Kézirattárába.

Visszaemlékezése szerint Gergely Pál idővel észlelte, hogy a Kriza János és a Kisfaludy Társaság népköltési anyagához sorolt kéziratokból egyes meseszövegek az Arany László-féle gyűjtemény meséire emlékeztetnek, illetve, hogy bizonyos mesék Arany Juliska keze írásával vannak lejegyezve, és erre Kovács Ágnes, a *Magyar népmesekatalógus* főszerkesztőjének figyelmét is felhívta, 1955-ben.²¹ Kovács Ágnes a nyilvánosság számára 1961-ben, *Benedek Elek és a magyar népmesekutatás* című ta-

¹⁹ Domokos–Gulyás 2009.

²⁰ Szakál 2017. Az összes vonatkozó szövegrészlet itt olvasható. Ehhez kapcsolódóan az Akadémiához került Kriza-hagyaték sorsáról lásd Olosz 2017.

²¹ MTA KIK Kt. Ms 4163/108; Kovács 1969: 180.; 1982: 497.

nulmánya egy jegyzetében jelezte, hogy Arany László mesegyűjteményének egy töredéke a Kriza-hagyatékkal egybekötve megtalálható az Akadémiai Kézirattárban. Azt is leírta, hogy kéziratoknak a kiadott szövegekkel való összehasonlításából nyilvánvaló, hogy a publikált szövegek jelentős szövegmódosítási, stilizálási folyamat termékei.²²

Az 1950-es évektől a *Magyar népmesekatalógus* (MNK) munkálatai során a 19–20. századi kéziratok és (önálló kötetben, periodikákban, illetve részben ponyván) kiadott meseszövegekről tartalommutatók és szűzslapok készültek. 1964-ben az MNK egyik kutatója, Kiss Gabriella (aki a Kisfaludy Társaságnak az Akadémiai Kézirattárban őrzött folklóranyagát dolgozta fel),²³ Gergely Pál 1952-es közleményére hivatkozva, a szerinte 1952-ben (másutt: 1951-ben) az Akadémia pincéjéből előkerült népköltési anyagok kapcsán közölte Arany Lászlónak egy ismeretlen címzetthez írott, 1892-ben kelt levelét, amely a Kisfaludy Társaság iratai között maradt fenn. Ebben a levélben Arany László így írt: „Tisztelt Barátom! Régi lomaimat rendezve, több csomag népköltési gyűjteményre akadtam, melyek nagyobb része a Kisfaludy-Társaságtól jutott hozzám. Én már nem rendezem őket többé. Azt hiszem, jó volna a társaság irattárába eltenni, vagy a néprajzi társaságnak adni. Talán fiatalabb erő még turkál bennök. Itt küldöm tehát. Bánj velök belátásod szerint. octob 20/92 tisztelő barátod Arany László”²⁴

Kiss Gabriella feltevése szerint Arany László Gyulai Pálnak, a Kisfaludy Társaság akkori elnökének, vagy Beöthy Zsoltnak, a Társaság titkárának címezte a levelet.²⁵ A levelet Kiss Gabriella a következőképpen értelmezte: „A levélből kiderül, hogy Arany Lászlónál volt Kisfaludy-Társasági anyag, valamint egyéb, – feltehetően saját gyűjtései, vagy nővére gyűjtései is.”²⁶ Ezt követően került sor annak bejelentésére, hogy a Gergely Pál ismertette, pincéből származó iratok között megtalálhatóak az *Eredeti népmesék* kéziratai is: „Az 1951-ben előkerült népköltési anyag és az *Eredeti népmesék* (1862) között szövegazonosítást végeztünk és megtudtuk, hogy az »Eredeti népmesék« 28 kézírata az 1951-ben előkerült népköltési anyag között van, Arany Juliska kézírásával, illetve az egyik feltehetően Arany László ifjúkori kézírásával.”²⁷

Mint látható, a jelenleg ismert korpuszhoz képest ekkor még csak 28 mesét tudtak az Arany családhoz kötni, és Arany Jánosné neve nem bukkant fel a lejegyzők sorában, csupán Arany Juliskáé és Lászlóé. Kiss Gabriella ezek után összekapcsolta az Arany László 1892. évi levelében említett népköltési kéziratokat az Akadémia pincéjéből elő-

²² Kovács 1961: 432.

²³ Benedek Katalin összefoglalása alapján Czövek 2007: 115.

²⁴ Arany László levele a Kisfaludy Társaság valamely tisztségviselőjéhez (Bp., 1892. okt. 20.; MTA KIK Kt. Ms. 5744–231/1892.). Kiss 1964: 475. (A fenti szövegközléshez képest néhány betűnyi eltéréssel.)

²⁵ Olosz Katalin véleménye szerint valószínűbb, hogy Arany László a Kisfaludy Társaság másodtitkárának, Vargha Gyulának címezte a levelet. A másodtitkár foglalkozott a Társaság aktuális ügyeivel, ő vezette az iktatókönyvet, levelezett a tagokkal stb. – Olosz Katalin szíves szóbeli közlése.

²⁶ Kiss 1964: 475.

²⁷ Kiss 1964: 475–476. Kiss Gabriella rövid közleményében a kéziratok előkerülésének idejét 1951-re teszi, feltehetően Gergely Pál 1952-es cikkének „utóbbi évek” illetve „közeli hónapok” kitétele alapján. Kovács Ágnes 1969-ben publikált Arany-tanulmányában Kiss Gabriellának azért mondott köszönetet, mert „számos szöveg azonosítását elvégezte és a két kiadatlan mese kéziratára rábukkant.” Kovács 1969: 180.

került iratokkal, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek legalább részben azonosak voltak. Vagyis az Akadémia pincéjében talált népköltési kéziratok Arany László és az Akadémia épületében működő Kisfaludy Társaság révén kerültek oda: „Arany László levele, valamint filológiai kutatásaink – úgy hisszük – megnyugtathat arról, hogy a gyűjtemény Aranytól visszakerült az Akadémiára és nem pusztult el Voinovich Géza lakásán. Sőt az is biztosnak látszik, hogy az 1951-ben előkerült és jelenleg az Akadémia Kézirattárában őrzött anyagnak egy része és az Arany Lászlótól visszaküldött anyag azonos.”²⁸ Kiss Gabriella nem részletezte, milyen jellegű filológiai kutatás alapján azonosította a két korpuszt (akár részlegesen is).

Ezzel kapcsolatban ugyanakkor megjegyzendő, hogy Arany László leveléből nem derül ki, pontosan milyen népköltési szövegekről van szó, csupán annyi, hogy a Kisfaludy Társaságtól származik azok nagyobb része. Mivel Arany László a Kisfaludy Társaság által 1872-ben és 1882-ben kiadott Magyar Népköltési Gyűjtemény első három kötetének mese- és mondaanyagát szerkesztette, ez magyarázatot adhat arra, miért kerültek hozzá népköltési gyűjtemények. Bár közleménye végén Kiss Gabriella a Kisfaludy Társaság történetének folklorisztikai szempontú feltárását fontos kutatási feladatként nevezte meg, egy ilyen jellegű alapkutatás máig hiányzik. Olosz Katalin, aki a 19. századi erdélyi népköltési gyűjtések és különösen a Kriza-hagyaték felkutatása kapcsán részletekbe menően tanulmányozta a Kisfaludy Társaság iratanyagát, arra a következtetésre jutott, hogy az iktatókönyvek tanúsága szerint a mindenkori titkár által bírálatra kiküldött kéziratokat Arany László az 1870-es és 1880-as években visszaadta a titkárságnak.²⁹ Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a Kisfaludy Társasághoz beküldött (feltehetően) mese- és/vagy mondagyűjtemények Arany László birtokában maradtak (ahogyan azt ő fentebb bemutatott levelében állította), ugyanakkor a Társaság jegyzőkönyvei az iratok átadását-átvételét általában számon tartották.

Kiss Gabriella feltevése szerint az Arany László levelében foglaltak szerint a családi mesék is így, Arany Lászlótól kerülhettek a Kisfaludy Társasághoz (majd pedig az Akadémia pincéjébe). Ez az eljárás több szempontból is valószínűtlennek tűnik. Ismerve Arany László elkötelezettségét apja írói hagyatékának gondozása iránt (tulajdonképpen élete utolsó másfél évtizede a hivatali munka mellett erről szólt), valamint a szülei, testvére és a három éves korától Aranyéknál élő unokahúga iránti kötődését,³⁰ kevésbé valószínű, hogy 1865-ben elhunyt nővére és 1885-ben meghalt édesanyja kézirateit mások folklórgyűjtéseihez csapva „régimű”-ként aposztrofálta volna, vagy pedig az, hogy egy harmadik személy tetszőleges rendelkezésére bízta volna sorsukat („Bánj velök belátásod szerint”). Ha Arany László értéktelennek és érdektelennek tartotta volna a nővérétől és édesanyjától származó kéziratokat, valószínűleg inkább megsemmisítette volna ezeket, mintsem hogy idegenek kezére juttassa, hiszen Arany János levelezésének gondozása során is fontos szempont volt számára, mi az, ami a nyilvánosság elé kerülhet, és mi az, ami akár részleteiben, akár egészében a csa-

²⁸ Kiss 1964: 475.

²⁹ Olosz 2017: 18–19.

³⁰ Lásd az Arany Juliska és Széll Piroska haláláról 1886 novemberében írott, *Piroska és édes anyja emlékéül* című tanúságtételét. ALÖM I. 1900: 341–370.

lád magánügye marad, és e felosztás megtartásáról végrendeletében is gondoskodott. Aki olyan alaposan tanulmányozta és kategorizálta édesapja hátrahagyott iratait, mint Arany László tette, az nem valószínű, hogy legközelebbi, elhunyt hozzátartozói kéziratait mások számára turkálni való szövegként jellemezte volna.

Ezenkívül a családi mesekéziratokat Arany László sem 1864-ben (amikor Arany János feleségével és fiával az Üllői út 11. szám alól az Üllői út 7. szám alá költözött),³¹ sem 1867-ben (amikor az Akadémia épületében a főtitkári lakást átadták számukra)³² nem selejtezte (különben azok nem kerülhettek volna később az Akadémia pincéjébe), pedig korábban ezek a költözések is okot adhattak volna arra, hogy az *Eredeti népmesék* megjelenése után megszabaduljon a kéziratoktól, ha azokat feleslegesnek ítélte volna. Az sem tűnik túl valószínűnek, hogy idővel Arany László magát a mese műfaját tartotta volna értéktelennek, a népmesék gyűjtését és kiadását pedig holmi érett férfihoz méltatlan, ifjúkori kedvtelésnek kezelte volna, hiszen még 1877-ben is, már a Magyar Földhitelintézet titkáráként, rövid írói életrajzát állítva össze mind az *Eredeti népmeséket*, mind a népmesékről tartott székfoglalóját, valamint a Magyar Népköltési Gyűjtemény általa szerkesztett kötetait felsorolta munkái sorában.³³

Míg tehát egyfelől nem teljesen világos, hogyan kerültek elő az Akadémia *pincéjéből* a népköltési gyűjtemények, s köztük az Arany család kéziratos meséi, mert egyetlen szemtanú ellentmondásokat tartalmazó elbeszéléseinek variánsai állnak csak rendelkezésre magyarázatként, másfelől ugyanígy tisztázatlan, hogyan kerültek az Arany-mesék kéziratai az Akadémia *pincéjébe*. Erre vonatkozólag Gergely Pál, Kovács Ágnes és Kiss Gabriella magyarázatainak³⁴ van egy visszatérő eleme: a népköltési kéziratokat Arany László vitette le édesanyja halála után, 1885-ben, amikor a főtitkári lakást elhagyván az Akadémia épületéből kiköltözött. Ezt a magyarázó erővel bíró motívumot azonban nem támasztották alá adatokkal, ezért érdemes lehet némi kritikával kezelni.³⁵

E magyarázat kiindulópontja szerint az iratmozgatás azért 1885-ben történhetett, mert ekkor halt meg Arany Jánosné, és ezt követően Arany Lászlónak ki kellett költöznie az Akadémia épületéből. Arany János lemondását a főtitkári posztról 1879-ben fogadta el az MTA, ám az iránta érzett tisztelet jeleként ingyenesen használt „tisztí” lakását akkor is fenntarthatta az Akadémia épületében, amikor már nem töltötte be hivatalát. A nemzet költője iránti tisztelet és kegyelet kiterjedt özvegyére is, aki 1885 februárjában hunyt el. A szolgálati lakást ezután kellett átadni, s e magyarázatok szerint Arany László ekkor vitette a tovább már nem tárolható iratokat, így a népköltési

³¹ AJÖM XVIII. 955.

³² AJÖM XIX. 82–87.

³³ Arany László Márki Sándornak, Bp., 1877. jan. 26.; MTA KIK Kt. Ms 5160/32.

³⁴ A legkorábbi publikált változatot Kovács Ágnes jegyzi az 1956-ban megjelent *Székelly Népköltési Gyűjteményben*. SzNGy II. 1956: 448.

³⁵ Szakál Anna és Olosz Katalin, más-más szempontból elemezve a kérdést, valószínűtlennek tartják, hogy Arany László révén kerültek volna népköltési anyagok az MTA pincéjébe. (Szakál 2017: 42–43, Olosz 2017: 20.) A jelen dolgozat néhány egyéb körülményre hívja fel a figyelmet. Mivel a két említett tanulmány részletesen foglalkozik a szóban forgó népköltési gyűjtemények eltűnéséről majd felbukkanásáról szóló magyarázatokkal, ezek idézésétől vagy tételes felsorolásától e helyt eltekintek.

gyűjteményeket az épület pincéjébe (egyes változatok szerint nem ő vitette le, hanem a lakásban hátrahagyott gazdátlan iratokat az épület gondnoka takarította el az útból). Ez az érvelés azt sugallja, mintha Arany Lászlónak kizárólag az akadémiai lakás biztosított volna tárhelyet kéziratok tárolására, és ennek felszámolása egyben az irattárolást is ellehetetlenítette volna számára, vagy pedig azt, hogy Arany László gondatlan volt, aki tudva vagy tudatlanul népköltési gyűjtemények kézirateit rendezetlenül a pincébe küldte volna. Ezzel kapcsolatban érdemes lehet pár körülményt megfontolni.

Arany László egy pénzügyi vezető jogásza volt, emellett a Kisfaludy Társaság gazdasági bizottságának tagjaként³⁶ a Társaság pénzügyeit intézte, vagyis munkája folytonosan megkövetelte tőle a precíz iratkezelést és számadást. Alig hihető, hogy a Magyar Népköltési Gyűjtemény egyik szerkesztőjeként kiköltözésekor rendezetlen népköltési vagy egyéb irathalmokat hagyott volna maga után, vagy tüntetett volna el a pincében.

Emellett a főtitkári lakásból való kiköltözés és az iratmozgatás összekapcsolása azért is vitatható, mert 1885-ben Arany László nem az Akadémia főtitkári lakásában élt, tehát nem is kellett onnan kiköltöznie. Nem világos, mi volt az alapja annak a vélekedésnek, amely szerint az édesanyja halálakor 41 éves Arany László, aki ekkor már tíz éve nős ember volt, a Magyar Földhitelintézet egyik igazgatójaként miért a szülei szolgálati lakásában kényszerült volna élni feleségével.

Szalay Gizella és Arany László 1875. május 10-én, a menyasszony 18. születésnapján és Várbéli lakhelyének megfelelően Budán kötöttek házasságot.³⁷ A jegyesek adatait rögzítő házassági anyakönyvben a vőlegény lakcíme: „Pest-lipótváros, akadémia palota”. 1867 és 1875 között tehát Arany László valóban a szüleivel élt együtt az Akadémia főépületében, ám házasságkötése után külön ingatlanba költözött. Arany János fia házasságkötése előtt két hónappal, sógorának, Ercesey Sándor nagyszalontai ügyvédnek írott levelében, az életükben bekövetkező változást és annak esetleges következményeit mérlegelve magukra a következőképpen utalt: „ha már így hármascskán maradunk” – vagyis a továbbiakban feleségével és ekkor tízéves unokájával alkottak közös háztartást.³⁸ 1878 tavaszán pedig arról írt sógorának, hogy Arany Lászlóék lakásában átépítési munkák zajlanak.³⁹ 1882-ben, aznap, amikor Arany János meghalt, fia egy névjegyen üzenetet küldött Koller Lajosnénak, vagyis sógornőjének, a Budán lakó Szalay Máriának: „Szegény apám kiszenvedett. Gizelának nagy szüksége volna reád, ha egészséged engedi, kérlek gyere apám lakására”. Az *apám lakására* szín-

³⁶ Arany László Márki Sándornak, Bp., 1877. jan. 26.; MTA KIK Kt. Ms 5160/32.; Olosz 2017: 17–18.

³⁷ Lásd *Házasságlevél a budavári nagyboldog asszonyról nevezett római katolika főplebánia házasultak anyakönyvéből*, 1875. május hó 10. napjáról. MTA KIK Kt. Ms 1/98.

³⁸ Arany János Ercesey Sándornak, Bp., 1875. márc. 26. (AJÖM XIX. 333.) Széll Piroskát három éves korában, 1868 nyarán vették magukhoz nagyszülei. Lásd Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1868. júl. 5. (AJÖM XIX. 202.) Széll Piroksa édesapjához írott, az 1880-as évek elejéről származó leveleiből is egyértelmű, hogy nagybátyjáék külön éltek tőlük. Rolla 1944: 102–119.

³⁹ Arany János Ercesey Sándornak, Bp., 1878. máj. 16.; AJÖM XIX. 412.

tagmában az *apám* szót aláhúzta, vagyis megkülönböztetésnek érezte szükségét.⁴⁰ A budapesti lakcímgjegyzék szerint Arany László címe 1880 és 1885 között V., fő-út 1. volt, míg Arany Jánosé (majd 1883-tól özvegy Arany Jánosnéé) V., akadémia-u. 2. volt. A budapesti házjegyzék szerint a Fő-út 1. szám alatti épület megegyezett az akadémia-utca 4. szám alatti ingatlannal, amely a Magyar Tudományos Akadémia tulajdona volt.⁴¹ Az V. kerületi „fő-út” a mai Arany János utca, vagyis Arany László az akadémiai épülettömbben, feltehetően az akadémiai bérházban,⁴² ám szüleitől külön lakásban élt feleségével.

Arany László valószínűleg azért lakott az akadémiai tömbben, hogy közelebb legyen idős és beteges szüleihez, és nehezen feltételezhető, hogy jövedelmi viszonyai olyan szűkösek lettek volna, hogy 1885 után ne tudott volna a közelben lévő új lakásában, az V. kerületi Bálvány (a mai Október 6.) utcában⁴³ a népköltési kéziratok tárolására egy dolgozószobát, vagy legalább egy szekrényt fenntartani, és ezért kényszerült volna lomtalanításra a Fő utcai ingatlan elhagyása után. Ráadásul, mint láthattuk, 1892-ben is szelektált a nála lévő iratok, népköltési gyűjtemények között, de ezeket egyáltalán nem valamiféle pincében akarta elhelyezni, hanem a korabeli magyar népköltészeti szövegkiadás két fő intézményének, a Kisfaludy, illetve a pár évvel korábban alakult Néprajzi Társaságnak kívánta átadni, melynek egyébként alapító tagja volt.⁴⁴ Egyelőre tehát nincsen konkrét bizonyíték amellett, hogy 1885-ben Arany László révén kerültek volna az MTA pincéjébe népköltési szövegeket tartalmazó kéziratok.

⁴⁰ Arany László Koller Lajosnének, MTA KIK Kt. Ms. 4/37. Koller Lajos az 1882. évi *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* szerint „min. tanácsos a közlekedési miniszteriumban”, lakása I. úri u. 4. (BCLJ 1882: 479.) Koller Lajos felesége Szalay Mária volt, Szalay Gizella nővére (Kempelen X. 1931: 62–64.). Voinovich Géza egy (feltehetően Szalay Gizellától származó információkon alapuló) feljegyzése szerint az 1880-as években az Arany házaspár és unokájuk éltek együtt, és Széll Piroska Arany Jánosné halála után költözött nagybátyjához, Arany Lászlóhoz és feleségéhez, tehát korábban Arany Lászlókék tőlük külön éltek: „A nagyapa halála után [Széll Piroska] nagyanyjánál maradt, míg ez élt (†1885. febr.), azután Arany Lászlókék hoz költözött, kiket határtalanul szeretett; a »Laczi bácsi« fiatal hitvesében testvért látott. – de alig tette le a nagyanyjáért viselt gyászruhát, alig költöztek ki” (MTA KIK Kt. Ms. 5/76. I.). A feljegyzés félbeszakadt; a *kiköltözés* szó feltehetően arra utalt, hogy Arany Lászlókék nyárra a Városligetbe költöztek ki, lásd Arany László Lévay Józsefhez írott levelét (Bp., 1886. júl. 16., MTA KIK Kt. Ms. 5983/139.)

⁴¹ „Arany Ján., Joh., író, *Schriftsteller*, V, akadémia-u.2., Arany László, *Ladisl.*, a magy. földhitelintézet igazg., *Direct. der ung. Bodencredit-Anstalt*, V, fő-út 1.” BCLJ I. 11, III. 40, IV. 369, V. 231.

⁴² Az Akadémia bérháza 1863–1864-ben épült. Ma az MTA Könyvtár és Információs Központnak ad helyet. Kemény 2015: 175–180.

⁴³ A *Budapesti Czim- és lakjegyzék*ben 1886-tól haláláig Bálvány u. 7. szerepel Arany László címeként. Ez az épület egyébként a Magyar Földhitelintézet tulajdonában állt. 1886 decemberében Gáspár Jánosnak írott levelére viszont Arany László a Bálvány u. 14. számot írta címeként. Aknay 2003: 73.

⁴⁴ Olosz Katalin szerint a Kisfaludy Társaság iratanyaga (iktatókönyvek, levelezés, jegyzőkönyvek) valóban lekerült az Akadémia pincéjébe, azonban nem 1885-ben és nem Arany László révén, aki nem is rendelkezhetett volna erről, mert sosem töltött be vezető tisztséget a Társaságnál (Olosz 2017: 18–19.). A Néprajzi Társaság kapcsán lásd a társasági tagok listáját: *Ethnographia* 1890. I. 60.

Mint a fentiekből kitűnik, az *Eredeti népmesék*hez rendelhető kéziratok azonosítása az 1950-es évek második felére datálható. Mivel a kéziratokon nincsen aláírás, szignó vagy bármiféle egyéb jel, ami a lejegyzők személyazonosságára utalna, ezért az azonosítás az Arany László kötetében olvasható mesék címének és szűrségének hasonlósága/azonossága, illetve az Arany családtagok írásképe (autográf levelei) alapján történt meg. A kéziratok több kézírásban maradtak fenn és feltehetően legnagyobb részben az 1850-es években keletkeztek. Sáfrán Györgyi 1968-ban azonosította tételen az Arany család lejegyzőit. Sáfrán Györgyi és Kovács Ágnes öt kéziratos meseszöveget tulajdonítottak Arany Jánosnénak, egyet Arany Lászlónak (a kézirat írásképe megegyezik autográf leveleinek fiatal felnőttkori kézírásával), huszonnyolcat pedig Arany Juliskának.⁴⁵

A kéziratok sajtó alá rendezése során a megállapítások korrekciója vált szükségesé. Egyfelől az Arany Jánosné lejegyezte mesék közül három szövegben pár sor Arany Juliskától származik. Másrészt egy korábban nem regisztrált mesetöredék feltehetően szintén az Arany család mesegyűjteményének részét képezte. Harmadrészt pedig az Arany Juliska lejegyzésének tekintett mesék közül hat mesét teljes terjedelmében egy egyelőre azonosítatlan lejegyző írt le, négy mesét pedig Arany Juliska és az ismeretlen lejegyző közösen rögzítettek. Elképzelhető, hogy az ismeretlen lejegyző a gyermek Arany László volt (az írásképe bizonyos elemei hasonlóságot mutatnak az ő fiatal felnőttkori íráásával), azonban ennek bizonyítására egyelőre nem áll rendelkezésre ebből az időszakból (1850-es évek első fele, közepe) Arany Lászlótól származó, hiteles, autográf írásminta. Jelenlegi tudásunk szerint összesen 34 mese kézirata tartozik a korpuszhoz (hat, 1862-ben kiadott szöveg kézirata hiányzik, ugyanakkor a korpusz részét képezik olyan meseszövegek is, amelyek végül nem jelentek meg nyomtatásban Arany László életében), emellett 79 találós is az Arany család kéziratos gyűjteményéhez sorolható, nagyrészt Arany Juliska lejegyzésében.

Összességében, ami az Arany család mesekéziratainak provenienciáját illeti, az iratok 1862 és 1949 közötti hollétéről nincs tudomásunk. Egyelőre pusztán annyi állítható bizonyossággal, hogy legkésőbb 1862-ben Arany László még nyilvánvalóan használta ezeket a kéziratokat mesegyűjteménye összeállítása során, 1949 táján pedig az Akadémia pincéjéből kerültek elő, ám nem az Arany-hagyaték részeként. Ez a körülmény arra utal, hogy Arany László, vagy pedig 1898-ban bekövetkezett halála után örököse (özvegye) feltehetően nem magántermészetű dokumentumként kezelték ezeket, mert akkor a családi iratokkal együtt semmisültek volna meg Szalay Gizella és Voinovich Géza budai villájában 1945-ben.

Ami a mesekéziratok feldolgozását illeti, Kovács Ágnes 1969-ben közzétett, az Arany László közölte meséknek a 20. században rögzített magyar népmesékre gyakorolt hatásáról szóló tanulmányában megadta a mesekéziratok jelzetét, továbbá a meséknek az ekkor érvényben levő nemzetközi Aarne–Thompson mesekatalógus, illetve az akkor még készüléfélben lévő *Magyar népmesekatalógus* szerinti

⁴⁵ A mesék lejegyzőit Sáfrán Györgyi 1968. VII. 23-án azonosította (Kovács Ágnes gépiratos feljegyzése a Magyar népmesekatalógus irattárában, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest).

típusszámait;⁴⁶ amennyiben lehetséges volt, feltüntette a lejegyző nevét, valamint a lejegyzés helyére és idejére vonatkozó feltevéseket is megfogalmazott.

Kovács Ágnes ezt követően 1982-ben jelentett meg az Arany család mese- és találóskéziratairól önálló közleményt, amelyben összefoglalta a kéziratok keletkezésére vonatkozó adatokat, és megkísérelte rekonstruálni, milyen források alapján és milyen módon mehetett végbe a mesék lejegyzése majd kiadása. Dolgozata függelékében közzétett olyan, az Arany családnak tulajdonítható mese- és találósszövegeket is, amelyek kézirata fennmaradt, ugyanakkor nyomtatásban végül nem jelentek meg. Kovács Ágnes ebben a tanulmányában vetette fel a kéziratanyag kritikai kiadásának szükségességét. Ez a terv 36 év múltán valósulhat meg.

Irodalom

AJÖM XV.

- 1975 *Arany János Összes Művei. XV. Arany János levelezése (1828–1851).* S. a. r. Sáfrán Györgyi. Budapest: Akadémiai.

AJÖM XVIII.

- 2004 *Arany János Összes Művei. XVIII. Arany János levelezése (1862–1865).* S. a. r. Új Imre Attila. Budapest: Universitas – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

AJÖM XIX.

- 2015 *Arany János Összes Művei. XIX. Arany János levelezése (1866–1882).* S. a. r. Korompay H. János. Budapest: Universitas – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

AKNAY Tibor

- 2003 *Gáspár János (1816–1892). Dokumentumok.* Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. (A magyar neveléstörténet forrásai XIX.)

ALÖM I.

- 1900 *Arany László Összes Művei. I. Arany László költeményei.* Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest: Franklin Társulat.

BCLJ

- 1880–1885 *Budapesti Czim- és Lakjegyzék. I–V.* A Bejelentési Hivatal hiteles adatai alapján. Budapest: Franklin-Társulat.

BERZE NAGY János

- 1966a *Arany-tanulmányok I. A folklorista Arany. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965.* Pécs, 129–133.
- 1966b *Arany-tanulmányok II. Arany László Eredeti népmeséi. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1965.* Pécs, 133–151.

⁴⁶ Berze Nagy János 1917-ben elkészítette az *Eredeti népmesék* szövegeinek típusba sorolását a nemzetközi Aarne-féle típuskatalogushoz illeszkedve. Emellett minden egyes mese kapcsán feltüntette a korban ismert összes nemzetközi variáns is az összehasonlító kutatás számára. (Berze Nagy nem ismerte az Arany-mesék kéziratait.) A tanulmány Sebestyén Gyula felkérésére, az Arany János-centenárium alkalmából készült. Berze Nagy János tanulmánya Sebestyén Gyula hagyatékából csak 1952-ben került elő, és 1966-ban látott napvilágot. Berze Nagy 1966a; 1966b; 1968.

- 1968 Kiegészítés Arany-tanulmányok című írásához. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967*. Pécs, 74.

CZÖVEK Judit

- 2007 Adattárak. In Hoppál Mihály (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete (1967–2007)*. 103–126. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

DOMOKOS Mariann–GULYÁS Judit

- 2009 Az Arany-család mesékéziratainak és Arany László *Eredeti népmesék* című művének kritikai kiadásáról. *Ethno-Lore* XXVI. 11–77.

GERGELY Pál

- 1952 A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának újabban megszerzett vagy feltárt kézíratairól. *Ethnographia* LXIII. 207–208.

KEMÉNY Mária

- 1994 Az Akadémia bérházának sorsa. *Művészettörténeti Értesítő* XLIV. 129–132.
2015 *A Magyar Tudományos Akadémia palotája*. Budapest: Osiris–MTA BTK.

KEMPELEN Béla

- 1931 *Magyar nemes családok*. X. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

KISS Gabriella

- 1964 Arany László népköltési hagyatékából. *Ethnographia* LXXV. 475–476.

KOROMPAY H. János

- 2002 A „kegyeletos fiu” textológiája. (Az Arany János-levelek kiadástörténetéhez.) In KOROMPAY H. János (szerk.): *A két Arany. Összehasonlító tanulmányok*. 174–199. Budapest: Universitas.

KOVÁCS Ágnes

- 1961 Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia* LXXII. 430–444.
1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmese-gyűjteménye. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. II–III. 177–214. Budapest: Akadémiai.
1982 Arany Juliska és Arany László meséi. In Novák László (szerk.): *Arany János tanulmányok*. Nagykőrös, 495–530. (Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II.)

OLOSZ Katalin

- 2013 Történet egy százötven évig készülő könyvről. In Kriza János: *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. 17–89. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
2017 A Kriza-hagyaték nyomában. *Keresztény Magvető* CXXIII. 3–33.

ROLLA Margit

- 1944 *Arany estéje*. Budapest: Királyi magyar egyetemi nyomda.

SOMOGYI Sándor

- 1956 *Arany László*. Budapest: Művelt Nép.

SZAKÁL Anna

- 2017 Aszfaltolvasztó kazánba hányt, szalonnasütéskor elpusztult, nyirkos pincében megpenészedett Kriza-kéziratok nyomában. Kísérlet a Gergely Pál konstruálta legenda lebontására. *Keresztény Magvető* CXXIII. 1. 34–54.

SZILÁGYI Márton

2004 Nyitott kérdések az Arany-filológiában. *Irodalomtörténet* XXXV. 367–379.

SZNGY

1956 *Székely népköltési gyűjtemény*. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratok hagyatékból. I–II. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Budapest: Magvető.

TÖRÖK Zsuzsa

2017 Voinovich Géza védelmében? Textológiai történet és az újrakiadás módszertana. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXXI. 499–510.

VOINOVICH Géza

1929 *Arany János életrajza*. I. 1817–1849. Budapest: MTA.

1931 *Arany János életrajza*. II. 1849–1860. Budapest: MTA.

1938 *Arany János életrajza*. III. 1860–1882. Budapest: MTA.

Gulyás Judit

Tudományos főmunkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet

e-mail: gulyas.judit@btk.mta.hu

Judit Gulyás

The history of the manuscript folktale collection of the Arany family

One of the best-known Hungarian folktale collections (*Eredeti népmesék*, 'Authentic folktales') was published in 1862 by László Arany, the then 18-year-old son of János Arany, one of the highest ranked poets of Hungarian literary canon. László Arany did not share any information about the sources, tellers or recorders of the tales he published, therefore it was a sort of academic sensation when after the second world war among a huge pile of manuscripts found accidentally in the basement of the main building of the Hungarian Academy of Sciences a bunch of manuscripts was identified as containing folktales put down by his sister (Juliska Arany, 1841–1865) and his mother (Julianna Ercsey, 1818–1885). The author in her article presents what is (can be) known about the history of these manuscripts, providing a critical re-interpretation of a number of explanatory narratives disseminated about these documents in the past decades.

Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben

Arany László 1862-ben *Eredeti népmesék* címen tette közzé az azóta klasszikussá vált magyar népmeséket és találókérdéseket tartalmazó gyűjteményét.¹ A kötet alapjául szolgáló, Arany Jánosné Ercsey Julianna, Arany Julianna és Arany László írásában fennmaradt kéziratok meseszöveg-lejegyzések nem teljesen azonosak a kiadott szövegváltozatokkal.² Az a mesei elbeszélő stílus, az a népi előadást imitáló narrációs mód, amit Arany László e kéziratok átszövegezése során kialakított és érvényesített, később követendő mintává vált a magyar népmeseszöveg-kiadások gyakorlatában.

A kötet 36 népmesét és 54 találókérdést tartalmaz.³ Ezek a mesék a későbbi olcsó, népszerű kiadások, valamint a populáris írásbeliség sajátos kiadványtípusai, – mint például az iskolai olvasókönyvek és a gyermekeknek szóló mesekönyvek – révén a színhagyományra is nagy hatást gyakoroltak.⁴ Kovács Ágnes szerint számos, a 20. században a szóbeliségből gyűjtött magyar nyelvű népmese mesemondója esetében kimutatható az Arany László-mesék ismerete.⁵ Az a folyamat azonban, ahogyan az Arany-mesék „kanonikussá,” a klasszikus magyar népmesei stílus mintáivá váltak, feltáratlan. A mesék 20. századi recepcióját és folklorizációját nagyban befolyásolhatta a Gyulai Pál által az *Arany László Összes Művek* negyedik köteteként kiadott gyűjtemény (1901), illetve ennek az Olcsó Könyvtár sorozatában való megjelentetése.⁶ Azonban az Arany-család meséi már sokkal korábban utat találtak a nyomtatott írásbeliségbe.

Sajátos módon e mesék népszerűvé válása már az *Eredeti népmesék* megjelenése előtt elkezdődött Gáspár János (1816–1892) erdélyi pedagógus jóvoltából.⁷ Gáspár fontos szerepet játszott az 1846-ban megalakult haladó szellemiségű pedagógiai tár-

¹ A dolgozat alapjául szolgáló kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH a PD 124746 pályázat keretében az NKFI Alapból támogatta. Köszönet illeti Gulyás Juditot, aki számos adatra és összefüggésre hívta fel a figyelmemet.

² Arany 1862. A kéziratok és a kiadott gyűjtemény szinoptikus kritikái kiadását lásd Domokos–Gulyás 2018.

³ A mesék műfaji megoszlása a következő: 16 tündérmese, 8 formulamese, 5 állatmese, 2 novellamese, 3 tréfás mese, és csalimeseként további 2 nem tipologizált mesezáró motívum.

⁴ A ponyvanyomtatványok konkrét befolyását az Arany család meséi tekintetében egyelőre nem tudjuk meghatározni. Kovács Ágnes Arany László egy meséjéről (*Az aranyhajú hercegekisasszony*. Arany 1862: 83–99.) úgy tudta, hogy az ponyvanyomtatványként is megjelent (Kovács 1979: 372.), sajnos azonban ezen állítását nem adatolta. Az eddig feltárt ponyvák között sem ilyen, sem más az Arany családdal köthető szöveg nem került elő, így Kovács feltevését egyelőre nem tudtuk igazolni.

⁵ Kovács 1969.

⁶ Az *Eredeti népmesék* és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetében (Arany–Gyulai 1872) közölt Arany László-mesék egyesített anyagát tartalmazza a kiadvány (Arany 1901), melynek 1949-ig hat kiadásáról tudunk (1901, 1904, 1911, 1914, 1928, 1949), 1904-től az Olcsó Könyvtár sorozatban is elérhető.

⁷ Vita 1968.; Aknay 2003.

óság, a Kolozsvári Nevelői Kör létrejöttében.⁸ E társaság főbb törekvései közt a jobb, korszerűbb tankönyvek megalkotása is szerepelt. E célkitűzés eredményeként született meg Gáspár Jánosnak Kovácsi Antallal közösen írt *Magyar olvasókönyve* (1848), melynek második javított és bővített kiadásában jelentek meg *A hólyag, szalmaszál és tüzes üszök* valamint *A kóró és madár* című mesék, ezek forrását is feltüntették: „Arany Julcsa után.”⁹ E meséket 9 évvel később Arany László is megjelentette az *Eredeti népmesékben* *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* illetve *A kóró és a kis madár* címen.¹⁰

A gyűjtemény meséinek népszerűvé válásához hatékonyan hozzájárulhatott Gyulai Pálnak a kötetről közölt recenziója is, melyben nem csak a mesék (különösen az állatmesék) nyelvi megformáltságát, hanem a kötet műfaji összetételét is értékelte, ugyanis meglátása szerint a gyűjtemény az addig kevés figyelemben részesített gyermekeknek való mesék (*dajka- és állatmesék*) tekintetében különösen gazdag.¹¹ Talán Gyulainak a kortársak véleményével egybevágó pozitív bírálatának is köszönhető, hogy Arany László meséi már a szerző életében, azaz az Összes Művek megjelenése előtt, a század második felétől olvasókönyvek és mesekönyvek¹² sorozataiban kaptak helyet. Meséi olvasókönyvekben való megjelenésének maga Arany László is a tudatában volt. Gyulai Arany László felett tartott emlékbeszédében idézi Arany vélekedését az 1862-ben kiadott mesék olvasókönyvi fogadtatásáról: „[...] nagyobb és java részét átvették az iskolai olvasókönyvek, eléggé ismeri a közönség [...]”¹³ Baráth Ferenc, Arany László nagykőrösi iskolatársa, olvasókönyvek szerkesztője egy héttel Arany László halála után a közzétett nekrológiájában hasonlóképpen írt az *Eredeti népmesék* kapcsán: „a mesék egy jelentékeny részét iskolai olvasókönyvek és egyéb gyűjtemények átvették.”¹⁴

A dolgozatban erről a kiindulási pontról a populáris olvasmányok egy sajátos szöveganyaggal rendelkező csoportjának, a korabeli *magyar olvasókönyveknek* az olvasmányanyagát szeretném megvizsgálni abból a szempontból, hogy milyen szerepet játszott e kiadványtípus Arany László népmeséinek közismertté és kanonikussá válásában.¹⁵ Az *Eredeti népmesék* (1862) illetve Arany László *Magyar népmese-gyűjteménye* (1901) meseszövegeinek a nyomtatott írásbeliségben való regisztrálása szá-

⁸ Vita 1940: 287.; 1968: 253.

⁹ Gáspár–Kovácsi 1853: 2–3; 25–27. Gáspár személyes látogatást tett Arany János családjával 1850-ben, ahol az akkor kilenc éves Arany Juliska mesemondását is élvezhette. E mesék olyan nagy hatást gyakoroltak rá, hogy készülő olvasókönyve számára többször is kérte a mesék lejegyzését. Minderről részletesen lásd: Domokos–Gulyás 2009: 21–22.

¹⁰ Arany 1862: 285–286; 305–307.

¹¹ Gyulai 1862: 388–389.

¹² Arany László meséinek a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági kiadványokban való megjelenéséről készült áttekintést lásd: Domokos 2018.

¹³ Gyulai 1902: 155.

¹⁴ Baráth 1898: 594.

¹⁵ Kovács Ágnes közel 50 évvel ezelőtt írott tanulmányában hívta fel a figyelmet először arra, hogy hasznos volna az Arany-recepció szempontjából az olvasókönyvek feltárása: „Külön tanulmány tárgya lehetne hogy mely szövegek melyik években, milyen könyvekben szerepeltek [...]” Azonban ezek adatolására ezidáig nem került sor. Kovács 1969: 179. A populáris olvasmányokról lásd Schenda 1989.

mos kérdés megválaszolására nyújthat alkalmat: adatolhatóvá válik, melyek voltak a leggyakrabban újraközölt meseszövegek, az írásbeli szövegvándorlás során mely szövegeken milyen intenciókból és milyen fokú és jellegű szövegmodosítások történtek, mindemellett pedig lehetőséget teremt későbbi elemzések számára annak vizsgálatára, hogy a kötet meséinek írásbeli szövegvariánsai milyen viszonyban állnak a később a szóbeliségből gyűjtött népköltési szövegekkel, azaz egy meghatározott gyűjtemény hogyan hathatott a szájhagyományra és miként valósult meg a mesék folklorizációja.¹⁶ Ezt megelőzően azonban érdemes (még ha vázlatosan is) szemügyre venni azt a folyamatot, ahogyan a népmese a korabeli pedagógia egyik alapvető eszközévé vált a 19. század második felében.

A NÉPMESE A 19. SZÁZADI PEDAGÓGIAI IRODALOMBAN (KÁRMÁN MÓR ÉS RADÓ VILMOS)

A népoktatás 19. századi történetét alapvetően meghatározta az Eötvös-féle népiskolai törvény (1868. XXXVIII. tc.). Mint az közismert, az analfabetizmus felszámolása és a népnevelés a kor művelődéspolitikájának középpontjában álló vezérgondolatok voltak. Ezek megvalósítását célozta az 1868-as népiskolai *tan-, olvasó-, és vezérkönyvek* (tanári kézikönyv) megalkotására létrejött szakbizottság. E testület jelentést készített a hazai tankönyvirodalom forgalomban lévő kiadványairól és összefoglalta, hogy milyen szempontok szerint kellene megfelelőbb könyveket készíteni, melynek megvalósítására tantárgyanként szerkesztőket jelölt ki.¹⁷ Ugyanakkor egy tankönyvíró-felhívást is közzé tettek, lehetőséget teremtve ezzel bárkinek ilyen jellegű kiadványok összeállítására.¹⁸ Ennek hatására valóságos tankönyvíró-hullám indult el, melyet élénk elméleti és gyakorlati szaktudományos reflexiók kísértek. A Bach-korszak tankönyvei még nemzetietlenek voltak, gyakran német nyelvű, moralizáló elbeszélések fordításai töltötték meg az olvasókönyveket.¹⁹ A 19. század második felében azonban a magyar nyelvű olvasókönyvek olvasmányanyaga radikálisan megújult és néhány évtized alatt a népmese az olvasókönyvek kötelező, a népiskolai és alsóbb fokú tantervek

¹⁶ Az utóbbi vizsgálati szemponthoz lásd Kovács Ágnes idézett tanulmányát: Kovács 1969.

¹⁷ A bizottság az olvasókönyvek főszerkesztőjének a korábban már e téren bizonyított Gáspár Jánost jelölte ki, az ismétlődő osztályok olvasókönyve elkészítésével pedig Gyulai Pált bízta meg.

¹⁸ Eötvös 1868. A bizottsági ülésről készült jegyzőkönyvből kirajzolódik az eötvösi tankönyv-koncepció. A jegyzőkönyvet újraközli: Dölle 1871: 261–285.

¹⁹ Az állami tankönyvcenzúráról lásd Szebenyi 1994; Mészáros 1989: 96–114. A korábbi korszak tankönyvirodalmáról: Fehér 1995. A magyar olvasókönyvek korabeli történetéről Kiss II. 1883: 275–298.

alapvetően központi, a gimnáziumi oktatásnak pedig kiinduló tananyagává vált.²⁰ A magyar olvasókönyvek tartalmi összetételének elvszerű meghatározásában, azok nemzeti jellegűvé válásában és ennek eszközeként a népköltészeti anyag térnyerésében kulcsszerepe volt a neveléstudós Kármán Mórnak, aki a népmese pedagógiai hasznosítására vonatkozó gondolatait a gimnáziumi tananyag megújítása kapcsán fejtette ki, a gyakorlatban pedig saját olvasókönyvein érhető tetten. Kármán Mór népmese-felfogását Radó Vilmos alkalmazta a népiskolákra, elméleti írásai és gyakorlati útmutatásai, tankönyvei és népmese-antológiája révén népszerűsítette Kármán-elméletét. Az alábbiakban munkásságukból a népmese iskolai felhasználására vonatkozó fontosabb tételeket szeretném vázlatosan ismertetni.

A folklorisztika számára Kármán (Kleinmann) Mór²¹ azért érdemel figyelmet, mert a magyar népmesék programszerű pedagógiai felhasználása az ő elméleti alapvetése nyomán bontakozott ki a század második felében. Kármán nevelésméleteinek alap gondolata a nemzeti műveltség megteremtése a nemzeti szellem megismertetése által. Ennek jegyében az európai elvek és normák hazai körülményekre való adaptálása jellemzi pedagógiáját, mely a gimnáziumok számára kidolgozott tantervben (1879), illetve a hozzá csatlakozó utasításokban (1880) a tanárjelöltek számára a budapesti tanárképzőn tartott módszertani értekezletein, valamint elméleti tanulmányaiban nyertek megfogalmazást. A népmese, Kármán elgondolása szerint, mint erkölcsi és nemzeti jellegű szöveg kiválóan alkalmas az oktatásban való felhasználásra.²² Kármán nevelés- és tantervméleteét nagyban befolyásolta a lipcsei herbartista Tuiskon Ziller munkássága, különösen tantervrendszere.²³ Ziller a nyolcosztályos népiskolára dolgozott ki tananyagot, melyben az első osztály számára kiinduló olvasmányul Grimm-meséket jelölt ki:

²⁰ A népiskolai olvasókönyvek nemzeti irányáról Kiss II. 1883: 298–300; Radó (Roth) 1881: 148–149 és 167; Radó 1886: 666–674; Adamikné 2001: 115–121. E folyamat előfutárai voltak a már említett Gáspár–Kovácsi-féle olvasókönyvek is, melyekben szórványosan ugyan, de már voltak népköltészeti alkotások és mely az Arany család mesegyűjteményének összeállítását esetleg ösztönözhetette. Itt kell megemlíteni, hogy Arany János Szilágyi Sándorral 1854-ben a protestáns felsőbb gimnáziumi osztályok számára egy olyan (elveszett vagy lappangó) kéziratot szöveggyűjteményt állított össze, amelynek első fejezetében népmeseszövegeket kívántak közreadni. Az olvasókönyvhöz az Arany család kéziratot mesegyűjteménye esetleg szöveggyűjteményként funkcionálhatott ily módon pedig Gulyás Judit szerint a gyűjtemény összeállításának egyik kiindulópontja lehetett. Domokos–Gulyás 2009: 24–32. Azaz az Arany László neve alatt kiadott meséknek nemcsak utóéletét, de keletkezését is befolyásolhatták az olvasókönyvek, hisz mindkét említett kiadványnak (Gáspár–Kovácsi és Arany–Szilágyi olvasókönyvének) szerepe lehetett az Arany család mesegyűjteményének létrejöttében.

²¹ Kármán Mór (1843–1915) iskolateremtő pedagógus, művelődéspolitikus, nevelésméleti szakember volt, népszerű olvasó- és mesekönyvek közreadója. Nevéhez fűződik az 1879-es gimnáziumi tanterv és a hozzá tartozó utasítás kidolgozása valamint a tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumának megszervezése és vezetése.

²² Az 1879-es gimnáziumi tantervhez készített utasításban Kármán Mór azt javasolta, hogy az első év legelső részét „tartalmasabb, iskolai tárgyalásra méltó népmeséknek, majd a következők folytatálagosan görög regéknek, végre az utolsó magyar történeti mondáknak kell szentelni, így fokozatosan feltüntetve a mese, mythos és monda különbségeit is.” *A Gymnasiumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Budapest: M. Kir. Egyetemi könyvnyomda. 1887: 39.; Ballér 1996.

²³ A Herbart–Ziller tanterv hazai adaptációjához lásd Waldapfel 1895: 8.; 1898: 34–35.; Kármán: 1909. I. 245. Dreisziger 1892.; Krausz 1902: 62; 92–104.

„[...] Szokásos szójárás, hogy ereszkedjünk le a gyermek niveaujára. Ziller szerint ez a niveau a népmese álláspontja. Amilyen pl. a mesében, olyan a gyermeke szemében is a király. Ziller 12 Grimm-féle mesét szemelt ki a gyermeki gondolkodásmód megvilágításának céljaira; ezekről azt tartotta, hogy lehetetlen őket másokkal pótolni. E tekintetben mi talán szerencsésebb helyzetben vagyunk. Nekünk aránylag sokkal több az állatmesénk; ezek tárgyalása alkalmasabb a lelki élet egyszerűbb mozgalmainak az ismertetésére s azonfelül az állatok tettei nem esnek úgy, mint az emberéi, szükségképp erkölcsi megítélés alá. Ami Ziller felvetését illeti, tagadhatatlan, hogy a népmese tartalma a művelődés primitivebb fokának a residuuma.”²⁴

Kármán a zilléri koncepció ismeretében dolgozta ki a gimnáziumi tantervjavaslatát, melynek a nemzeti közműveltség áll a középpontjában. Ebben Herbart nyomán a kultúrtörténeti fokokat veszi alapul (tanulás közben a gyermek élje át az emberiség fejlődésének történetét). A Kármán Mór nevéhez kapcsolható gimnáziumi tanterv és azok végrehajtási utasításai 1883-ban emelkedtek törvényi erőre (XXX. tc.). A tanterv a magyar pedagógiatörténet olyan meghatározó eredménye, mely 20 évig volt érvényben, de ennél is hosszabb időn keresztül (1945-ig) befolyásolta a tantervelmélet és tankönyvkészítés hazai fejlődési irányát.²⁵ A tanterv egyik fő tárgya a magyar nyelv és irodalom volt, melyet a történelemmel egységben szemlélte, ezen belül helyezte el a népköltészetet. Kármán úgy gondolta, hogy a népmesével alapvetően az elemi oktatásban kellene foglalkozni (az első osztály számára az egyszerűbb állatmeséket jelölte ki, míg a másodikban az „emberi élet köréből vett” bonyolultabb meséket ajánlotta), ám annak hiányosságai miatt, gyakorlatilag az első gimnáziumi osztályban is nagy teret kell szentelni a meséknek.²⁶ A gimnáziumi kötelező tananyagnak abban az esetben volna tehát része a népmese oktatása, amennyiben népiskolában elmulasztják a diákokkal megismertetni a nemzetiként értett mesekincs e reprezentáns szövegeit, a gimnazista fiúknak az „allegorikus” mesék feldolgozását javasolta.²⁷ Kármán fő célja szerint igyekezett a magyar nemzeti

²⁴ Kármán 1909: I. 246. A Ziller által kijelölt tizenkét Grimm-mese a következő: *Die Sterntaler*. KHM 153 (ATU 779H*); *Die drei Faulen*. KHM 151 (ATU 1950); *Die drei Spinnerinnen*. KHM 14 (ATU 501); *Strohalm, Kohle und Bohne*. KHM 18 (ATU 295); *Der Wolf und Die sieben jungen Geißlein*. KHM 5 (ATU 123); *Von dem Tode des Hühnchens*. KHM 80 (ATU 2021); *Der Wolf und der Fuchs*. KHM 73 (ATU 41, ATU 121); *Das Lumpengesindel*. KHM 10 (ATU 210); *Die Bremer Stadtmusikanten*. KHM 27 (ATU 130); *Der Zaunkönig und der Bär*. KHM 102 (ATU 222); *Fundevogel*. KHM 51 (ATU 313); *Der Arme und der Reiche*. KHM 87 (ATU 750A). Ziller 1886: 20. E típusok közül többnek is megtalálható variánsa az *Eredeti népmesékben* pl. *Panczimanczi*, *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök*, *A kakaska és a jérczike*. A zilléri felsorolásban szereplő mesetípusok egy része a nemzeti irányú magyar olvasókönyvek anyagában is fellelhető.

²⁵ Ballér 1996: 45.

²⁶ Kármán nevelésméletének népiskolákra gyakorolt hatásáról lásd: Radó 1897.

²⁷ Kármán 1901. II. 258–259. Waldapfel 1898: 44–45. *A Gymnasiumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Budapest: M. Kir. Egyetemi könyvnyomda. 1887: 38–39. Az allegorikus mesék minden bizonnyal megfeleltethetők a Henszlmann-Arany-féle mesetipológia szerinti jelképes mesékkel. Henszlmann és Arany meseértelmezéséről lásd Gulyás 2017a, 2017b.

műveltség meghatározó (népi és népies) elemeit a nevelés számára kiválogatni és történeti szempontból elrendezni, a tananyagot pedig erkölcsi célzattal bemutatni.²⁸ Kármán ebből a szemléleti alapállásból határozta meg elvszerűen és gyakorlatilag is a pedagógiaileg kiaknázható népmesei szövegkánont. Kármán népmeséről való elgondolásai nem csak a már említett iskolateremtő *nemzeti* olvasókönyveiben, hanem a nevének feltüntetése nélkül megjelent mesekönyveiben is tetten érhetőek.²⁹

A tanár, pedagógiai szakíró és olvasókönyvszerkesztő Radó (Roth) Vilmos³⁰ Kármánhoz hasonlóan a nemzeti szellem megnyilvánulását látja a népköltészetben (különösen a népmesében), melyet a népiskolák számára a legmegfelelőbb olvasmányanyagnak tekintett.³¹ A népiskolai olvasókönyvek általa követendőnek tartott szerkesztési elveit a *Néptanítók Lapjában* folytatásokban közzétett nagy tanulmányában fogalmazta meg, az általa helyesnek ítélt tankönyvbeli olvasmányanyagot pedig a gyakorlatban ki is jelölte.³² Radó szerint az olvasókönyvnek nemzeti jellegűnek és történeti irányúnak kell lennie, ezenkívül alkalmasnak kell lennie arra, hogy abból iskolán kívül is használható népkönyv váljon, megfogalmazása szerint a *nemzeti élet bibliája* legyen.³³ Az olvasókönyvnek az olvasás tanításán kívül Radó szerint fő célja, hogy „vezesse be a gyermekeket nemzete szellemi életébe. Az olvasókönyvnek érdeklődést és szeretetet kell gerjesztenie a gyermekben a sajátos nemzeti mód iránt, a mely kiváltkép a nemzet népies irodalmában nyer kifejezést. Mutassa be, az olvasókönyv az embert, a nemzetet, az életet, a természetet, a mint azt a népi- és irodalom feltűnteti, mutassa be mintegy a nemzet egyéni felfogásának a tükrében.”³⁴ A népmese Radó számára tökéletes műremek, erkölcsnemesítő, fantáziát és a nyelvérzékét fejlesztő, érdekes és tanulságos olvasmány.³⁵ Kifejezetten a népmeséről szóló elveit illetve a népmese gyakorlati pedagógiai felhasználásáról szóló módszertani ajánlásokat olvashatunk a *Paedagogiai encyklopaedia* számára írott terjedelmes írásában.³⁶

²⁸ Tettamanti 1936.

²⁹ Kármán 1875. Kármán név nélkül publikált *Magyar gyermekkönyv* (1881), *Magyar gyermekkönyv. Első olvasás-gyakorlat. Mondókák versikék mesék dalok 4-6 éves gyermekek számára* (1889) és *Apróbb gyermekmesék* (1893) című mesekiadványairól lásd Domokos 2018.

³⁰ Radó Vilmos (1847–1919). Egerben szerzett tanítói oklevelet, majd 1870-től gyakorlóiskolai tanító, 1874-től a budapesti tanítóképző intézet tanára. Szinnyei XI. 1906: 390–391.

³¹ „[...] nem époszt, nem regényt, nem drámát [...] hanem állatmesét, nemzeti népmondát, népmesét, a gyermeknek megfelelő népdalt, egy szóval azokat az irodalmi termékeket kell a gyermekekkel olvasztatni, a miket az egyetemes népszellem produkált [...]” Radó (Roth) 1881: 147.

³² Lásd például Radó az izraelita elemi népiskolák számára készített vagy az 1882-től számos kiadásban megjelenő Gyertyánffy–Kiss–Radó-féle olvasókönyv-sorozatot. Adamikné 2001: 116.

³³ „De adjunk az olvasókönyvbe állandó becsü olv[a]smányokat, a melyek bármily koru embernek okulást és gyönyört szereznek, melyeket a felnőtt ember is érdekel és haszonnal olvashat [...] az által, hogy tartós becsü elméművekből oly állandó szellemi kincset állítunk össze, mely nemzedékről nemzedékre száll és az egész nemzet művelődési közbirtokává lesz [...]” Radó (Roth) 1881: 147.

³⁴ Radó (Roth) 1881: 146.

³⁵ Radó népköltészetre vonatkozó elképzelései mögött Kármán Mór hatásán kívül nyilvánvalóan Arany János és Arany László felfogása húzódik. Hivatkozási alap számára Arany János Merényi-bíráta és a *Naiv eposzuk*, illetve Arany Lászlóra népmeséről szóló székfoglaló értekezése. Lásd például Radó 1881: 147.

³⁶ Radó 1886.

A népmesét a tudatos nevelés alapvető eszközének tekinti, a fejlődésnek induló gyermeki szellem *legegészségesebb táplálékának* tartja, melyet a népiskolai tanítás középpontjaként fog fel. A népmese nevelésben való alkalmazásának hasznosságát öt pontban foglalta össze. Egyrészt a népmese egyetlen olyan tökéletes műremek, amit a gyermek érzelmileg és értelmileg is képes befogadni. Másrészt a *nemzeti géniusz* (az a mód, ahogyan a magyar ember érez és gondolkodik) Radó szerint legszembeötlőbben a népmesében nyilvánul meg. Harmadrészt a népmese a *korlátlan fantázia* alkotása és mint ilyen, az 5-7 éves gyerekekhez utat tud találni, érdeklődésüket könnyen le tudja kötni. Negyedrészt a népmese a jó és a rossz kategóriái mentén szerveződő egyszerű viszonyai folytán különösen alkalmas az „*erkölcsi érzület művelésére*.” Végül hangsúlyozta, hogy a népmese alkalmas az iskola és a szülők közötti szorosabb kapcsolat kialakítására is, amennyiben a szülőkhöz az ismert népköltési szövegek felkeltik az érdeklődést az iskolában folyó munka iránt.³⁷

Radó Vilmos Kármán népmesét érintő, alapvetően a gimnáziumok számára megfogalmazott elméletét a népiskolai oktatásban hasznosította, mese- és olvasókönyv szerkesztőként is a népmese e tudatos pedagógiai hasznosítását szolgálta. Hosszú művelődéstörténeti folyamat eredményeként a 20. század legelejére jogszabályi szinten is kijelölték a népmese helyét a népiskolai tankönyvekben. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által 1905-ben kiadott népiskolai tanterv már deklarálta a nemzeti, vallásos és erkölcsi nevelés szolgálatában állt, ekkorra zárult le az ötvenes évekbe elkezdődött folyamat és vált hivatalosan is a tananyag kötelező részévé a népmese: „[...] jól megválogatott népmesék, mondák, legendák és gyermekversek, továbbá az ezekhez hasonló szellemű műköltési termékek szolgáltassák a népiskolai olvasókönyv irodalmi anyagának java részét [...]”.³⁸

A FORRÁSFELTÁRÁS EREDMÉNYEI

Arany László mesepublikációi (1862, 1872, 1901) éppen arra az időre esnek, amikor a magyar népköltészet német minta nyomán bevonul a hazai tankönyvirodalomba és az alsóbb osztályokban a tanterv központi elemévé válik. Arany gyűjteménye – ahogyan Gyulai már idézett recenziójában is hangsúlyozta – a korábbi gyűjtők által elhanyagolt, gyermekeknek szóló mesei műfajokban (*dajka- és állatmesék*) hozott újdonságot: „De gazdag e gyűjtemény oly mesékben, melyeket eddigi gyűjtőink nem igen méltattak figyelemre. Értem a dajka- és állatmeséket. Ezekben az előadás bája is felülmúlja a többieket, oly vonzó, naiv és egyszerű. Bátran kimondhatni, hogy Grimm gyűjteményének e nembeli meséivel szerencsésen versenyeznek.”³⁹ A tankönyvkészítés

³⁷ Radó 1886: 667–668.

³⁸ Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára. Budapest: Kiadta a vallás- és közoktatásügyi min. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. 1909: 121.

³⁹ Gyulai 1862: 389. A *dajkamese* megjelölés a mai műfaji rend szerinti formulamese műfajával (legalábbis annak egy kisebb gyermekek számára befogadható csoportjával) azonosítható.

hagyományában teljesen elfogadott eljárás az olvasmányok más forrásokból, gyűjteményekből vagy már megjelent olvasókönyvekből való összeszerkesztése.⁴⁰

Arany László gyermekeknek szóló, rövidebb meséi (állatmesék és formulamesék) nem csak műfajilag voltak alkalmasak pedagógiai célú felhasználásra, de mint a „legjobban elbeszélte magyar népmesék” egyszersmind a *nemzeti irodalom* kiváló nyelvi példatárát is jelentették a korabeli tankönyvírók számára. Ezért mintegy 300, a népiskolák, a polgári iskolák és a gimnáziumok számára szerkesztett, 1867–1914 között megjelent magyar olvasókönyv anyagát vizsgáltam meg annak érdekében, hogy felmérjem, mely olvasókönyvekben mikor és melyik Arany László-meseszöveg jelent meg. A kutatás 3 fő forráscsoportra fókuszált, a népiskolák, a polgári iskolák és a gimnáziumok számára szerkesztett magyar olvasókönyvekre.⁴¹ Áttekintettem az 1867–1914 között az 1–4. osztályok számára kiadott népiskolai ábécés- és olvasókönyveket (ez az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum állományában kb. 120 kiadványt jelent), a polgári iskolák számára írott 19. századi magyar olvasókönyvek olvasmányait (kb. 50 kiadvány), valamint a gimnázium alsóbb osztályai számára írott korabeli tankönyveket (kb. 40 kiadvány). Ezeken felül regisztráltam azt is, ha más iskolatípusok számára készített tankönyvben szerepel Arany László valamely meséje.⁴² Bár folklorisztikai, irodalom- és pedagógiatörténeti szempontból is nagyon tanulságos volna a magyar olvasókönyvek olvasmány-összetételének komplett vizsgálata, ennek részletes bemutatására itt nincs mód,⁴³ ezúttal csak az Arany-mesék, ezen belül is hangsúlyosan az *Eredeti népmesék* szövegeinek vizsgálatára szorítkozom.⁴⁴

Kármán és Radó népmesére vonatkozó elveit visszaigazolták a korszakban, magyar nyelven megjelent iskolai olvasókönyvek, hiszen közülük legnagyobb számban az elemi népiskolák számára válogattak a szerkesztők népmeséket, így Arany László népmeséit is a népiskolák számára közzéték újra a legtöbbször, különösen az olvasni már tudó, második osztályosok számára készített könyvekben. Az áttekintett népis-

⁴⁰ A korszakban hatályos, első hazai szerzői jogi törvény (melynek kidolgozásában maga Arany László is részt vett) nem tekintette a szerzői jog bitorlásának a már megjelent művek tudományos vagy oktatási célra való felhasználását 1884. XVI. tc. 9.§ (1) Domokos 2015: 344–376.

⁴¹ A kutatáshoz jól használható kiindulást jelentett a különböző iskolatípusok tankönyveinek Pozsár Istvánné szerkesztette jegyzéke: Hegedős–Tóthpál 1983.; Tóthpál 1987.

⁴² A tanítóképző intézetek számára írott poétika, retorika, stilsztika tankönyvek egy része elméletileg is foglalkozik a népköltéssel (Többször közlik például Arany Merényi-bírálatának részleteit Arany János: *A mesegyűjtésről* címmel. Bánóczi–Weszely 1909: 150–152.) Néhány tankönyvben népmeseszövegek is szerepelnek, Arany-meseszöveget csak egyben találtam (*A farkas-tanya*. Deme 1895: 158–159.)

⁴³ Ehhez a feladathoz inspiráló előképet nyújt a német nyelvű olvasókönyvek elbeszélés-anyagának áttekintésével Ingrid Tomkowiak monográfiája (1993). Az erkölcsi és magtartási szabályokat összefoglaló Arany ABC folklorizációjáról lásd Tóth 1982, a *Flóri könyvének* népköltészeti anyagáról lásd Kovács 1982, az olvasókönyvek mondafeldolgozásairól lásd Landgraf 2011.

⁴⁴ Tekintettel arra, hogy a vizsgálat Arany László 1862 után publikált meséi vonatkozásában nem törekedett teljességre, itt csak utalni szeretnénk arra, hogy az Arany László és Gyulai Pál szerkesztette MNGy I. kötetét az olvasókönyvek szerkesztői olyannyira méltányolták, hogy annak prózai szöveganyagát bőséggel hasznosították. (Arany László meséi közül az 1872-es I. kötetből *A vadgalamb és a szarka*, *A szürke ló*, és *Miért lett számára a számára* c. mesék kedvelt darabjai voltak az olvasókönyvek szövegrepertoárjának (Arany–Gyulai 1872: 474–477; 492; 495).

kolai korpusz kicsit több mint egynegyed részében, legalább harmincnégy különböző kiadványban (nem számolva azok újrakiadásait) szerepel az eredetileg 1862-ben Arany László nevével megjelent népmeseszövegek összesen nagyjából egyharmada (tizenegy mese). Jellemzően kiadványonként egy-két meseszöveget közölnek a prózai elbeszélések között, olykor téves szerzői név vagy gyűjtemény megadásával. A polgári iskolák tanulói számára készített olvasókönyvek közül leginkább csak az alsóbb osztályosoknak írottakban vannak Arany-népmesék, nagyjából a kiadványok ötödében (összesen 9 kiadványban). A kimondottan a gimnáziumok számára írott olvasókönyvekben a polgári olvasókönyvekhez képest még kevesebb népmesével találkozunk. Arany Lászlótól csupán egy szöveget találtam, de ez sem 1862-es kötet meséi közül való és nem is csak a gimnáziumoknak készült kiadványban jelent meg.⁴⁵ Arany László népmeséit a 19. században jellemzően a népies jellegű nemzeti olvasókönyvek közzölték: legkorábban a Gáspár–Kovácsi olvasókönyv után Kármán Mór (1875) és Bodnár Zsigmond–Iványi István kiadványaiban (1874), legnagyobb számban Gyertyánffy István–Kiss Áron–Radó Vilmos tankönyvsorozatában, illetve Gööz József–Schön József–Trájtler Károly (1890) és Komáromy Lajos (1889) nemzeti olvasókönyveiben közöltek újra Arany László meséket.⁴⁶

SZÖVEGREPERTOÁR

Az Arany család *Eredeti népmesék*ben megjelent meséinek 19. századi magyar olvasókönyvekben leggyakrabban újraközölt szövegei a következők.⁴⁷ A legnépszerűbb négy népmese *A hólyag, szalmaszál és a tüzes üszök* (mely 13 különböző olvasókönyvben szerepel), *A kóró és a kis madár* (10 kiadványban), *A kis malacz és a farkasok* (9 kiadványban), valamint *A farkas-tanya* (7 kiadványban) című mesék. A tankönyvszerzők a meseszövegeken időnként apróbb módosításokat eszközöltek (címváltozatok, stilisztikai módosítások, rövidítések). *A kis malacz és a farkasok* újraközölt változatainak érdekessége, hogy azon néhány szerkesztő az egyébként bevett gyakorlattól eltérően nagyobb arányú beavatkozást hajtott végre, ugyanis emberhősre változtatva közölték Arany-szövegét *Kis kanász és a farkasok* címen⁴⁸ Arany László nevével vagy Arany-

⁴⁵ A szöveg egy Krisztus-monda, mely cím és forrás feltüntetése nélkül jelent meg az olvasókönyvben, eredetileg az MNGy I. kötetében XXXII. számon jelent meg [Mikor Jézus Betlehembe ment...] Arany–Gyulai 1872: 509. Baráth 1884: 256–257.

⁴⁶ Kármán 1875.; Bodnár–Iványi 1874.; Gyertyánffy–Kiss–Radó [1889].; Gööz–Schön–Trájtler 1890.; Komáromy 1889.

⁴⁷ A magyar olvasókönyvekben újraközölt mesék adatait részletesen a kritikai kiadáshoz írott jegyzetekben közöltük.

⁴⁸ A mesetípus (ATU 121 *Wolves Climb on Top of One Another*) emberhőst szerepeltető változatai is ismertek, köztük legkorábbi Kálmány Lajos szegedi variánsa (*A kis kanász mög a farkas*. Kálmány 1881: 148–149.). Az olvasókönyvekben közölt szövegváltozatok azonban jellemzően nem Kálmányt követik, hanem Arany László meséjét módosítják oly módon, hogy ahol a *malacz* szó szerepel, ott azokat *kanászra* cserélik ki. Pl. Gyertyánffy–Kiss–Radó [1889?] 28–30. vagy Emericzy–Gyertyánffy–Kiss 1896: 295–296. E módosításnak esetleg köze lehet a disznó zsidó hagyományban való tisztátalanságához.

Gyulai népköltési gyűjtemény (Az Arany László és Gyulai Pál által szerkesztett 1872-ben megjelent MNGy I. kötetére utalva ezzel) forrásmegjelöléssel. További 7 népmese szórványosan fordul elő az olvasókönyvekben. Két-két kiadványban találtuk meg *A kis gömböc* és a *Farkas-barkas* szövegét, ezeken kívül további 5 mese újraközlésével egy-egy kiadványban találkoztunk (*A macska és az egér*, *A kis ködmön*, *Iczinke-piczinke*, *Babszem Jankó*, *Mért haragszik a disznó a kutyára*, *a kutya a macskára*, *a macska az egérre?*) Az olvasókönyvekben újraközölt Arany-mesék műfajuk szerint nagyobb részben állatmesék (*A kis malacz és a farkasok*, *A farkas-tanya*, *A hólyag*, *szalmaszál és a tüzes üszök*, *Mért haragszik a disznó a kutyára*, *a kutya a macskára*, *a macska az egérre?*, *Farkas-barkas*) és formulamesék (*A macska és az egér*, *A kis gömböc*, *A kóró és a kismadár*, *Iczinke-piczinke*), ezen kívül egy tréfás meseközléssel találkoztunk (*A kis ködmön*). A tündérmese műfaja feltűnően alulreprezentált az olvasókönyvekben, összesen csak egy példát találtam az Arany család gyűjteményéből (*Babszem Jankó*), azonban vélhetőleg terjedelmi okokból ezt is csonkán közölték.⁴⁹ Felmerül a kérdés, hogy miért éppen ezeket a meséket használták fel a leggyakrabban a tankönyvek. A legnépszerűbbek tekintetében feltételezhető, hogy azok sikerét a korai szövegközlések alapozták meg. Láttuk, hogy *A hólyag*, *szalmaszál és a tüzes üszök* és *A kóró és a kis madár* már 1853-ban, Gáspár János–Kovácsi Antal-féle olvasókönyvben is szerepelt (néhány későbbi olvasókönyv ezt a Gáspár-közölte szöveget és nem pedig az 1862-ben megjelent szövegváltozatot vette át). Ezen kívül Gyulai említett recenziójában nem csak hangsúlyozta, hogy Arany gyűjteménye a gyermekeknek szóló mesei műfajokban a legértékesebb, de egyúttal ki is jelölte a kötet általa leginkább hasznosítható darabjait, továbbá mutatóványként közölte *A kóró és a kis madár* valamint *A kis malacz és a farkasok* c. meséket.⁵⁰ Arany László meséinek tankönyvekben való népszerűségét ezzel gyakorlatilag Gáspár János és Gyulai Pál alapozták meg, majd Kármán Mór elméleti alapvetése nyomán a nemzeti irányvonalat képviselő olvasókönyvek révén kezdtek e mesék széles körben közismertté válni.

Arany László meséinek olvasókönyvbéli recepcióját több szerencsés körülmény is segítette: egyrészt a kötet megjelenése arra az időszakra esett, amikor a tankönyvirodalom a cenzúra enyhülése után fellendülőben volt, a korszak művelődéspolitikájának homlokterében pedig az anyanyelvi, nemzeti irodalom megteremtése és széles körben való terjesztése állt. További fontos körülmény, hogy a neveléstani szakírók éppen ez idő tájt dolgozták ki elméletileg is német minták (Herbart, Ziller) alapján a népmese pedagógiai felhasználásának kereteit és tették a kötelező tanterv részévé. Mindezek együtt vezettek oda, hogy a nemzeti irányú olvasókönyv-szerkesztők számára az *Eredeti népmesék* szöveganyagának egy meghatározott része, a rövid, erkölcsi tanításra vagy szemléltetésre alkalmas állatmesék és formulamesék fontos és rendszeres forrásul szolgáltak. Arany László meséinek írásbeli hagyományozódása így már életében elkezdődött: az *Eredeti népmesék* megjelenését követően (néhány mese esetében már azelőtt is) szinte azonnal bekerültek iskolai olvasókönyvekbe és azok repertoárjába tartoznak a mai napig is.

⁴⁹ Gööz–Schön–Trájtler Károly 1890: 51–56.

⁵⁰ Gyulai 1862: 389–391.

Irodalom

ADAMIKNÉ Jászó Anna (szerk.)

- 2011 *A magyar olvasástanítás története. Az olvasásról az olvasásért: az élő ábécé.* Budapest: Osiris.

AKNAY Tibor

- 2003 *Gáspár János (1816–1892). Dokumentumok.* Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. /A magyar neveléstörténet forrásai XIX./

ARANY László

- 1862 *Eredeti népmesék.* Pest: Heckenast.
1901 *Arany László Összes Művei. IV. Magyar népmese-gyűjteménye.* Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest: Franklin Társulat.

ARANY László – GYULAI Pál (szerk.)

- 1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* Pest: Athenaeum. / Magyar Népköltési Gyűjtemény I./

BARÁTH Ferenc

- 1884 *Magyar olvasókönyv hozzá csatolt tanszöveggel a gymnasiumok IV-ik s a reáliskolák s polgári leányiskolák megfelelő osztályai számára.* 2. javított kiadás. Budapest: Eggenberger.
1898 *Arany László 1844–1898. Vasárnapi Ujság XLV. 32. 549–550.*

BALLÉR Endre

- 1996 *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században.* Budapest: Országos Közoktatási Intézet.

BARÁTH Ferencz

- 1884 *Magyar olvasókönyv hozzá csatolt tanszöveggel a gymnasiumok IV-ik s a reáliskolák s polgári leányiskolák megfelelő osztályai számára.* 2. javított kiadás, Budapest: Eggenberger.

BÁNÓCZI József – WESZELY Ödön (szerk.)

- 1909 *Poetika, retorika és olvasókönyv. A tanító- és tanítónő képzőintézetek harmadik osztálya számára.* Írták és szerkesztették. 2. javított kiadás. Budapest: Lampel.

BODNÁR Zsigmond – IVÁNYI István (szerk.)

- 1874 *Magyar olvasókönyv a középiskolák I. és II. osztálya számára.* 2. kiadás, Pest: Aigner.

DEME Károly (szerk.)

- 1895 *Magyar olvasókönyv. A tanítóképző intézetek részére. I. rész. Az első osztály számára.* Pozsony: Stampfel Károly.

DOMOKOS Mariann

- 2015 *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Budapest: Akadémiai.
2018 *Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban.* (Kézirat, megjelenés alatt).

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit

- 2009 *Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról.* *Ethno-Lore* XXVI. 11–77.

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit (szerk.)

- 2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása.* Budapest: MTA BTK–MTA KIK–Universitas. (Kézirat, megjelenés alatt).

DÖLLE Ödön

- 1871 *A nevelészet története. Tanítók és tanítónők számára.* Pest: Lauffer.

DREISZIGER Ferencz

- 1892 *Az első osztály teljes vezérkönyve Herbart–Ziller rendszere nyomán.* Zenta: Klenóczky és Bíró.

EMERICZY Géza – GYERTYÁNFY István – KISS Áron (szerk.)

- 1896 *Falusi iskolások könyve: Osztatlan népiskolák számára.* 4. átd. kiad. Budapest: Dobrowsky és Franke.

EÖTVÖS József

- 1868 *A népiskolai olvasó-, tan- és vezérkönyvek kidolgozása tárgyában közoktatási m. kir. miniszter ur ő excellenciája által összehívott bizottság értekezleteinek jegyzőkönyve, 1868 aug. 3-ától 11-ig. Néptanítók Lapja.* I. 641–646; 657–662.

FEHÉR Erzsébet

- 1995 *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848.* Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

GÁSPÁR János – KOVÁCSI Antal (szerk.)

- 1853 *Magyar olvasó-könyv.* Tanodák és magán-növendékek használatára. Első folyam második fele. Elemi, polgári és reál-tanodáknak s a gymnasiumok első és második osztályainak. Dolgozák és szerkeszték Gáspár János és Kovácsi Antal nevelők. Kolozsvár: özvegy Barráné és Stein sajátja.

GÖÖZ József – SCHÖN József – TRÁJTLER Károly (szerk.)

- 1890 *Magyar nemzeti olvasókönyv a népiskolák II. osztálya számára.* Budapest: Lampel Róbert.

GULYÁS Judit

- 2017a „Ama solidaritás” – A mese értelmezése Arany János értekező prózájában az 1850-es és 1860-as évek fordulóján. In Cieger András (szerk.): *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* 209–242. Budapest: MTA BTK–OSZK–Universitas Kiadó.
- 2017b A magyar mesekutatás kezdetei. Henszlmann Imre komparatív tipológiai és szimbolikus mitológiai mesetanulmányának koncepciója. In Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikolett (szerk.): *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve.* 131–168. Budapest: Fiatal Írók Szövetsége.

GYERTYÁNFY István – KISS Áron – RADÓ Vilmos (szerk.)

- [1889?] *Olvasókönyv az elemi népiskolák II. osztálya számára.* 5. kiadás. Budapest: Méhner.

GYULAI Pál

- 1862 *Eredeti népmesék.* Összegyűjtötte Arany László. [Ismeretetés] *Budapesti Szemle* 1. folyam XV. kötet. 386–392.
- 1902 Arany László. Bevezetéstül költeményei kiadásához. 1898. In Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* II. kötet. 2. bővített kiadás. Budapest: Franklin-társulat, 151–172.

HEGEDŐS Mihályné – TÓTHPÁL Józsefné

1983 *Polgári iskolai tankönyvek 1868–1945.* (Szerk. Pozsár Istvánné.) Budapest: OPKM (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Kiadványai kötetkatalógusok).

1984 *Népiskolai tankönyvek 1867–1945.* Szerk. Pozsár Istvánné. Budapest: OPKM (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Kiadványai kötetkatalógusok).

HELLER Bernát

1910 Kármán Mór a népmeséről és a népköltészetéről. *Ethnographia*. XXI. 121–125

KÁLMÁNY Lajos

1881 *Szeged népe. Ős Szeged népköltése. I.* Arad: Réthy Lipót. 148–149.

KÁRMÁN Mór

1875 *Magyar olvasókönyv.* 1. kötet 2. kiadás. Budapest: Eggenberger.

1909 *Paedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban.* I–II. Budapest: Eggenberger.

KÁRMÁN Mór (szerk.)

1875 *Magyar olvasókönyv.* 1. kötet 2. kiadás. Budapest: Eggenberger.

N. N. [KÁRMÁN Mór]

1881 *Magyar gyermekkönyv. Népmesék, népdalok és versek.* Budapest: Eggenberger.

[1898] *Magyar gyermekkönyv. Első olvasás-gyakorlat. Mondókák versikék mesék dalok 4-6 éves gyermekek számára.* Budapest: Eggenberger.

[1893] *Apróbb gyermekmesék. Gyulai Pál gyermekverseivel.* Számos ábrával. Budapest: Athenaeum.

KISS Áron

1881–1883 *A magyar népiskolai tanítás története.* I–II. Budapest: Franklin.

KOMÁROMY Lajos – LAKITS Vendel – LUTTENBERGER Ágost – PÉTERFY Sándor (szerk.)

1889 *Képes magyar olvasókönyv.* Elemi népiskolák 2. osztálya számára. 2. kiadás Budapest: Singer és Wolfner.

KOVÁCS Ágnes

1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. *Népi Kultúra – Népi Társadalom.* II–III. 177–214. Budapest: Akadémiai.

1979 A gyöngyöt síró, rózsát nevető leány. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* II. Budapest: Akadémiai. 369–372.

1982 Népköltési szövegek a Flóri könyvében In Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére* Debrecen, 861–871. /A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39./

KRAUSZ Sándor

1902 *A Herbart–Ziller–Rein-féle didaktikai elmélet és gyakorlat. Tanítók és tanítónövendékek számára.* Budapest: Lampel.

LANDGRAF Ildikó

2011 Nemzeti önképteremtés–mondafeldolgozások az iskolai olvasókönyvekben. In Diószegi László – Juhász Katalin (szerk.): *Hagyomány-örökség-közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* 245–258. Budapest: Teleki László Alapítvány.

MÉSZÁROS István

1989 *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Budapest–Dabas: Tankönyvkiadó.

RADÓ (Roth) Vilmos

- 1881 A népiskolai olvasókönyvekről. *Néptanítók Lapja*. XIV. 5–8; 26–28; 68–71; 88–90; 146–149; 167–170.
- 1886 Népmese. In Verédy Károly (szerk.) *Paedagogiai encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára*. A neveléstudomány szótára. 666–674. Budapest: Athenaeum.
- 1897 Kármán Mór hatása a népiskolára. In Wolf György – Waldapfel János (szerk.) *Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkássága ünnepére*. 57–61. Budapest: Eggenberger.

RADÓ Vilmos (szerk.)

- [1883] *Magyar gyermek- és népmesék*. Budapest: Eggenberger.

SCHENDA, Rudolf

- 1889 *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe*. Frankfurt: Klostermann.

SZEBENYI Péter

- 1994 Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből. *Educatio*. III. 4. 599–622.

SZINNYEI József

- 1906 *Magyar írók élete és munkái*. XI. Budapest: Hornyánszky.

TETTAMANTI [Béla]

- 1936 Kármán Mór. In: Kemény Ferenc (szerk.) *Magyar Pedagógiai Lexikon*. A Magyar Pedagógiai Társaság megbízásából II. Budapest: Révai Irodalmi Intézet. 16–19.

TOMKOWIAK, Ingrid

- 1993 *Lesebuchgeschichten. Erzählstoffe in den Schullesebüchern 1770–1920*. Berlin–New York: de Gruyter.

TÓTH Judit

- 1982 Az iskolai tananyag folklorizációjához. (Az Arany ABC). In Balassa Iván – Ujváry Zoltán (szerk): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 849–859. /A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39./

TÓTHPÁL Józsefné

- 1987 *Gimnáziumi tankönyvek. 1868–1944*. Szerk. Pozsár Istvánné. Budapest: OPKM. /Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai kőtetkatalogusok/

WALDAPFEL János

- 1895 A nemzeti elem gymnasiumaink tantervében s utasításaiban. *Budapesti Szemle*. LXXXIII. 226. 396–414.

WALDAPFEL János (szerk.)

- 1898 Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez. A Budapesti M. K. Tanárképzőintézet Gyakorlógymnasiumában Kármán Mór vezetése alatt tartott elméleti értekezletek (theoreticumok) jegyzőkönyveiből összeállította Waldapfel János Budapest: Eggenberger. Ziller, Tuiskon
- 1886 *Materialien zur speziellen Pädagogik*. Des Leipziger Seminarbuches dritte Aufl. Dresden: Bleyl und Kämmerer.

Domokos Mariann

Tudományos munkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

e-mail: domokos.mariann@btk.mta.hu

Mariann Domokos

The folktales of László Arany in Hungarian school textbooks in the 19th century

The author in her article examines the repertoire of 19th century readers in order to reveal what role this type of popular literature played in the popularization and canonization of the folktales published by László Arany in 1862. Registering the occurrence of these folktales in print literacy may offer answers to a wide range of questions and problems. It provides data to unveil which tales were most frequently re-published, what types of textual modifications were performed out of various intentions in the medium of literacy and it may contribute to our understanding of how a given folklore collection made an impact on oral tradition and in what way folklorization took place. Besides presenting the emergence of tales by László Arany in readers, the author also discusses how folktales got integrated into curricula and became a fundamental pedagogical means in the second half of the 19th century.

Hagyományos szénamunka a moldvai magyaroknál

Amikor a 20. század utolsó harmadában a *Magyar Néprajzi Atlasz* anyagának gyűjtőmunkálataiba kapcsolódva Moldvában is fölkerestem több magyarok lakta települést, igyekeztem tájékozódni a gyűjtési feladatok legfontosabbjai között. Már akkor felfigyeltem, később mindjobban meggyőződhettem arról, hogy miközben a Kárpát-medence belső részéről, mint az Alföld,¹ Duna-mente,² Palóc-vidék³ viszonylag bőségesen rendelkezünk adatokkal, a magyar nyelvterület keleti területéről – az ismert gyűjtési és kutatási nehézségek miatt – meglehetősen hiányosak a *rétgazdálkodásra* vonatkozó ismereteink. Különösen érvényes ez a Kárpátoktól keletre eső, úgynevezett *csángó* vidékekre, amiről emberöltőnyi idővel ezelőtt a következőket vettem papírra: „Fontos feladat volna a moldvai magyarság rétgazdálkodása, szénakészítése ismeretanyagának összegyűjtése. Moldvában még a viszonylag nagy határral rendelkező falvakban is kevés takarmányt termelnek a szántóföldeken, a hegyesebb vidékeken pedig szinte teljesen a szénafűre alapozzák az állattartást. A szénakaszálást gyakran végzik kalákában, ennek is megvan a sajátos munkaszervezési formája. Külön téma lenne a szárítás és a tárolás módja.”⁴ Meggyőzött erről az egyoldalúságról Paládi-Kovács Attilának a magyar parasztság rétgazdálkodásával foglalkozó, hatalmas anyagot felölelő monográfiája, amiben Erdély és Moldva – noha a szerző és számos segítője a *Magyar Néprajzi Atlasz* több kutatópontján gyűjtött anyagot – meglehetősen hiányosan szerepel, sőt Moldva szinte fehér folt az atlasz szénamunkával foglalkozó térképlapjain. Ezt a hiátust igyekeztem valamennyire pótolni az itt következő tanulmánnyal.

Moldva magyarok által lakott vidékén a rétgazdálkodás tekintetében nagyok a területi eltérések. Ezeket elsősorban a szintkülönbségek és a velejáró éghajlati differenciák okozzák. A domborzati viszonyok megszabják a talajművelés módját, befolyásolják a csapadékviszonyokat, de még a levegő páratartalmát is. Ebből következően a szénaszárítás különböző éghajlati tényezőkhöz igazodó változatai (renden, állványon) jól tanulmányozhatók a moldvai térségben. A rétgazdálkodás valójában átmenetet jelent a legeltető és a szántóföldön termesztett takarmányokra alapozott állattartás között, súlya és elterjedtsége tehát elsősorban az állattenyésztés intenzitását jelzi.

A moldvai Csángóföld agrárviszonyait nem lehet olyan módszerekkel kutatni, mint a feltártabb múlttal rendelkező országokban. A magyarhoz képest jelentős fáziskéséssel induló, csángókkal foglalkozó román néprajzi szakirodalom voltaképpen nem tekinthető egyértelműen sem néprajzinak, sem szakirodalomnak, elsősorban arra koncentrál, hogy kimutassa a moldvai katolikusok „születés, formáció, mentalitás és etnokulturális hagyaték szerinti” román eredetét, ezt azonban nem érvekkel, hanem

¹ Kiss 1926: 86–93.; Györffy 1928: 1–46.; Balogh 1938; Szabó 1957: 1–94.

² Andrásfalvy 1975.; Timaffy 1972: 185–198.

³ Ikvai 1962: 26–53.; Paládi-Kovács 1965.; 1970.

⁴ Halász 1974: 21.

rendszerint „kinyilatkoztatás formájában” teszik.⁵ A Moldvai Fejedelemség megalakulása előtti, tehát a népvándorlást lezáró és az első tatárjárást követő időszakokkal – a magyarság első hullámainak Moldvába kerülésével – nem foglalkoznak, a Bákó és Tatros vidék magyarságának népi kultúrájáról pedig megelégednek az ismert sztereotípiák ismételtetésével, vagyis a csángók magyarságának tagadásával.⁶

A magyar *honfoglalás* korára visszavezethetjük azokat az ismereteket, amiket a szórtörténet, a régészet és a klimatikus táj kutatás ért el, elsősorban az orosz és az ukrán erdős sztyepp viszonyainak vizsgálata során. Ezekről közelebbi adatokat találunk Paládi-Kovács Attila monográfiájában,⁷ aki szerint a honfoglaló magyarok gondoskodtak állattállományuk téli takarmányáról, s legelőikből kaszálókat kerítettek el téli szállásaik környékén. A szakemberek szerint a levédiai magyarok rövid nyelvű kaszákat használtak a szénakészítéshez,⁸ aminek a növekvő szarvasmarha állomány miatt egyre nagyobb lett a jelentősége. Ezek a párhuzamok azt mutatják, hogy az orosz erdős sztyepp klimatikus adatai és klímadiagramjai szerint a magyar Alföld klímája – különösképpen a vízszabályozás utáni Hortobágyé – a Kiev–Kurszk–Voronyezs–Kujbisev–Orenburg vonalán – az ukrán erdős sztyepp övének felelt meg. „Ezek a sztyepprétek Dél-Szibériától Ukrajnán és Románián át a Kárpát-medencéig (...) terjednek.”⁹ A környezeti tényezők megfelelése lehetővé tette, hogy a hasonló ökológiai feltételek között azonos vonásokkal rendelkező állattartási és takarmányozási módszer alakuljon ki. A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegeinek vizsgálata során Szabadfalvi József megállapította, hogy az állattenyésztő népként a Kárpát-medencébe érkező magyarság többé-kevésbé domesztikált állattállományának téli takarmányozásához föl kell tételeznünk a takarmánynövények ismeretét és használatát. Ehhez adott volt ugor eredetű *fű* szavunk tágabb jelentése, amibe belefért a *pázsit*, *legelő*, *kaszáló* kifejezés, de ide tartozhatott az eredetileg „nyáron magasra nőtt, s ősszel természetes szénává érett fűvet” jelentő *avar* szó is, amit a Székelyföldön – de máshol is – „lábon megszáradt fű, kiaszott fű” értelemben is használnak, „amit a hó alól, vagy tavasszal az hó elmelnetelével esznek a marhák.” Szabadfalvi szerint „Az *avar* és a *gaz* szavak jelentésének és funkciójának vizsgálatából levonható tanulság, hogy e két szó mögött meghúzódik a magyarságnak a szláv hatás, tehát a honfoglalás előtti téli legelőt, illetőleg takarmányt jelentő szava...” Mert nyelvünkben a takarmányozás, takarmánykészítés szókincsének nagyobb része szláv eredetű (kasza, villa, gereblye, jászol, abrak, széna, kazal, abora, petrence) „csupán a *boglya* szó honfoglalás előtti török jövevényszó.”¹⁰

A történelmi idők kezdetein az Alföld és az akkori Etelköz egyaránt az erdős sztyepp övébe tartozott. A magyar Alföld képe a XVII. században „a török kiűzése után lepusztult föld volt: félig sivatag, félig járhatatlan mocsárvilág, és csak az utolsó félszázad alatt jutott el odáig, hogy testén begyógyuljanak azok a sebek, amelyeket

⁵ Gazda 2008: 221–254.

⁶ Ichim 1983.; 1987.

⁷ Paládi-Kovács 1979: 26–32.

⁸ Dienes 1972: 27–28.; Fodor 1975: 177.; Éber 1961: 11, 18.

⁹ Soó 1959: 3–6.

¹⁰ Szabadfalvi 1968: 340., 348.

néhány évszázad uralma ütött rajta.”¹¹ Vajon Moldva is ilyen volt, amikor a 19. század második felében megszabadult a török uralomtól? A Mária Terézia-kori térképek alapján elképzelhetjük a 18. század végi Moldva természeti viszonyait. A térségben előre tervezett és következetesen végrehajtott folyószabályozásról és vízrendezésről nem tudunk, inkább azt képzelhetjük, hogy az itt élő emberek „saját hatáskörben”, lépésről lépésre hódították el a zabolázatlan folyóvizektől a termőföldet. A Szeret menti Mezőség sűrű településhálózatát Kós Károly is a lakatlan vízenyős terület hosszú idő alatt történő, fokozatos meghódításával magyarázza. A magasabb részeket kétszáz eszten-deje főként erdő borította, nem véletlen tehát, hogy a bojérok kedvezmények nyújtásával erdőirtásra ösztönözték a lakosságot, különösen a nyugat felől érkező telepeseket, hogy minél több szántóföldet foghassanak művelésbe. A több mint két évszázaddal ezelőtt megrajzolt térképlapokról kibontakozik a 18. század végi moldvai táj: a folyók szabályozatlanul folynak kanyargós, évről évre változó, újból és újból lefűződő, olykor eliszaposodó, majd újonnan vájt medrükben. Sűrű erdők és vízparti bokrosok – helyi nevükön *lunkák* – kísérik a folyók élő és holt ágait.¹² A folyók kisebb-nagyobb mértékű szabályozása nyomán ezekből az ártéri erdőkből először kaszálókat, legelőket, majd szántóföldeket hódított a lakosság.

19. századi moldvai adatok híján a székelyföldiek alapján tájékozódhatunk a rétek és kaszálók arányainak változásairól, s talán arról is sejtésünk lehet, hogy a moldvai magyarság gazdálkodásában miért nem kapott számottevő szerepet a nyomáskényszer, a vetésváltó gazdálkodás. Az 1870-es évek öt székelyföldi megyéje közül Csíkban volt viszonylag a legnagyobb a rétek aránya,¹³ csaknem háromszorosa a szántóföldének. Talán ezzel függ össze, hogy a háromfordulós ugarrendszer a Székelyföldön mindenütt elterjedt, kivéve Csík megyét. Márpedig Moldva, főként Bákó megye magyarságának jelentős része éppen Csíkból menekült a Kárpátok keleti oldalára, ami akkor teljes egészében török fennhatóság alatt volt, ahol – hasonlóan a magyar Alföld török dúlta vidékeihez – nem alakult ki a nyomásos gazdálkodás. A parlagrendszer mellett nagy volt az irtásterületek újra erdősülésének veszélye, s a folyamatos irtás nehézségei megkövetelték a föld megszakítás nélküli művelését.¹⁴

További hasonlóság a Kárpátok két oldalának rétgazdálkodási adottságai között, hogy Székelyföldön az erdőn kívül a legnagyobb területhányad Csík megyében szolgált legelőül, aztán következik Udvarhely csekély különbséggel, Maros-Torda mérsékelt és Háromszék a legkisebb százalékkal. Együttesen az összes erdőn kívüli területnek 17 %-a örök legelő, amihez legalább ennyi erdei legelőt lehet számítanunk, márpedig az erdei legelők hasonlíthatatlanul jobbakk az erdőn kívülieknél – olvashatjuk a kézdiszentléleki Kozma Ferenc pedagógus és művelődéstörténész munkájában,¹⁵ aki a hiedelemkutató Pócs Éva dédnagyapja volt.

¹¹ Soó 1931: 1–3. 5–6.

¹² *Topographische ...* 1788–1789.

¹³ Kozma 2008: 150–151.

¹⁴ Bővebben ld. Halász 2015b: 110–114.

¹⁵ Kozma 2008: 212.

A KASZÁLÓK LÉTREJÖTTE

Moldva éghajlata mérsékelt kontinentális: jelentős különbségek mutatkoznak a hónapok középhőmérsékletei között, gyakoriak a késő tavaszi és a kora őszi fagyok. A csapadék éves átlagban 400–500 mm között esik, de előfordulnak csapadékosabb és szárazabb esztendők is. A Kárpátokban többnyire 5–6 hónapig hótakaró borítja a magaslatokat. Az uralkodó széljárás észak–északkeleti irányú.¹⁶ Bákó megye – ahol a legtöbb magyar népességű település található – éghajlatát elsősorban a domborzat határozza meg: nagy része a kontinentális sík- és dombvidéki változatát képviseli, a kárpáti rész középhegységi, keleten pedig erőteljesen érvényesül a kontinentális hatás. Az évi csapadék mennyisége kelet felé haladva 1100-ról 550 mm-re csökken. A hótakaró a hegyekben októbertől áprilisig (átlag 60–70 cm), keleten csak márciusig marad meg, újabban még addig sem. A megye talajviszonyai is változatosak: a keleti dombvidéken barna erdőtalaj található, valamint közethatású talajok fordulnak elő; a Szeret, a Tatros és a Beszterce völgyeiben kiterjedt alluvium húzódik, a teraszokat degradált csernozjom és hamuszürke talaj borítja.¹⁷

A természeti tényezőkben megmutatkozó, jól körülhatárolható eltérések érzékelhetők a mezőgazdaság különböző területein is. A Szerettől nyugatra eső térségben manapság hozzávetőlegesen feleannyi a szántóföld, és kétszerannyi az erdő, mint a tartomány keleti részében, de ez nem mindig volt így. A madéfalvi veszedelmet követően, az 1787–1791-es évek háborúit lezáró „szisztovai béke” nyomán átmenetileg Ausztria fennhatósága alá került észak-moldvai részekről készült térképek alapján nehéz elképzelni, hogy abban az időben hol is folyhatott itt szántóföldi növénytermesztés. A völgyek alján, a vízjárta helyeken legfőljebb külterjes állattartásról, esetleg rétgazdálkodásról lehetett szó.

A moldvai magyarok szénatermeléséről első ízben Jerneynél olvashatunk. *Kománról* írja: „így nevezetik egy terjedelmes völgyiség a bákói kerületben, Bogdánfalvától és Forrófalvától nyugatra, s azoktól a hegy által választatik el. Buja füvet teremvén, csak szénakaszálásra használják. Birtokosai több bojérok és rezesek, kik részeit vagy a szomszéd falubelieknek adják bérbe széna takarításra, vagy maguk használván marháiknak télen aklokat ütnek itt.”¹⁸ Ebben a közlésben tehát arról a rendszerről kapunk hírt, amikor a nyár folyamán gyűjtött széna feletetése érdekében odahajtott állatok számára téli elhelyezésükre szolgáló építményeket, aklokat létesítettek, vagyis nem a szénát viszik az állatokhoz, hanem azokat hajtják a szénára. A kaszálók kialakulásáról, létrejöttének körülményeiről azonban elsősorban a helynévanyag segítségével tájékozódhatunk. Moldvai útjaim során 18 településről sikerült olyan mennyiségű helynévanyagot gyűjtenem, aminek alapján megkísérelhetem a kaszálók, legelők és szántóföldek eredetének hozzávetőleges rekonstruálását. Ezek a művelési ágak az elmúlt századok során elsősorban *erdőirtások* révén keletkeztek, s a művelésbe vétel különböző fokozatait jelentik: a levágott erdő helyén először rendszerint *legelő*, vagy

¹⁶ Tompos – Czellár 1981: 10.

¹⁷ Hajdú-Moharos 1995: 58.

¹⁸ Jerney 1851: 186.

ahogy a moldvai magyarok nevezik: *etetőhely* lett, ami aztán később többnyire *kaszálóként* hasznosult, ezt követően pedig többnyire feltörték és *szántóföldként* használták, amiket aztán – különösen az utóbbi évtizedekben – egyre inkább utolért a beépülés és mind nagyobb területek váltak, válnak *belterületté*.

A különböző források szerint hajdanában a Szeret völgyét és a környező hegyeket sűrű erdők borították, amit a helyi lakosság folyamatosan irtott, tarolt, hogy újabb és újabb területeket nyerjen legeltetésre, szénakészítésre, majd földművelésre. Ehhez kétféle „letarolási” technikát alkalmaztak. A *runcuire* a fák kivágását jelenti, legelőnyerés érdekében; a *runc* (lásd: ’rönk’) szó megtalálható helynévben is Buhus közelében. A fák gyökereinek kitépése kaszálók hely céljából ’*lăzuire*’ néven ismert. A történelmi dokumentumokban a fáktól és gyökerektől megtisztított helyet *curătură*-nak (irtványnak) nevezik. A XVII. században a bükkerdő és az ártéri bokros letarolása révén megjelent néhány száz ilyen irtvány Sucmezeuben, Rogoazan, Răcăuiban és a Szeret árterületén, amit aztán több éven át kaszálóként, majd legelőként használtak.¹⁹

Az 1787–1791-es években készült osztrák térképre egy Docan nevű román akadémikus értekezése²⁰ nyomán figyelt föl Domokos Pál Péter.²¹ Ezek a térképek mutatják, hogy akkoriban a moldvai tájat elsősorban az erdők uralták, s azóta jelentős irtásokat hajtottak végre a rengetegekben.²² A térképek szerint a térségnek jóval több, mint a fele erdővel borított, s ha ezeket összevetjük az 1930-as évek derekának állapotát tükröző gr. Teleki féle térképekkel,²³ azt látjuk, hogy az erdőirtók alapos munkát végeztek. Nem egészen másfél évszázad alatt Moldva erdővel borítottságát a Szeret és a Prut közé eső területen 15% alá, a Szeret és a Kárpátok közti terület nagy részén pedig 45% alá csökkentették. A szájhagyomány szerint a bojérok valamikor külön házhellyel jutalmazták azokat, akik „sok erdőt irtottak”, mert kezdetben a falvak helyén „csupa erdőség” volt.²⁴

Néhány csángó település helynévanyagát áttekintve láthatjuk, hogy milyen igaza van Borsos Baláznak, amikor a bodroghközi gazdálkodás és a természeti viszonyok kapcsolatát elemezve megállapítja, hogy „*az emberi beavatkozás, mint erdőirtás, lecsapolás következtében eltűnt növényzet rekonstruálásában a botanikai kutatás mellett igen nagy szerepük van a helyneveknek*”.²⁵ Moldvában ebből a szempontból kétféle helynévvel találkozunk, az egyik, ami magával a névvel utal a terület *erdőirtás* voltára, a másik pedig, amikor a névhez köthető népi emlékezet őrzi a terület valamikori *erdő*, tehát *irtás* voltát. A helynevek arról vallanak, hogy az erdőirtás helyét először kaszálóként vagy legelőként hasznosították – a kettő használata hagyományosan nem vált el egymástól egyértelműen –, aztán fokozatosan vették szántóföldi művelésbe, esetleg szőlőt, gyümölcsöst telepítettek rá. Igen ritka eset, hogy a kiirtott erdőt vagy legalábbis egy részét újratelepítsék és ismét erdőként műveljék.

¹⁹ Ichim 1987: 22.

²⁰ Docan 1911–1912.

²¹ Domokos 1987⁵: 103.

²² *Topographische* 1788–1789.

²³ Rónai 1993: 231.

²⁴ Kós 1976: 110.

²⁵ Borsos 2000: 36.

A magasabb vidékeken jóval több az irtásterületen kialakított kaszálóra utaló helynév, mint amennyit a folyóparti síkságokon megfigyelhetünk. Természetesen a különböző térségeken művelt kaszálóknak eltérő volt a használati értékük, s ezzel az ott gazdálkodók tisztában is voltak. Frumósában *Alsó-* és *Felsőpódison*, a *Sulinákban*, a *Ceketiják* közt terem szénafű. De a *Sulinák* és a *Pódisok* gyenge fűvet ad, ez *szigorú* hely, a *Ceketijákon* és a *Probávén* jó füvek vannak. A rosszabb helyeken kevesebb és apró széna terem, a hegyes részeken több és jobb, ezt *erdei szénának* nevezik. Lujzikalagorban számos olyan, erdős területből irtással lett kaszálóhely ismeretes, ami – még a 21. század első évtizedében is – részben erdős, mint a *Bélgyimán hegye*, a *Bogdánok*, a *Domna*, a *Farcádi kútya*, az *Erőse*, a *Hegyeske*, a *Komoristye*, a *Kostyin*, a *Nagyhegy*, a *Papvágása*, a *Sinka*, a *Szabó* és bizonyára még néhány további határrész. Az ugyancsak hegyek közé szorult Vizantea határában is több, erdőre, fára utaló helynév „emlékezik” egykori állapotára, mint *Butea* (tuskó), *Nyíres széle*, *Plópúj* (nyárfás), *Plópu kaszáló*. A dombvidékeken Diószénben találjuk az *Erdőt*, az irtást jelentő *Keretúrát*,²⁶ Klézsén a *Csutakost*. Külsőrekecsinben van az előbb kaszálóvá, majd szántóvá lett *Cserék*, a vágás értelmű *Kurmatúra*, s a Klézséből ide is átérő *Bagoljvész*, meg a *Livádák*. Vizanteán a *Nyíresszéle*, a *Partyét*,²⁷ a *Plópu kaszáló* és talán még mások is. Pusztinában a 'keretúra' a 'kaszáló' szinonimája: a Fábiánban volt a *Rózsa keretúrája*, azon túl a *Burlák keretúrája*, innen a *Mátyás Jánoska keretúrája*. Kelgyesten régebben több kaszálója volt a falunak Paszkanban, meg Gyiriest felé is. Volt a falu határában is, de „a kollektív kiszaggatta”. Régen sokkal több volt a kaszáló, de *nem vala az egész világnak. Egyiknek fél hektárja, másnak 30 – 20 árja. Tátámnak vala 7 rúdja* (ez 12 ár), *moszt az egész falunak ha öt 5 hektár kaszálója lehet. Itt a falu szélén volt szénafű, de házakat építettek rá*. Külsőrekecsinben régen voltak jó kaszálóhelyek, de aztán megszorodott a nép, s felszántották. Úgy emlékeznek, hogy az *Oláhelyen* voltak a legjobb szénahelyek. Lészpeden is úgy tudják, hogy a falunak régen több kaszálója volt, de a 20. században, ahogy sokasodott a nép, még az *előbbszöri verekedés* előtt több kaszálót törtek föl szántóföldnek. Szép sima helyeken voltak a szénafüvek: *Nyomáson*, *Vasúton túl*, *Béljőba*, *Bojér mezőbe*, *Tyátrászonban*, *Gella mellyékén*. A *Tyetrosz alatt* volt a legjobb kaszáló. Pusztinában kaszálók vannak a *Vögyben*, a *Vögyfejben*, a *Fábiánban*, a *Csobotán*, a *Littyek tetejin* lévő kaszáló neve *Csorgó*. A *keretúrák*, vagyis az irtások helyén lett szénafüvek nem voltak egyfélék – emlékeznek. Itt úgy tartották, hogy ha kaszáláskor térden fölül ér a fű, akkor az jó hely, ha azon alul, akkor gyöngye. Szításnak *Ódal*, *Posza*, *Bornyúkert* nevű kaszálói vannak. Vizanteán a falu határának fele szántó, fele kaszáló. A szénafüvek helye: *Plópúj*, *Sójom*, *Butyija*, *Védora*, *Fehérpatak*, *Eszlátina*, *Bezsán*, *Rakosán*, *Nyíres széle*. Jellemző, hogy a román 'curătura' szóból lett, hasonló értelmű *kurătura*, *kurăturá*, *kurăturē*, *kuretura* szavakat a moldvai magyarok az 'irtás' és a 'kaszáló' szinonimáiként használják.

A hatalmas fákból álló erdők kaszálóvá tétele meglehetősen kezdetleges módszerrel történt. Pusztinában főként a Pojánában lévő erdő kiirtására emlékeznek. Az itteni

²⁶ cerătura ua., rom.

²⁷ parchet: vágásterület, rom.

erdőből a 20. század első felében sokat levágtak, aztán lovakkal, ökrökkel húzták a fákat, de ottmaradtak a csutakok. *Aztán mentünk csutakászni* – emlékezett az 1933-ban született Lackó Anna – *Katalinval, a húgommal. Kereken a csutakot körülástuk, s a vasrángát*²⁸ *szúrtuk bé a csutak alá, mozdítottuk, könnyen kijött a kivágás után 4–5 esztendővel. A cserefa könnyen jön, a cseresznyefa nem jó ki könnyen, annak kell több idő. A bikkfa is jól kijön, de mégsem olyan könnyen. A csere könnyen jön, mikor kicsit megrégül, mert kereken van a gyökere. Kihengergettük, de nem bírtuk feltenni a szekérre, hívtunk segítséget. Annyi csutakot összetörtem, addig vágtuk, hogy az orrom vére megindult. Egyet bétettél a szobába, akkorára vágtuk, hogy jó meleget tartson. Mi csak a csutakért mentünk, a föld nem az mehénk volt.*

A SZÉNA TERMÉKCSERÉJE

Széna eladására vagy vásárlására számottevő mértékben már a 20. század első felében is csak a moldvai magyar nyelvterület nyugati részén, a Kárpátok dombjain és hegyein található településeken került sor. Moldva keleti részein már akkor is egyre kevesebb kaszálón termett fűszénát gyűjtöttek, az állattartást téli időszakban mindinkább a szántóföldeken termett pillangós szénára alapozták. Kelgyestben, Szabófalván vettek volna szénát az állattartók, de már az 1920–1930-as években sem volt honnan, csak a „Szereten túlról” vehettek, mert ott *csánódott dorse*,²⁹ vagy onnan kaszáltak felibe. A Beszterce és a Tázló mentén (Lészpeden, Pusztinában, Frumószán) a szénával kapcsolatosan a leggyakoribb „csere”-forma az egymásnak való, felibe-harmadába történő szénakaszálás volt. Pénzért csak az adta, akinek nem volt marhája és szüksége volt a pénzre, az ilyenek még vásárra is vittek szénát, például a Lészpedről Bohusba, olykor Bákóba. A magasabb térségekben, ahol bővebben termett széna, a rögeszmés szocialista gazdaságpolitika következtében egyre kevesebb lett a marha, tehát a szénára sem volt szükség. Vizanteán fizetőeszköznak használták a szénát, fahordásért, szántásért egyéb munkákért szénával fizettek, de adtak el pénzért is, amire – munkahelyek híján – nagy szükségük volt.

A kollektivizálás általánossá válását követően megnövekedett az eladásra kínált széna mennyisége, mert egyre kevesebb állatot tartottak. Mikor lehavazott, kezdték eladni a fölöslegesnek ítélt szénát, mert akkor már látták, hogy mennyire lesz szükség. De változtak az idők: Pusztinából például a 20. század elején sokan mentek kaszálót bérelni Pírjol, Basești határába, azokba a *fenekekbe*, vagy Eszkorcénba (Scorțeni), Grigorénba (Grigoreni). *Ezek rezesek*³⁰ *voltak, pénzes emberek, megvették e helyeket s nem tudtak vele mit csinálni, két-három esztendeig nincs lekaszálva. Frumószában viszont még mindig sok az erdő, viszonylag kevés a kaszáló, kinek nincs szénája, indul meg a faluban és keres, hol vehetne. De inkább nyáron vesznek, mert akkor olcsóbb. Ha a falun belül lábon adják el a fűvet, akkor a vevő kaszálja le. De egymás között nem vásárolnak, legföljebb fáért.*

²⁸ másfél méteres vasrúd.

²⁹ lett (csinálódott) sok.

³⁰ rezes: részes (răzeș, rom.) – szabadparaszt

RÉTMŰVELÉS

A 20. század derekán rögzített nyelvi állapot szerint a moldvai magyar nyelvterületen általában *vágás*nak, *vágás*znak, valamint *csutakos*nak, *csutakoss*nak mondják a levágott erdő helyét. Térképre vetítve a két kifejezés földrajzi elhelyezkedését³¹ nem látunk egyértelműnek tekinthető földrajzi térségeket, mintha inkább a kétféle kifejezés párhuzamos használata lenne jellemző, amiből a szavak gyűjtői hol az egyikre hol a másikra találtak volna rá. Még talán a „mezősségi típusú archaikus” nyelvi csoportban vélhetnénk felismerni, hogy itt – és nemcsak itt – inkább a *vágás*, *vágász* megnevezés lenne többségben a *csutakossal*, *csutakossal* szemben, de a Moldvai magyar tájnyelv szótárában azt találjuk, hogy az atlasz adataival szemben éppen a „mezősségi típusú” Szabófalváról való a *sutkassz* alak.³² A CsángNyA-ban a *csutkos*, *vágás* alakváltozatai mellett elvétve előfordul annak szinonimájaként a románból származó *pártyé*, *párkét* és a *kurétura*, *tejetúra*, *tăietură* is, valamint még néhány magyar kifejezés, mint *takarítás*, *palánka*. Az *irtás* értelmű kifejezések többféle előfordulása jelzi, hogy ennek a műveletnek milyen jelentősége volt a moldvai magyarság gazdasági életében, hiszen betelepedésük óta folyamatosan *irtották* az erdőket. Csaknem minden moldvai településen emlékeznek, vagy legalábbis hallottak róla, hogy mikor és hogyan vágták el az erdőt, főként pedig arról, hogy milyen technikákkal „szelídítették meg”, tették kaszállóvá majd szántófölddé az erdőből lett vágásteret.

A Tázló menti Frumószán úgy emlékeznek, hogy a levágott erdő helyét *felkapálták* – hiszen szántani a rönkök miatt nem lehetett –, és 10–15 évig *törökbúzával* hasznosították, aztán kivágták a csutakokat, bevetették *trifojjal*,³³ majd kaszáló maradt. Kápotán amikor *elvágták* az erdőket *pojána*, vagyis kaszáló lett a helyén. A ma is erdők között élő Vizanteán a levágott erdő helyén maradt csutakokat kiásták és a helyüket zabbal vetették be, mikor azt lekaszálták, megnőtt rajta a fű. Ily módon leginkább az *erdőszéjje*ken növelték a kaszálók területét. Pusztinán csak a legöregebbek emlékeztek a 20. század első évtizedeire, amikor megvárták, amíg kirothadtak a földből a gyökerek, hagyták, hogy befűvesedjék, aztán a marhákkal legeltették. Néhány év múlva kiszedték a *csutakokat*, s kezdték kaszálni a területet.

Moldvában a réteket és a kaszálókat még úgy sem *ganyézzák*, mint a szántókat. Ennek oka részben a trágya megbecsültségének hiánya, kezelésének elmaradottsága, valamint az állattartás félig külterjes volta. A szarvasmarhákat, a juhokat és a kecskéket az esztendő nagyobbik részében főként legelőkön tartják, így az évi trágyatermés legalább fele a tényleges és az alkalmi legelőkre jut. A nyáron legelőként hasznosított kaszálókon az eszténán összegyűlt ganyét szekérrel hordták a szántóföldekre. Azokon a térségeken, ahol számottevő kaszálóterületekkel rendelkeznek, a legeltetett állatokat április második felében hajtják ki a kaszálókra és rendszerint május végéig itt legelnek, az után lesznek *tilalmassá* a kaszálóhelyek. A nyár második felében, miután levágták a fűvet, feltakarják a szénát, ismét felszabadul a mező, mindenki legeltethet, ahol akar.

³¹ Gálffy–Marton–Szabó T. 1991: 511.

³² Péntek 2016:159.

³³ here

A tavaszi és az őszi legeltetés idején – összesen mintegy 4–5 hónap – a legelő állat „alkalomszerűen” *ganyézza* a földet. Ősszel, Szent Demeter tájékán hajtják be az állatokat, vagyis vetnek véget a közösségi legeltetésnek. Ezzel szemben a „célzott” *ganyézaskor* adott területre koncentrálják a trágyát, mégpedig közvetlenül az állatokkal. Ilyenkor két-három napig – vagy akár hétig – egy helyen *hálatják* a marhákat, juhokat. Kertet csinálnak, ott éjszakáznak, ezt úgy mondják, hogy *telláznak* vagy *kosaraznak*. Viszonylag ritka, hogy télen szekérrel vigyék ki a ganyét a kaszálókra, *prezsínánként* egy-egy jó *szekervel*. Ha mégis, akkor is csak hat-hét esztendőnként *ganyéztak* egy-egy darabot. Ősszel megterítették a ganyéval s télbe a hó meg az eső *beléverte*. Aztán tavasszal a *csokánokat* ki kell gereblyélni. Rakásba gyűjtik – mert az is *ganyé* – a föld végében, s a következő esztendőben elterítik.

A kaszálókat tavasszal takarítják, mindenki a magáét. *Ahonszokat, guzgántúrásokat*³⁴ *kapával elrontják, mert akkor – úgy tartják – nem csinál többet a nyáron*. Többől kivágják a csipkebokrokat, s összegyűjtve elégetik. Főleg a széleket kell takarítani, ahol a kaszáló az erdővel határos. Moldvában csak elvétve hallottam, hogy a kaszálókat tavasszal fölülvetették volna fűmaggal, vagy bármivel. Sajnos nincs adatom arról, hogy a Tatros Gyimes alatti szakasza mentén: Bruszturóza, Ágas, Aszó, Kománfalva kaszálóin alkalmazzák-e a Gyimesben általános *murhás* gyepjavítást, a *kúrálást*, de valószínűnek tartom. *Mindennek kell a kúrálás* – mondják a gyimesiek. Mert a táj még nem feledte egykori erdő voltát, s elég akár egy évtizedes elhanyagolás, hogy a gyepek beerdősüljenek, a kaszálók elbokrosodjanak és egyre nehezebben kaszálhatók. Emellett a belső kaszálókra 2–3 évente trágyát hordanak, amit aztán tél végén hátára fordított boronával *elsúrlatják*. Néhányan trágyaszóró gépet is alkalmaznak, ami gyorsabb, de felületesebb munkát végez. A kutatók felmérései szerint a gazdaságonként évente visszakerülő, 4-5 zsáknyi *murha* gyepregeneráló hatása „komoly szerepet játszott a gyimesi, erdőtermő helyeken kialakított gyepek fajgazdagságának megteremtésében,” vagy inkább: fenntartásában. Résen kell tehát lenniük kaszálók tulajdonosainak, nem szabad kegyelmezniük egyetlen gyepen nőtt facsemetének sem. Ezért mondják erre felelő, hogy a jó gazda kötelessége, hogy *a fejsze mindig a karján legyen, ha a reglőn jár*.

A TERMESZTETT SZÉNÁK

Hozzávetőlegesen az 1900-as évek első harmadában, felében kezdtek hozzá Moldva magyarlakta vidékein a mesterséges szénatermesztéshez. A Szeret mentén húzódó Mezőségen már jó ideje nincs *kaszálófü*, csak *trifoj* és *lucerna*. Nem éppen tudományos adat, de érdemes elgondolkodni rajta, hogy az 1911-ben született, szabófalvi Lakatos Demeter versei között milyen sok búzatábláról, búzakalászról, aratásról szóló verset találunk, de szénakaszálásról vagy szénagyűjtésről egyet sem. Csíkfaluban pedig – bár hegyek között található – egyértelműen megmondták: a szénafüveket felszántották, mert így évente nemcsak egyszer, hanem többször is kaszálhatnak. A kétféle pillangós közül a lucernából vetettek többet, mert azt háromszor, négyszer is meg lehet kaszálni, azon kívül – tapaszt-

³⁴ vakondtúrások

talatuk szerint – jobban bírja a szárazságot, mert mélyebbre ereszti a gyökerét, mint a *trifoj*, vagyis a vöröshere. Ezt viszont szívesebben eszi a marha, mert lágyabb, s nem hull annyira a *lapija*. Sok szempontot kell tehát mérlegelni a szénatermesztés során.

Termesztett széna az ugyancsak elterjedt *zabkaszálás* is, de azzal az a baj, hogy könnyen befelészkelnek az egerek, ezért vannak, akik sót hintenek az asztagba. Használták továbbá a *pujszénát*, ami sűrűn vetett kukoricát – *gyakorpúj filjókát* – vagy kikapált kukoricaszálakat jelent. De annak nagy a nedvességtartalma, kerteken, háztetőkön kell szárítani. A hűvösebb éghajlatú Vizanteán a sűrűn vetett törökbúzát nem is szénának szánják, hanem mikor méteresre nőtt levágják, s zölden etetik, ez a *csokanics*. Ugyancsak Vizanteán hallottam, de Lészpeden is előfordul a *borcság*, Szabófalván *borcsák*,³⁵ ami bükkönyt vagy borsót jelent és a zabbal együtt vetik. *Muhart* általában nem természetnek, csak, ami a törökbúza között vadon nő, azt vágják le másodszori kapálás után, s abból is széna lesz. A kukoricaszedés után nőtt vadmuharral kötötték össze a szárkévéket, a többi muhart lekaszálták s villával boglyába gyűjtötték. Régebben, mikor több gabonát vetettek és sarlóval aratták, utána hamarosan megkaszálták a *nyiristyer*³⁶ és a muharos szalmát feletették. Volt aztán még vetett fű, a *szudáni*. Pusztinában – s nyilván máshol is –, már a kollektív előtt is természetették, de ritkán. Baltacimot nem vetettek Moldvában, legalábbis a magyarok lakta vidéken.³⁷

A KASZÁLÓ HASZNÁLATA

„A Békés megyei gazdák szerint, ha egy részt sokáig használnak kaszálónak, akkor a legeltetés lesz hasznára, ha viszont sokáig volt legelő, akkor a kaszálás segít rajta.”³⁸

Moldvába nemcsak nagyon sok kaszálóból lett – előbb-utóbb – szántó, de olykor fordítva is történt: a szántóból lett kaszáló, vagyis rét. Hogy milyen kaszáló lett a szántóföldből, az attól függött – miként a pusztinai Kaszáp István megfogalmazta –, hogy milyen volt a föld, s milyen volt a gazda. Eszerint *mikor az utóbbszori gabonát vetette, azt nem elboronálta, hanem elsimította jól, hogy sima legyen. Az nem volt elég, hanem trágyát rá, s a trágyát gereblyéd jól belé, s a régi kórokat a gereblyével szeggyed ki. Nem bíztam én azt boronára, s egy évre olyan füvem lett, hogy kétszer kaszáltam, s akinek húszesztendő szénafüve volt, nem volt olyan.*

A hagyományos moldvai kaszáló- és legelőhasználat nem vált el egymástól élesen és egyértelműen, miként a Kárpát-medencén belül sem. Célszerűen váltogatták a rétek kétféle hasznosítási módját, még egyetlen esztendőn belül is. Eszerint tavasszal kezdődött a kaszálók legeltetése. *Tavasszal, mikor menen el a hó, csapják ki a marhákat a kaszálókra.* Tehát tavasszal minél korábban – hiszen rendszerint már fogytán a széna

³⁵ Péntek 2016: 104.

³⁶ tarló: 'mirište' ua. rom.

³⁷ Bővebben lásd: Halász 2015b: 317–320.

³⁸ Szabó 1957: 4.

– a kaszálókra eresztik a marhákat és a juhokat, s mindenki a sajátját őrizte. Május elejéig legeltették a kaszálókon a juhokat, akkortól azok felmentek a magasabban lévő havasi kaszálókra. A marhák általában pünkösdig, vagy május 20–21-ig, esetleg június elejéig legeltek a kaszálókon, azután hajtották őket az *izlázra*, a *nyomásra*, vagyis a legelőre, de ahol kevés volt a kaszáló, ott egyenesen a legelőre kerültek. A marhák általában ez után még legföljebb egy hónapig járták a kaszálókat, de aztán azokat is kitiltották róla. Ha a gazda nem akarta, hogy a marhák járják a kaszálóit, bekertelte. A tilalmas kaszálókon leszúrt leveles ágakkal jelölték a tulajdonosok a birtokhatárt, de ennek ellenére mégis sok vitára kerültek. A kaszáló *tilalmas* volt körülbelül július végéig, augusztus közepéig, amíg mindenki haza nem hordta a szénáját. Általában Szent Illés napján fogtak hozzá a kaszáláshoz, laposabb helyeken előbb, a hegyek között később. Ez idő alatt az marhák és a lovak nem jártak a kaszálókon, csak a *nyomáson*.

Mikor a *kasza lefogyott*, s a széna *feltakarodott*, akkor ismét *felcsapták* az állatokat.³⁹ Ilyenkor már nyugodtan legelhet egyikük *marhája a másikén*, nem számítcsa, *hogy eddig az egyiké, onnan a másiké...*, *ha eccer felvetted a szénádat, aztán már én es járok a másén, más az enyimén...* Pusztinán így magyarázták: *Amíg nem fogyott le az egész mező, addig külön-külön legeltettek, mindenki azon, amit már fölstedett. Ha három-négy szomszéd leszedte a mezőjét, akkor azt felcsapták. Aztán apránként az egészet felcsapták. S amikor a bugyákat felszedték, akkortól az egész kaszálót legeltethették a marhákkal. S akkor ott hátul a legelőt csapták föl a csobának a juhokkal. De a johokat szeptemberig nem lehetett bécsapni.* Ezt követően addig legeltette a kaszálókon mindenki a saját marháját, amíg le nem esett a *hóharmat*⁴⁰ vagy a hó.

Valamivel egyértelműbb az első kaszálás időpontja. Pusztinában úgy tartották, hogy akkor kell elkezdeni a kaszálást, amikor a legtöbb virág nyílik, persze ez is megítélés dolga, hiszen ki számolja? Azt is mondják, hogy ott kezdik a kaszálást, ahol *nagyobb a fű, mert tavasszal nem volt etetve*; logikus továbbá, hogy ahol jól meg volt ganyézva a kaszáló, ott hamarabb lehet kaszálni, mert nagyobbra nő a fű. Egy másik regula szerint akkor kell elkezdeni a szénafű kaszálását, amikor a *csörgő kakascímer* (Rhinatus minor) *megveresedik*, s *zeregni* kezd. Nevezik ezt a kaszálókon termő növényt *csengőnek* (Külsőrekecsin), *csengőburján*nak (Frumósza), *csengőkórónak* (Pusztina), *csengővirágnak*, s a kaszálás kezdetének idejére vonatkozó tulajdonságát ismerik és alkalmazzák Moldva szerte. Megfigyelhető továbbá, hogy jó emberöltővel ezelőtt a széna kaszálásának ideje későbbre esett, rendszerint augusztus elejére, sőt a meglehetősen hűvös éghajlatú Frumószában éppenséggel úgy emlékeztek, hogy augusztus 22–23-án vágták a fűvet, mert akkor a „szocialista” Romániában kettős ünnep volt: *két nap liber*, tehát mindenki dolgozhatott a magáén. Az ezredforduló óta azonban korábbra került a szénakaszálás időpontja, mégpedig „aratás utánra”, amihez a „Szent Péter (június 29.) után”, a „július közepe” az Illés-nap (július 20.), a Magdolna-nap (július 22.) jelentenek támpontot. Óvakodunk attól, hogy a szénakészítés idejének előbbre hozatalában az általános fölmelegedés fél évszázad alatt megmutatkozó jelét lássuk, de – ezt sem kizárva – beszélgetőtársaimra hivatkozom, akik szerint, így biztosabb a jó minőségű

³⁹ ráeresztették

⁴⁰ dér

széna készítése. Felmerül továbbá annak a lehetősége is, hogy a mind kevesebb állat következtében a tavaszi legeltetés egyre kevésbé veszi igénybe a kaszálókat, ami ugyancsak hozzájárulhat, a kaszálás kezdetének előbbre hozásához.

A második kaszálás, vagyis a *sarjű* készítésének lehetősége meglehetősen bizonytalan, sok mindentől függ: milyen a talaj, mennyire volt megganyézva a föld, mennyi eső jött az első kaszálás után, be volt-e kerítve a terület, közel van-e a településhez? A bekerített kaszálókon ugyanis biztosabb volt a sarjű, különösen, ha elegendő csapadékot kapott. A második kaszálásból nyert *sarjűszéna* szép zöld volt, de általában csak feleannyi, mint az első kaszálásból. Pusztinában hallottam, hogy nyáron is csináltak sarjűt, mégpedig úgy, hogy nem várták meg, amíg a fű kihányta virágját, vagyis a kalászat, hanem még a nyár elején levágták. A sarjűszéna ugyanis különösen értékes, ezt eszik a kisborjak és a bárányok, de ezt a gyöngye szénát kapták tavasszal, szántáskor az ökrök és a tehenek is, hogy jó erőben legyenek. Meg aztán – úgy tartják –, hogy a sarjűt *gyorsabbacskán* eszi a marha, márpedig ilyenkor kevesebb idő van az evésre, mert *hajcsa őket a dolog*.

A KASZÁLÁS ESZKÖZEI

*A szegény ember szerszámai között egy sincs olyan nélkülözhetetlen, mint a kasza.*⁴¹

Moldvában a gabonafélék aratásban a sarló–kasza váltásra csak a 20. század második felében került sor, addig csak a fűvágásra használták a kaszát. A fűvet azonban mindig kaszával vágták, sarlóval legföljebb azt, amit fűként etették a majorsággal, nyúllal, vagy disznóval. A szénakészítéshez használt eszközt magyarul és románul is *kasza*-nak, 'coasă'-nak nevezik, ami valamely szláv nyelvből való szó, s az ebből képzett *kaszás*→*coasăş* forma arra utal, hogy a művelet megnevezése magyar közvetítéssel került a románba. A füvek vágásához használt kaszának a következő részei vannak: a *nyél*, rajta a *mankó* vagy a *mankók*, a kasza *vasa*, és a kettő összeillesztésének helye: a *nyak* s ott a *karika* és az *ék*. De a moldvai magyarok etnikai sokféleségéből következően ezeket a részeket a különböző településeket eltérően nevezik, amint az alábbi táblázaton láthatjuk.

A *Magyar Néprajzi Atlasz* 25. térképlapja szerint a gabonaaratásnál és a szénakészítésnél használt kasza mindenhol azonos formájú, csak a 'mankók' számában van különbség. A nyelvterület keleti részén az egymankós kasza dominál, Moldvában pedig egyedül Csügésen fordul elő az alsó mankó emléke. A kaszafogantyú '*mankó*' neve is uralkodónak tekinthető a magyar nyelvterület keleti részén, s a '*kanta*' megnevezés csak elvétve fordul elő, akárcsak Moldvában.

⁴¹ Kiss 1926: 86.

A kasza részeinek megnevezése néhány moldvai magyar településen

Település	A kasza nyele			A kasza			Összeillesztés		
	Nyel	Alsó mankó	Felső mankó	Vasa	Éle	Foka	Nyak	Karika	Ék
Balușești	nyele	–	kaszakanta	..	..	..	..	brecár	pána
Bogdánfalva ⁴²	nyel	–	kanta, mankó	vászna	éle	..	nyaka	brecár	ék
Csügés ⁴³	kaszanyél	kicsikanta	nagykanta	tábla		..	nyaka	kaszakarika	ék
Frumoșza	kaszanyel	–	kanta	..	éle	..	nyaka	brecár	ék, pána
Kápota	kaszanyél	–	muner	..	éle	vesszeje	..	brecár	..
Kelgyest	nyele	–	munkul	kasza		vessző	..	precár	pána
Klézse	nyele	–	mankó	vászna	éle	vesszeje	nyaka	gyűrű	ék, pána
Kukujec	toporiszki	–	lába	kasza	éle	..	..	brecár	..
Külsőrekecsin	kaszanyel	–	mankó	..	éle	..	nyaka	brecár	ék
Lészpéd	nyele	–	mankó, kanta ³⁶	vasa	éle	vesszeje	nyaka	brecár	ék, pána
Lujzikalagor	kaszanyél	–	kaszakanta ⁴⁴	..	..	..	..	..	pána
Magyarfalu	nyele	–	monkó	vesszeje	éle	..	..	brecár ⁴⁵ , gyűrű	ék, pána

⁴² Csűry 1930: 19.

⁴³ Balogh 1942: 15.

⁴⁴ Gunda 1990: 41.

⁴⁵ Márton 1972: 217.

Település	A kasza nyele			A kasza			Összeillesztés		
	Nyel	Alsó mankó	Felső mankó	Vasa	Éle	Foka	Nyak	Karika	Ék
Onyest	nyele	–	mankó	..	..	..	..	kaszakarika ³⁹	..
Pusztina	nyele	–	kanta	vászoni ⁴⁶	éle	vesszeje	kaszafok ⁴⁷	gyűrű, brécár ³⁸	..
Szabófalva	nyele	–	kanta ³⁹ mankó ⁴⁸	..	..	..	..	brécár ³⁸	pána
Szítás	nyele	–	mankója		éle	vesszeje	sorka	kaszakarika	pána
Tatros	nyél	–	mankó	kasza		..	..	brécár	..
Vizantea	nyél	–	mankó	kasza	éle	..	..	brécán	fapán

⁴⁶ Péntek 2016: 421.⁴⁷ Péntek 2016: 419.⁴⁸ Péntek 2016: 420.

A kasza nyele általában 100–120 cm hosszú, de van, aki úgy tartja, hogy olyan hosszú nyél kell, mint amilyen magas a kaszás, s eszerint készítették, vagy vásárolták. *Nekem nem kell hosszú kasza, mert törpe ember vagyok* – mondta az egyik, a másik meg: *Jó kaszám van, de kurta a nyele, s szakad le a derekam*. Pusztinában mondták: mikor a szemfüles ember az erdőt járta, örökké azt nézte, hogy *ez jó kaszanyelnek, ez jó kapanyelnek, ejó gerebefejnek*. A kasza nyelét az egész moldvai magyar nyelvterületen így nevezik, csak a Tázló völgy félreeső helyén lévő Kukujecen hallottam, hogy a románban tájszóként ismeretes toporiste-ből lett *toporiszki*-ként említették. A legjobb kaszanyél *szádokfából, nyírfából, vagy kőrisből* készül, a *juhar* is jó, mert könnyű, de a *bükk* tovább tart. A *horognak, kampónak, gereblyének* vagy *kaszagereblyének, fogasgereblyének* nevezett kaszacsapót szénakészítés alkalmával csak a zabkaszálás-kor használtak, a fű levágásakor nem.

A kasza fém részének a neve általában egyszerűen *kasza*, Bogdánfalván *vászna*, Lészpeden és Pusztinában mondják a kasza *vasának* és Csügésről van olyan adatunk, hogy ez a *tábla*.⁴⁹ A kasza vasának van *éle*, a fokára pedig azt mondják, hogy a *vesszeje*. A kasza vasát általában egy karikával, vagy alkalmi drótozással erősítik a nyél felső részéhez, s egy *faékkal* – a románból *pána* – szorítják a nyélhez. Ezt Csügésen és Szitáson *kaszakarikának, szorítókarikának* nevezik, Magyarfaluban és Pusztinában *gyűrű* a neve; a legtöbb helyen pedig – román kölcsönszóval – *brecárnak* mondják.⁵⁰ Frumószából és Pusztinából ismeretes még a *kasza makkja*, ez a kaszapenge nyaka végén levő kidudorodás, amely a nyélen kialakított lyukba illeszkedik. Péntek Jánostól tudom – köszönet érte –, hogy ez a megnevezés ebben az összefüggésben ismeretes az *Új Magyar Tájszótár*ból, főként az Alföldről, de szórványosan a Székelyföldről is, Moldvából azonban csak erről a két helyről, persze előkerülhet máshonnan is. Ennek a *makknak* a segítségével lehet szabályozni a kasza pengéje és a nyele által bezárt szöveget, amire ahhoz volt szükség, hogy a kaszálástól az aratásra válthassanak ugyanazzal a szerszámmal.⁵¹ Az a körülmény, hogy csak a fiatalabb moldvai településeken ismeretes ez a megoldás mutatja, hogy ott a kasza aratásra való használata új keletű. A kaszarészek különböző elnevezéseinek szóródásából arra következtethetünk, hogy elsősorban nem táji eltérésekkel van dolgunk, hanem a románosodás különböző fokán lévő települések közti különbségekről.

Amikor megveszik a kaszavaszt, megpengetik, s aki ismeri, tudja, hogy jól szól-e? *Amelyik vékonkán peng az a jó!* Kővel meghúzzák, s ha *veti a szikrát*, akkor jó. Van, aki *kantáron*⁵² mérícskéli melyik könnyebb, s ha csak 2–3 grammal is, az a jobb. Úgy tartották, hogy az oroszoktól hozott *ruszos kaszák* igen jók. Különben számozás szerint veszik a kaszát, mint a cipőt: 60-tól 90-ig, ez a kaszavas hosszát jelenti cm-ben. Egyetlen talajon a 60–70-es kasza volt a jó, mert *„avval bé tudsz csapni minden gödörkébe”* – mondták Szitáson, ezért itt a 80-es kaszát nem szeretik. Általában 70-es kaszát használtak, az öregek 60–65-öst, az ifjabbak 75–80-asat. A grigoréni románok – hallottam Pusztinán – 90-es kaszát is használtak *de ahhoz vajnik, erős ember kell!*

⁴⁹ Ezt a szót a moldvai magyarok általában a bádogra (pléh) használják.

⁵⁰ brătară: u. a., rom.

⁵¹ Paládi-Kovács 1979: 192.

⁵² kantár: mérleg (cântar ua. rom.)

1. kép. Kaszaverés félkönyéken, befelé fordított éllel. Frumósza. Fotó: Halász Péter 1998.

Fontos, hogy a kaszának jó acélból készült-e a vasa? Ezt Moldvában fűszállal, széna- vagy szalmaszállal vizsgálják: néhány centis darabját ráteszik a kasza vasára, aztán a másik szállal közelítgetnek hozzá, s nézik, hogyan *szökik*? Ha fürgén szökött – taszította az elektromosság a másik szálat –, akkor meg lehet vásárolni. A kasza jóval összetettebb munkaeszköz a sarlónál, használata pedig sokkal bonyolultabb művelet a sarlózásnál. Ezért a hagyományos gazdálkodás idején a családi munkamegosztás keretében nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a serdülő legény idejében megtanulja a kasza használatát, a fű rendre vágásának technikáját. Pusztinában ezt a következőképpen magyarázták 1975-ben: „Tátám tett a bal hónom alá összegyűjtött szénából egy csomót, s aszonta: azt a csomót le ne ejtsem. Na, fogd meg ezt a csomót! Ez azt jelentette, hogy csak kaszálj, de ne tégy így – két kezét előrenyújtja. Ne meríts, hanem csak így – karját a testhez közel tartja. A kasza felszegése fontos, s amikor meg kell verni, ne foggasd ki hullámosra, fogazottra. A hóna alá a fűcsomó azért volt, met ha így técc – kinyújtja a karját –, akkor nagyot merítesz. S aki nagyot fal, az megnyuvad. Tátám azért tette ide a gomoját, hogy én ne merítsek nagyot. Te így szokd meg, így merítsél szépen. Ha így tettem – kinyújtja a karját –, kiesett a gomoja, s tátám szidott meg. Esént kiesett a gomoja. Fogd meg bré, ne essék ki! Így tanított engem kaszálni, s ez volt az értelme, hogy ne terüljek nagyot. A tanítás az volt, hogy a kasza alatt egy vesszőt tudj elhordozni. S ne álljon bele a kasza éle a fű alá. Nagyot ne meríts, alája ne vágj be. Nem muszáj, ha nem marad olyan leborotválva es, há még ki is kell nőjön ugye?”

Az eredményes munka egyik feltétele tehát a jó kaszás. A másik pedig a jó kasza. Az volt a jó kasza, amelyik erőst serény volt az edzésével maradval, ha erőst élesen volt maradval, akkor elpattant; ha lágy volt, úgy se volt jó, akkor visszahajlott. Hanem

2. kép. Kaszaverés félkönyéken, elfelé fordított éllel. Frumósza. Fotó: Halász Péter 2002.

aki meg tudta jól választani...! Most hogyan választanám? Mérném, s a könnyebbet, az egy. Koccantanám egy kőhöz, s meghallgatnám a csengését. S melyiknek tiszta csengése van. Tátám azt mondta, a kasza megválajsa az embert. Met a kaszát hogy tudod verni, hogy tudod fenni, s hogy tudod megszegzeni... hogy szegzed be? Ha beszegzed a fű alá, s az örökké a földet vágja, s akkor romlik a kasza, s akkor nehezen menen. Ha igen kivered a földből, akkor jó lenne, de nem vág jól többől. Tátám mondta: tedd kicsikére, met te lehet ereszd, ahogy akarod, met a te kezeden van a kasza.

A kasza élének karbantartása két szakaszban történik. Dologidőben naponta többször meg kell verni, mégpedig vasának minőségétől függően – mint Pusztinában mondták – *a jó kaszát kám keccer kellett megverni egy napon, a rosszat még öccör es.* Ilyenkor van, aki levette a nyélről – például Kápotán, Kukujecen, Pusztinán, Vizanteán hallottam ilyenről –, de többnyire rajta hagyják, s úgy verik. Ez inkább a kaszáson múlt, például a *balosok* rendszerint levették, mert úgy könnyebb verni. Ugyanis a bal könyökükre támaszkodva, élét el-, vagy maguk felé fordítva verik a kasza vasát (1. és 2. kép). A kasza veréséhez szükség volt üllőre és kalapácsra, bár például Vizanteán, ha nem kaptak a magazinban *annak való vasat* úgy is verték a kaszát, hogy *a fészi fokára tették.* A boltban, vásárban vásárolt, vagy kováccsal csináltatott kaszaverő üllőt általában *bátkának*, néhol *nikoválnak* (Vizantea) nevezik. (3. és 4. kép) Ez a kisméretű üllőcske általában lapos, az éles üllőt inkább a *rományok* használják, vagy legalábbis *rományosnak* mondják, miként más vidéken, főként a Dunántúlon *németesnek*.⁵³

⁵³ Paládi-Kovács 1979: 193.

3. kép. Kaszaverő kalapácsok, jobbról: régi forma díszítéssel, újabb, legújabb (gyári). Fotó: Halász Péter 1974, Pusztina.

A kaszaverő kalapács feje éppen olyan, mint a nagyé, egyik vége lapos, a másik éles 8–10 cm hosszú, 1,5–2 cm széles, s cigánykovács készíti. A nyele (10–16 cm) fából készült, de Lészpeden láttam egy nagyon célszerű kaszaverő kalapácsot, aminek nemcsak a feje, de jó arasznyi nyele is vasból készült. Pusztinában háromféle kalapácsot találtam. A legrégebbi formának fejét rovátkák díszítették és két verőéle volt. Az újabbnak ugyancsak két verőéle és rövidebb a feje, a legújabb pedig, mint a közönséges kalapács. Ha az üllő nagyon meg van edzve, akkor a széle mind kirepedezik, de azért lehet *élni vele*. Ha lágy az üllő, az nem jó. A kaszaverő kalapács lapja kissé gömbölyített – *gombojgó* –, az üllő szélesebb és lapos vasú. A *csutakot*, vagy *bátkát* egy kicsit megfűrják, hogy amikor beleütik az üllőt, el ne hasadjon. Az üllő részei Pusztinán: *nyaka*, *csutak s a csutak hegye*.

A pusztinai Kaszáp István szerint *Hogy mennyi időnként kell verni a kaszát, az hamarébb attól számol, hogy milyen a kasza éle. Amelyik erőst rosszul verődik, hogy az embert megöli, azt reggel jó verni, amikor harmatos, mert akkor egy kicsit megviaszosodik. S mikor azt kiverterd reggel viaszosan, asztánd más reggelig tart. Amelyik lágy s jól menen, az dél közben is jól kiverődik, de amelyik jól kiverődik, az hamar el is vásik. Mikor két rendet bévittél, az éle kifogyott.(...) S mikor az üllőre teszem az élet, egy fűszálnak el kell járni alatta, s ha nem, akkor felhajlik az éle, s akkor dobhatod el, mert elrontottad. Aztán ahogy veri, nyújcsa ki az élit: maga felé, ha a nyél is feléje van, s elfele, ha a nyél úgy áll. Ha tőle van a nyél, akkor teszen egy bog fűvet a nyél alá, mindcsak úgy, hogy lapuljon a nyele. A kaszának mindig csak a belső élet (az él belsejét) verik. Ha nem tudsz kaszát verni, akkor megver ő tégedet – mondják ezt*

4. kép. Kaszaverő bátka és kalapács. Fotó: Halász Péter 1999, Kelgyest.

az egész Kárpát-medence magyar nyelvterületén ismeretes szójátékot.⁵⁴ Úgy tartják, hogy a *kasza mondja meg, mikor kell verni*. Amelyik lágy, azt gyakran kell verni, s amelyiknek jó vászna van, hát azt mikor reggel megvered, az estig menen. S még van egyféle, amelyik rosszul verődik, s ha vered, akkor menen ki az éle, akkor roslikálózik, rostikálódzik, kisodrikázik, hasad bé, s az nem jó. Általános vélemény, hogy a gabona jobban kiveszi a kasza élit, mint a fű, különösen, ha zsenge állapotban kaszálják, s nem amikor már elszáradt. Amelyik erős kasza, azzal reggel vágnak egy rendet, egy kicsit *kimosul*, akkor meg kell verni, aztán azon a napon nincs vele dolog. A legrosszabb kasza az, amelyik nem vág! S attul még csak az a rosszabb, amikor nincs, aki húzza – hallottam Pusztinán.

A kaszaverés művelete tehát komoly tudomány. Kecskés András Onyesten így mondta el 1975-ben: *Kivettem a nyeliből. Volt, aki mindenestül csinálta, de én így szerettem. Hogyha zabról volt szó, akkor gyérebben kellett verni, ha fűvet vágtunk, akkor sűrűbben. Ha napjában többször kellett verni, mindig kivettem, s vertem meg jó keményen. Amikor vertem a kasza élét, a nyelét magam felé fordítottam, s a kasza foka túlfelől volt. Mikor ráütöttem az élire a kalapáccsal, mindig egy kicsit húztam is magam felé. Vigyázni kell, mert ha nem vered jól, akkor meglebben, s akkor nem fog vágni, akárhogy húzod. Ha nagyra vágod, akkor megkomorodik az éle így vissza, s akkor nem fog. Ha nagyon benn vered, akkor nem vékonyodik az éle, s nem használ semmit. A jó kaszát addig használták, amíg a vesszőig elért. Mikor a vesszőnél csak egy kicsi maradt, elvetették. S akkor megsiratják, met a jó kasza drága. Addig használják, amíg*

⁵⁴ Paládi-Kovács 1979: 205.

a kalapáccsal már nem tudják verni, mert akad bele a vesszőbe, s még versz bé alája. A kaszát a tövítől verik. Mert ha a kasza tövit megfiksálod, míg a hegyihez érsz, addig talál, de ha a hegyinél kezded, akkor a tövinél nem talál. S amikor érsz a hegye felé, akkor csak annyit csinálsz, hogy a sarkát emeled meg, mert a hegye kissé horgos. Az ember oda tett egy csomó fűvet, én tettem oda a kalapomat.

A jó kaszát tehát napjában csak egyszer-kétszer kellett megverni, de számtalan-szor megfenték a kaszakövel, gyakorlatilag valahányszor kiérték egy-egy pásmával. A kaszakövet rendszerint úgy keresték, jobban mondva *találták* a vizek partján járva. A pusztinaiak a Tázló mellett kaptak *fénkövet*, a Szeret-mentiek ott. Úgy tartották, hogy *a porlós a jó fénkö, mert az fühenyesebb*. Újabban a fénkövet egyre gyakrabban vásárolják magazinban. A kommunista időkben ez is hiánycikk volt, amit pedig árultak, az elég hitvány minőségű volt. De már az 1940-es években előfordult, hogy a fénköért eljártak az erdélyi vásárokbá. Úgy tartják, hogy a pataki kő tovább tart, de nem fen olyan jól, mint a bolti. Viszont „*a boltbeli kő eszi a kaszát* – így tudják Szitáson – *minden két évben új kasza kell*. Lujzikalagorban „rendszerint megjelent a faluban a vándor kaszakóárus. Kettős tarisznnyában hozta a portékát, Erdély felől jött, de nem tudtuk honnan.”⁵⁵

A kaszakövet *ganyélében* megfőzött *paltin*-⁵⁶ vagy *szádokfa*⁵⁷ karéjából, marha szarvából (*ts'ok*, Kelgyest), újabban általánosan *táblából* (bádóg) készült kaszakő tartóban, *kutijában* viszik magukkal a bal lábukra, vagy a derekukra, nadrágszíjukra kötve. Vízet tettek bele és fűvet, hogy nedvesen maradjon. Marhaszarvból készült *kutijára* Pusztinában, Szitáson és Vizanteán emlékeznek az öregek, de azt ökr szarvából készítették, mikor még voltak ökrök, mert azoknak nagyobb a szavuk. Olyan is volt, aki csak beszúrta a *fénköt* az övébe, *mert a jó kaszás hajnalban megy kaszálni, nem ebédkor. S akkor csak megdörzsölte a harmatos fűhöz a fénköt, s úgy fente*. A tövénél kezdi: jobb kézzel feni, ballal utána fog a kaszán.

A jó kaszás szerette és megbecsülte a kaszáját. Dologidőn kívül is gondját viselte, télire megkente sótalán zsírral. Nyaranta egy fára akasztják, télen pedig a ház *gerengyre* lógtatják a kaszát. Rendszerint télire sem szedték szét, mert ha jól fel volt szegezve, nem volt érdemes, mert aztán *gyéren találod meg*. Érdemes is volt ügyelni a jó kaszára, mert kétféle baj is leselkedett rá: *eltörik* vagy *béhasad*, vagyis *megszakad*. Ha kaszálás közben behasad az éle, akkor el kell vetni, mert többet nem lehet használni. De ha csak a *vesszeje* törik el, akkor *megkötik*. Levágják, és újra szegzik. Ha a fokához közel tört el, *akkor kötik meg a törött kaszát, ha megérdemli* – mondta a pusztinai Kaszáp István.

Az igazán jó kaszának, még ha kitelt is az élete, akkor sem ért véget a haszna. Ha eltörött, s nem lehetett vele többé kaszálni, rászereztek egy hosszabb nyélre, s lett nád-vágó, vagy *csokányvágó*.⁵⁸ Az eltörött kaszából jó ollót lehet csinálni. Az öregek, hogy az asztagot ne kezdjek meg egészen, felmentek a tetejére, s az eltörött kaszával vágták

⁵⁵ Gunda 1990: 41.

⁵⁶ juhar

⁵⁷ hárs

⁵⁸ (kukorica)szárvágó

a szénát. *A tört kasza tövit betakarta egy ronggyal, hogy ne vágja a kezit, a hegyét szúrta belé, s úgy vágta.*

Az aratáskor sokféle használatos csapófát, takarót Moldvában – ahol a kaszával való gabonaaratás nem tekint régi múltra – a füvekhez nem használják, csak a zab-kaszáláskor rakják föl. De ilyenkor sem az úgynevezett gereblyés formát alkalmazták, hanem meghajlítanak egy vesszőt, s *mazdagval* odakötik. Magyarul *horognak* (Balusest, Ploszkucén), általánosabban *kampónak* vagy *kankónak* nevezik, vagy a román 'hreapcă'-ból kölcsönzött szavakkal *hěrjăpkának* (Szabófalva), *hăpkának* (Frumósza), vagy általánosan *hereăpkának* mondják, ahol a mássalhangzó-torlódás a csángóban oldódott föl.⁵⁹

A KASZÁLÁS

A kaszálás teljesítményére vonatkozóan a néprajzi szakirodalomban általában azt találjuk, hogy egy kaszás naponta háromnegyed katasztrális hold,⁶⁰ egy magyar hold⁶¹ fűvet vág le. Vagy mint a Szigetközben mondják: az „embervágó rét (800–1200 nő) egy kaszás napi teljesítménye”.⁶² A moldvai magyar nyelvterületen általában *pásztának*, vagy *sustunkának* nevezik azt a területet, amit egyszerre – egy *fogásra* – lekaszálnak. Mondják még *pláznak*, vagyis darabnak, Vizanteán *parcelárinak* – amit egy fogásban levágnak. Szitáson hallottam, hogy a kaszás egyszerre egy véget kaszál. A Tázló völgyében meglehetősen elrománosodott Kukujeccen az egy kaszálásnyi terület neve *kosztáta*.⁶³ Ennek nagysága attól függ, hogy milyen a kaszáló alakja, milyen meredek a terület, és milyen erőben van a kaszás. Lehet 20–30 méter hosszú, lehet 50, de lehet akár 100 is.

Egy *rend* körülbelül egy méter széles, ki mekkorát vesz fel. Heréből, lucernából szélesebb rendet vágunk, mert az jobban vágódik, mint a fű. Egy *menet* az egy *rend*. *Hány rendet vittél bé?* – kérdezik Pusztinában: *az én kaszám jól vág, bé tudok vinni tíz rendet es, s levágok egy láb fűvet. Mikor onnat a határtól levágtad azt a tíz rendet, annak azt mondták egy láb fűvet levágtam, s én a reggelit megérdemlem. A rendláb, amikor keresztbe kaszálnak a kaszáló végén. Mikor végeztél a széjjességgel a földnek, az volt egy rendláb.*

Ha tisztességesen ki van takarítva a kaszáló, akkor ifjú emberek lekaszálnak naponta reggeltől estig 15–18 *prezsinát* (rudat), de átlagosan tízet lehet számítani, ami kb. 2000 m², vagyis 0,2 ha. Az idősebbek ennek a felét bírják. A szitási Bucsak István elmondása szerint *reggel hűvösségben jobb kaszálni, jobban vágja a kasza, s jobban is győzi az ember. 11 és 3 óra között nem vágja még a kasza se. Kaszálunk olyankor is, de nem vágódik olyan jól. Aztán még estefelé jobb. A mezei fű jobban vágódik, mint a*

⁵⁹ Márton 1972: 324.

⁶⁰ Bíró 1945: 20.

⁶¹ Ikvai 1962: 38.

⁶² Timaffy 1972: 186.

⁶³ (domb)oldal (coastă u.a., rom.)

hegyi. *A ganyésabb fű is jobban vágódik.*” Vizanteán úgy számoltak, hogy egy hektárt négy ember kaszál le egy nap alatt. Máskor *„egy hektár kaszálóra tettem hat napszámot, és én a hetedik. S egy nap levágtuk mind. Mikor mind a heten a végére értek, akkor felmentek a másik végébe s onnan kezdték.* Lejtőre, vagyis békélé kaszáltak. Sik helyen nehezebb kaszálni, ahol egy kicsi mart van, ott könnyebb.

A kaszálók hozama rendkívül változatos. Jó esztendőben hektáronként lett 10–12 boglya, vagyis 3 szekér, ami 12–13 q széna, máshol 15 *prezsínán* (3 ha) termett meg a 3 szekér. Vizanteán úgy tartották számon, hogy 5 *prezsínáról* (1 ha) lett egy szekér széna, de volt olyan szegény hely, ahol csak 30 *prezsínáról* lett egy szekér.

A SZÉNA SZÁRÍTÁSA

A lekaszált fű a moldvai magyar nyelvterület túlnyomó részén minden érik szénává, csak a magasabb fekvésű, nedvesebb, hűvös éghajlatú kaszálókon szárították állványokon. A levágott, sorban fekvő fő neve: *rend* vagy *borozda*, és olyan hosszú, amilyen a szénaföld.

A Kárpát-medencében MNA szerint a szénát főként a rend forgatásával szárítják az Alföldön, a Kisalföldön és a Dunántúlon, de a nyugati széleken, a Felföld jelentős részén és a nyelvterület keleti felén, elsősorban a Székelyföldön, a rendet leginkább szétteregetve szárítják, de itt sem kizárólagosan. Moldvában a rend szétterítésének és forgatásának gyakorlatával egyaránt találkozhatunk, sőt előfordul az állványon való szénaszárítás is. Lehetséges, hogy a 20. század elején, még inkább a 19. században Moldva alacsonyabb vidékein is gyakorlatban volt a renden, forgatás nélküli szénaszárítás, de a 20. század végi recens anyagban ez már nem volt megfigyelhető, mert a mezősegi részen, az úgynevezett *Szeret-terin* csak lucerna- és vörös here széna volt használatban, s ezek szárítása gyakran állványokra kívánczolt. Elvétele és a legmelegebb időszakokban természetesen előfordult, hogy a levágott fű 2-3 nap alatt *megasz*, és fel lehet *takarni*. De erre csak alkalmanként került sor, én Kelgyesten, Kukujecen, Onyesten találkoztam a jelenséggel. Leggyakoribb szénaszárítási mód, hogy a *renden*, *borozdában* lévő szénát az időjárástól függően egyszer-kétszer *megforgatják*, hogy *asszon*, de ha vastag a *borozda* el kellett *hinteni*, hogy jobban *asszék*, közben – ha nem ázik meg – egyszer megforgatják, aztán összegyűjtik *purkánba* – villányi mennyiség –, több *purkánból* lesz a *kepica*, ami megfelel a boglyának. Ez a szekérre kerül, általában két *kepicából* raknak egy szekeret. Ha esős az idő, akkor egy hétig is forgatják. Hasonlóképpen történt a Beszterce völgyében lévő Lészpeden: a lekaszált fű a *borozdában* száradt, másnap megforgatták, *feltakarták*, aztán *felbughyálták*, utoljára *felgerebjélték* a széthullott szálakat. Amikor a megforgatott *borozdában* megszáradt a széna, s fel akarták *gyűjteni*, akkor *hajtották persojokba*: *addig hajtották a végiből eléfelé innen is, s túlról es, s úgy csinálták a bughyát. Egy persoj akkora volt, hogy villával föl lehetett venni, néha nagyobb es.* Vizanteán a hegyek között mikor jó meleg volt, úgy szárították a szénát, hogy *ma lekaszáltuk, holnap megforgassuk a két- vagy háromágú favillával, hogy a másik fele is száraggyon, estefelé gyűccsük fel; de ha nincs meleg, akkor csak a harmadik napon gyűtjük fel. Ha megázik, még szórjuk szét a rendet.* Szitáson

így mondták: *A levágott füvet, ha nem es, s jó idő van, csak egyszer kell felrázni. Két és háromágú vasvillával rázzuk el a barázdákat, meggyünk forgatni. Ha nem száradt meg, akkor a reggeli harmat felszáradása után még forgassuk, emelgessük, hogy a szél, a melegség szárassza, járja. 2-3 nap alatt megszáradt.*

Szénaszárító állványt fűszénához nem, vagy csak nagyon ritkán használtak, kb. 2 m magasan tették rá a fűvet. Sok a széna, fél erdő kellene, hogy csináljunk olyanokat. Lucernának csináltak, mert az kevés volt, de fűnek nem – mondták Vizanteán. Kukujeceen ugyan előfordult, hogy a fűszénát is prepeljágra⁶⁴ tették, ami csonkolt fenyőág, 30 prezsinára kell 10 prepeljág. Ha feltettem rá, lehet essen, ülhet ottágyon egy hónapot es. Olykor Pusztinában is használták, ehhez két metrusat kerestek, aminek 10-15, 60-70 cm hosszú ága volt, bokrokat tettek alá, hogy ne üljön a földön a széna. Kaszálás után helyezték ki az ágas karókat a kaszálóra.

A SZÉNA GYŰJTÉSE ÉS ÖSSZERAKÁSA

A szénatakaráshoz nem használtak másfajta gereblyét, mint aratáskor a gabonaszálak összegyűjtéséhez, legfőljebb az eszköz méretében volt eltérés: kinek kisebb volt a gereblyéje, kinek nagyobb. A *gereblyéjét* általában mindenki maga készítette, bár voltak, akik a piacon vették a kész gereblyefejet. Időnként feltűntek Moldvában a Székelyföldről, például Telekfalváról érkező favilla- és gereblyeárusok, akik útjaik során eljuthattak a csángó településekre is. De voltak falvak, mint például Frumósza vagy Vizantea, ahol egyre inkább néhány „mesterre” hárult a gereblyekészítés, akik aztán – hogy jobban megfizessék – beleütött virágocskákkal díszítették a gereblye fejét, sőt még tartalékfogakat is adtak hozzá. Díszeesebb, ajándéknak megfaragott gereblyével azonban nem találkoztam Moldvában. A gereblye nyele rendszerint fenyőből, esetleg mogoróból, hársból, nyírből, tehát valami könnyű fából készül, ha nem találtak kétágúra nőttet, akkor mogoró vesszővel, vagy *kurpinnak* nevezett iszalaggal (Clematis) kötötték össze, vagy meghasították a nyelet. A fejének erősnek kellett lennie, azt bükkből, akácból, nyárból, juharból, ritkábban cseresznyéből, szilből gyalulják. A fogak helyét kézi fúróval fúrják ki, s a fogakat bicskával faragják, esetleg esztergálják, valamilyen erős, szíjasabb fából, mint a som, bükk, mogoró, kőris, tölgy, gyertyán, akác, vagy a nyírfa töve. A fogak száma többnyire 12 és 16 között változott, de az általam fölkeresett településeken elvétve akadt 8 vagy éppen 25 fogú gereblye is. A használat közben kitörő vagy elhulló gereblyefogak pótlására a család idősebb tagjai faragták az újakat.

Amíg a fából készült gereblyéket még napjainkban is szélteben használják a szénagyűjtéshez, a *favillák* készítésével és használatával már egy-két nemzedék óta felhagytak, pedig úgy emlékeznek rá, hogy jó, könnyű szerszám volt. A favillát az erdőket járva keresték és találták, mégpedig elsősorban kétágú villának valót, ez a sajátos típus „jellegzetesen a Kelet-Kárpát-medencéhez tartozó gazdasági eszköz”,⁶⁵ de használtak háromágút is. A favillát rendszerint maguk készítették élőfából, ehhez *mogorót, szil-*

⁶⁴ A román 'prepeleac': ágasfa (ösztörű) szóból

⁶⁵ Balassa 1949: 110.

5. kép. Széna persojok. Fotó: Halász Péter 1998, Vizantea.

fát, esetleg *fűzet* használtak, a hosszabb nyelű, asztagrakásra való *cepoj*hoz leginkább *gyertyánt*. Az erdőn talált alkalmas fát levágták, otthon meghajtották, szükség esetén alakították: tűz fölött melegítették, megkötötték, vagy éket vertek bele, amíg olyan lett, amilyen kell. 3-4 nap alatt megszáradt, de volt, hogy egy hónapig is úgy hagyták, simították, csiszolták. Egy-egy paraszti gazdaságban több favillára is szükség volt, munkabíró személyenként akár 3-4 darabra is. Úgy tartják, hogy a favilla könnyebb, de a vasvilla keményebb és tovább tart. Ez utóbbit boltokban, vagy vásárokon veszik, a nyelet maguk készítik hozzá, általában 2 méter hosszúságút. A *cepoj*nak átlagosan 4-6 méter, olykor hosszabb volt a nyele, az asztagok hegyezésére szolgált. Az erdőn keresték azt, amelyik úgy nőtt. Somból, gyertyánból, bükkből hajlították, s megkötve szárították, hogy ne hasadjon el. Most már nemigen raknak ilyen magas asztagot, s ha mégis, akkor kiütik a vasvilla nyelét, s tesznek bele hosszabb nyelet. A vasból készült kétágú *cepoj*ok is terjedőben vannak. Vizanteán beszéltek egy Panciu közelében, a Vrancai hegyek között megbújó Soveja nevű helyről, ahol – legalábbis az 1990-es években – a kooperatívban háromágú favillákat gyártottak. Megfőzték a bükkfát, megfaragták, meggyalulták, hajlították. Általában úgy tartották, hogy *a háromágú villa jobb takarni és forgatni, a kétágú pedig jobb felhányni a bugijára*.

A renden megszáradt széna összegyűjtése egyre nagyobb egységekben történik. Ennek a műveletnek kétféle módja ismeretes: vagy arravaló állványokon szárítják a szénát, ezt a módot Moldvában leginkább az újabban terjedő pillangóstakarmányokhoz alkalmazzák; vagy pedig kisebb-nagyobb csomókba rakják a szénát, s abban érik, amíg összegyűlik a szállításhoz szükséges mennyiség. A Kárpát-medencei magyar nyelvterület keleti részén elterjedt a széna gereblyével való takarása, az úgynevezett

6. kép. A szénarend boglyába gyűjtése gereblyével. Gyimesközéplak.⁶⁶

veretése, ami azt jelenti, hogy a rendről széthintett, *elpallott* szénát gereblyével húzzák össze – Paládi-Kovács szerint a gyergyói és a csíki székelyek⁶⁷ –, de a Székelyföld más részein, sőt Moldva hegyes vidékein is így tesznek.

A szénacsinálásra vonatkozó *gyűjtés* és *takarás* szavak egyaránt megtalálhatók a moldvai magyar tájnyelvben, mégpedig – akárcsak a Kárpátokon belüli magyar nyelvterületen – egymástól többé-kevésbé elhatárolható térségeken. A CsángNyA-ban azt láthatjuk, hogy a szénacsinálás kétféle megnevezése nincs összhangban a moldvai magyarok „hagyományos”-nak tekinthető táji tagolódásával.⁶⁸ Eszerint a *'gyűjtés'* kifejezés uralkodik az egész Szeret-mentén, továbbá a Tázló alsó folyásánál, míg a *'takarás'*-t használják a Tázló felsőbb régióiban és a Tatros-mentén, de ezekben a térségekben számottevően keveredik a két kifejezés. Meglehet, hogy nagyobb területeken mindkét kifejezés használatos és véletlenül múlt, hogy a megkérdezett „adatközlő” melyikre emlékezett.

A széna gyűjtésekor a legkisebb egység neve a *pálha*, amit egyszerre fel lehet venni a villával, vagyis egy *villahegy*. Bogdánfalváról ismert a *'villahegynyi'* széna értelemben a román *'porcoi'*-ből lett *pürkán*.⁶⁹ Ennél több az *egy hát* széna, ami egy jó *lepedőnyi* mennyiséget jelent, de ezt csak istállóba hordáskor alkalmazzák. A *borozdából*, vagyis a rendből *persojba*, *persojkába* hajtják a szénát. (5. kép)

⁶⁶ Tankó 2016: 301.

⁶⁷ Paládi-Kovács 1970: 25.

⁶⁸ CsángNyA 372., valamint: Halász 2002: 113–138.

⁶⁹ Paládi-Kovács 1979: 297.

7. kép. Szénásasztag alapozása a Tázló völgyében. Fotó: Halász Péter 1999, Bârnești.

Ez úgy történik, hogy a gereblyével fölhajtják, fölc�savarják a rendet a láb közepére. (6. kép) Itt elhagyják, hogy száradjon, s fogának más hajtást. Egy *hajtásból*, vagyis *persojból* attól függően, hogy milyen széles volt a hajtás, lett két *bugja*, vagy akár négy is. A kaszálást a férfiak végezték, a hajtást az asszonyok, s általában a boglyát is a férfiak rakták. 6-8, vagy akár 20 *persojból* lett egy boglya. *Az ember csinálta a boglyát, az asszony hordta a szénát a kölykekkel, vagy napszámosokkal.* Ha a *persoj* megázott, akkor a villával megmérték, hogy mennyire ment belé a víz, s a nedves részt levették, szétterítették, hogy száradjon. Mikor néhány nap múlva *megrokkant*, akkor rakták szekérre és vitték haza.

A „Kárpát-medence túlnyomó részén a boglyának nevezett szénarakás egy kocsirakománynak felel meg, kivétel a Székelyföld”,⁷⁰ valamint – teszem hozzá –

Moldva, ahol, legalábbis a magyar falvakban, általában két, esetleg három boglyát tettek egy szekérre. Mivel pedig a szekérre nem raktak több szénát a keleti részekén – inkább kevesebbet –, valószínűbb, hogy itt egy-egy boglyába jutott kevesebb. Rendszerint úgy számoltak, hogy egy boglyába 50 *pálha* széna megy. A kisebb boglyát, a petrencét az „északi- és a déli csángó” településeken (Szabófalva, Traján, Jugán, Bogdánfalva, Ploszkucén) továbbá Klézsén és Magyarfaluban a '*kapica*' szóval és alakváltozataival (*kepica*, *kopica*, *kapicea*) jelölik.⁷¹ Ebből 4-5 ment egy szekérre. Pusztinában úgy mondták: *Elöl egy hajtotta, a másik hátul gereblyélte, s jól felszedték. Mikor a bugjákat felcsinálták, a közöket felgereblyélték, s felvették a bugja tetejére.* A *kepica* és a *boglya* nem sokáig ült a kaszálón, egy-kettőre hazaszállították. A jobb gazdák arra törekedtek, hogy minden este hazakerüljön az aznap levágott és megszáraztott széna. *Vagy ha nem érkeztem este, másnap mindcsak elhoztam. Vaj hajnalban felköttem, s elhoztam úgy. Nem hagytam, hogy meggyűljön a mezőn, hanem mikor asztagba kellett rakni, azt elhagytam, hogy meggyűljön, amíg egy asztagot csinálhattam.*

⁷⁰ Paládi-Kovács 1979: 297.

⁷¹ A '*căpiță*' román szóból – Péntek 2016: 412.

A boglya alá *kalibafát* tesznek, hogy ne üljön a földön, s a közepére egy karót ütnek. A Tázló völgyében több helyen láttam, hogy a karó körül karvastagságú ágakból 60-80 cm-es rácsot raktak a földre az asztag alapjának (7. kép). Ha kevesebb szénával készült, akkor nem tettek bele karót. Ezt – legalábbis Frumósában – *gyalogbugjának* nevezték, de csak egy-két hétre hagyták így a szénát. Ha tovább maradt a mezőn, akkor be kellett kerteljük, hogy ne menjenek oda a marhák. *Jó helyen két prezsinán lett egy bugja* – mondták Pusztinában –, *s négy prezsinán lett egy szeker széna. Egyebütt, ahol hitvány a hely, 3-4 prezsinán lett egy buglyacska*. Ha több embernek lett egy kevés szénája, négyen-öten közösen raktak egy *asztagot*. Az asztagnál kisebb szénarakást *kalangyának* nevezték, ebbe 10-15 *buglyát* raktak. Ha a mezőn hagyták kalangyában a szénát, akkor letakarták lombos ágakkal, vagy körbekerítették tüskés ágakkal, csipkével. Mert voltak olyan helyek, hogy csak télen, *szánval* hordhatták haza.

Amikor a bojárnál dolgoztak napszámban, akkor egyik nap kaszáltak, másodikon forgattak, harmadik nap tették *persujba*, még aznap *bugjába*, s kb. egy hét múlva vitték haza, *asztagba*. Maguknak hasonlóképpen, de ha nem volt szekerük, meg kellett várni, amíg kaptak.

A SZÉNA SZÁLLÍTÁSA

A kaszálón *boglyába* vagy *persojba* gyűjtött szénát haza kell szállítani, vagy legalábbis olyan helyre, ahol a tél során könnyen hozzá tudnak férni. Ezt a munkafolyamatot emberi és/vagy állati erővel végezik a távolságok és a domborzati viszonyok függvényében, valamilyen szállítóeszköz segítségével. Pusztán emberi erővel olyan helyekről csúsztatják, közelítették a szénaboglyát, ahová szekérrel nem tudtak eljutni, ezért a szénát közelebb kellett hozni szekérrel megközelíthető helyhez.

A legegyszerűbb módon csúsztatással „közelítették” a gondosan megrakott szénaboglyát a rakodóhelyig. Ilyenkor vagy egy *kankót* – kampós botot – szúrtak a boglya alá, s átvetett kötéllel vagy láncsal *megölelték* a boglyát, majd a földön emberi vagy állati erővel húzták ahová kellett. Ilyen szénarudast Wichmann is említ északi-csángó tájszótárában és a román '*coril*'-ből eredő *koril* szóval jelöli, amivel a szénaboglyát „kötéllel két, párhuzamosan elhelyezett rúdra kötik és ökörrrel húztatják.”⁷² Erre a módszerre a Tázló völgyéből (Frumósza, Kukujec, Pusztina) és Vizanteáról van adatom, ami nem zárja ki, hogy máshol is alkalmazták. De nem volt olyan elterjedt megoldás, mint a másik, a *leveles ágon való csúsztatás*. Ezt a módszert a szénaboglya földön való csúsztatásával szélesebb körben használják, különösen meredek lejtők esetében. Így Gyimesben és általában a Tatros felső folyása mentén lévő településeken. Ehhez a kaszálót övező fákról – lombosakról és fenyőkről – ágakat vágnak, és arra építik a szénaboglyákat. Ilyenkor „az ágakat és a boglyát láncsal összekötik és a meredek lejtőkön ló segítségével csúsztatják, vagy a völgytalpakon és a kevésbé meredek lejtőkön vontatják. Ha ez már egy másik gazda területe, aki még nem kaszálta le a szénáját, akkor a vontatás nyomvonalán a gazda lekaszálja a fűvet és kis boglyába rakja. A hu-

⁷² Wichmann 1936: 81.

zamosan használt vontatási pályák nyomvonalai ki is mélyülnek.”⁷³ Az ilyen leveles ágra épített boglyát, ha nem kellett messzire vinni, két-három ember is elhúzta, de inkább marhával, lóval vontatták Frumószában, Kápotán, Kukujecen, Pusztinán, Szi-táson, Vizanteán. Biztonságosabb a *bugja* vontatása, ha miután rárakták a leveles ágra, egy-két hétig hagyják ülepedni – hogy *megnyomuljon* –, s csak aztán vontatják be.

A szénahordásra szolgáló különböző csúszó-alkalmatosságok hatékonyabb formá-ját képviseli a gyimesi csángók körében ismeretes, úgynevezett *medveszeker*, amivel Gunda Béla még találkozott 1948-ban, a Nagyhagymás alatti, Fehérmező nevű pász-tortelep közelében, de már ő is úgy ír erről a 70 esztendeje feltalált leletről, hogy akkor itt még használták a *medveszekeret*.⁷⁴ Az alacsony szekérének két kis, küllő nélküli kereke volt, a tengelyére pedig két hosszú rudat (*nyuszoja*) szereltek, amik a földön csúsztak és meggátolták, hogy a szekerecske fölfelé haladva visszacsússzon, lefelé ha-ladva pedig megszaladjon. Ezzel az alkalmatossággal Gunda szerint *ganyét* és *szénát* hordtak, de vagy már a 20. század derekán is elveszőben volt, vagy azóta tűnt el telje-sen, mert a harmadik évezredben már gondos utánajárással sem találtam olyan embert, aki látott, vagy hallott volna a *medveszeker*ről. Pedig ha Gunda találkozott vele, akkor biztosan volt is, hiszen az Erdélyi Érchegeységben és az Északi Kárpátokban is látott ilyet, ha pedig a Kárpátok nyugati oldalán volt, akkor a keletin is lehetett, így a Tatros völgyéből – és máshonnan is – előkerülhet még az emléke. A rúddal való boglyavonta-tás gyakorlata ismert volt Lészpeden is. Ehhez egy fából készült alkalmatosságot tettek a *buglya alá, abban volt hely, hogy a széna ne folyjék le. Aztán fogták bé az ökröket, s húzták. Amit alá tettek, az a karó, az volt a vontató.*

A néprajzi szakirodalom szerint a parasztság a szénát nem csak járműveken, ha-nem háton, fejen, vállon is szállította különböző eszközök segítségével. Moldvában azonban a széna mezőről való hazaszállítása csak elvételre történt emberi erővel, erre az esetek túlnyomó részében szekeret használtak. Kézben legfőljebb a kert végében, vagy a ház előtt, az utca túlsó oldalán lévő kazalból, asztagból vitték az istállóba a szénát. Az ilyen közeli szállításhoz általában két kézben tartott, gömbölyű fenekű *kast* – Pusztinában *türna*⁷⁵ – használtak, avagy lepedőben, rossz *paturában*⁷⁶, *collban*⁷⁷ a hátukon vitték a szénát. Erre mondták, hogy *egy hát széna*.

A szekérrel elérhető helyre juttatott, boglyába rakott szénát igyekeztek mielőbb biztonságba helyezni, ami jelenthette a lakóház udvarát, a szénáskertet, vagy más, a szénakazlak tárolására alkalmas helyet. Ha rossz volt az idő, serényebben hordták be a szénát: *lekaszáltunk tíz prezsinát, s mikor megszáradott, hozzuk haza. A buglya nem ült sokáig, legfőljebb ha a szomszéd később kaszált s nem tudtam a füvin ke-resztülmenni. Mikor a világ lekaszált, s út kerekedett, s mindenki hozta haza az övét* – mondták Pusztinában.

⁷³ Illyés 2001: 60.

⁷⁴ Gunda 1956: 88.

⁷⁵ *türna* (rom.)

⁷⁶ *patura*: boltban vett pokróc (rom.)

⁷⁷ *tol*: háziszőttés pokróc (rom.)

Azt, hogy egy szekérre mennyi szénát raktak, sok mindenen múlt, domborzattól, a szekér méretétől, de a gazdától is. A megkérdezettek 2 és 6 közé tették az egy szekérre fölrakható – vagyis *egy terű* – boglyák számát. A széna behordásához általában egyféle szekeret használtak, amit minden egyébre is. Ez régebben – az 1960-as évek előtt – *lőcsős* szekér volt, azóta pedig inkább *fürgentyűs*. De ha meredekebb helyről, vagy rosszabb útviszonyok között kellett behordani a szénát, előfordult, hogy megnyújtották. A 4 méteres, többnyire lőcsős szekeret ilyenkor általában 5–6 méteresre hosszabbították, miáltal nemcsak több szénát rakhattak rá, hanem stabilabb is lett a jármű. 4–5 méteres *korlátot* tettek a szekérre, két szál deszkát keresztbe, s ezekre fektették a *nyújtót*. A szekér megnyújtásának gyakorlata tapasztalatom szerint nem volt tájegységhez kötött.

Az ilyen szénásszekér jó megrakása speciális tudást igényelt – volna, de moldvai viszonyok között kevesen voltak, akik két méternél magasabbra rakták a szekeret, azt is inkább hányják, mint rakják. Amióta pedig a földművelés a legtöbb embernél kiegészítő foglalkozás, egyre inkább elkopott az ehhez szükséges hagyományos tudás és igényesség. Általában két ember kellett hozzá: az egyik adogatta fel, a másik rakta odafönt. Előfordult, hogy szükségből az ember adogatta és az asszony rendezte. A föladata szénát a sarkokon *visszatúrte*, vagyis *pálhát rakott*, hogy biztosabban álljon. Úgy tartották ugyanis, hogy *ha az ember rendesen megrakja a szekeret, akkor nem borul*. A megrakott szekéren lévő szénát végül lekötötték. A tetejére tették a *hosszúrudat* (Vizantea), *kötőrudat* (Csügés, Onyest, Ploszkucén), *kötürudat* (Bogdánfalva, Klézse, Lészped, Lábnyik, Pusztina, Szabófalva), amit elől kétfelé láncsal, hátul pedig úgynevezett *szénakötő kötéllal* kötöttek le régebben a *lőcsőhöz*, újabban egy szekér alatt lévő kankóhoz. Mászor hátul *virigába*⁷⁸ tekerték, ilyenkor 2–3 ember kellett hozzá, hogy rendesen le legyen nyomva. A gyakorlatban azonban rendszerint csak félig, vagy addig sem rakják meg a szekereket, mert nem jött össze egy *terű* széna, vagy mert szakaszosan szárították, vagy mert eleve kismennyiséget kellett szállítani. Így a megrakott szénásszekerek elég csapottaknak látszanak, a rakomány magassága legtöbbször nem haladja meg az igavonók hátmagasságát. De még az ilyen hevenyészve rakott szénásszekeret is gyakran támogatni kell a rossz utak miatt.

A szénás szekeret két marhával, vagy két lóval vitték haza, ritka az egyes fogattal való szénaszállítás. Úgy tartották, hogy két ökörrrel többet be lehetett hozni, mint két lóval, mert olyankor többet lehet rakni a szekérre, de a ló bátrabban megy, s többet lehet vele fordulni. Ilyenkor egy ember vezeti a lovat, s egy ügyel a szekérre, hogy fel ne boruljon. Mikor lerakták a szénát, akkor kellett a hiúba 2–3 ember. Ha asztagba rakták, akkor egy volt az asztagon, s kettő hánytá fel. (7. kép)

Ha a mezőn hagyták a szénát *buglyában* vagy *asztagban*, akkor *bé kellett kerteld, hogy ne menjenek oda a marhák*. Olyankor hagyták *kint*, ha csak télen lehetett elhordani. Ha nem tudták haza hozni a szénát, akkor ott a mezőn raktak kalangyát, körülötte csináltak kertet s télbe hozzák haza, szánon. De általában nem volt szokás a szánnal való szénaszállítás.

⁷⁸ verigă (karika, rom.)

A SZÉNAMUNKA SZERVEZETI FORMÁI

A szénamunkával kapcsolatos munkafolyamatok szervezésileg elsősorban négyféle formában valósulnak meg:

- családi keretek között,
- különböző terményben, esetleg pénzben – a bojártól, vagy módosabb gazdától – felvett előlegek *ledolgozásaképpen*,
- egymásnak kölcsönösen segítő, gazdálkodó családok *kalákarendszerű szervezésében*,
- *napszámért*, vagy *részesedésért* végzett munka.

Természetesen semmiféle statisztika nem áll rendelkezésünkre e négyféle szervezeti forma arányaira vonatkozóan, de talán nem kerülünk messze a valóságtól, ha az itt követett rendet fontossági sorrendnek tartjuk. A családi keretek között történő kaszálás, takarás, hordás sem szorítkozott valóságosan a szűkebb családi körre, inkább a szűkebb rokonsági körben megvalósuló összesegítésnek mondható. Igen elterjedt forma a *résziben való szénakaszálás*. Ha a bojár kaszálóját vállalták ilyenformán, akkor összeállt egy alkalmi csapat *mentünk tizen, húszan, testvérek, sógorok, szomszédok álltak össze* – mondták Pusztinában –, *olyan is volt, hogy harmadába kaszáltunk, aztán más románoknak eladtuk a szénát*. Vizanteán felesbe is kaszáltatnak olyanok, akiknek nem kell a fű, ezért kaszáltak és fel is takarták.

A moldvai csángó falvak társadalmában viszonylag csekély mértékű volt a *vagyon szerinti rétegződés*, különösképpen nem alakult ki az úgynevezett gazdagparaszti réteg. Voltak szinte teljesen földnélküli nincstelenek, a földbirtok nagyságának csekély eltérései azonban nem differenciálták számottevően a népességet. A bojároknek, nagybirtokosoknak túlnyomó része természetesen a román etnikumhoz tartozott. A magyaroknál ugyanis az 1–3 hektáros szegényebb, földbérletre, napszámra, részes munkára utaltakon kívül csak a 3–5 hektáros rétegét találjuk, akik ebből a földterületből megéltek, illetve eltartottak egy – moldvai viszonylatban – átlagos nagyságú családot. Akiknek 5 hektárnál több szántójuk volt, azokra mondták román szóval, hogy *tyáburok*.⁷⁹ A hagyományos paraszti gazdálkodás idején általában úgy tartották, hogy akinek 3–4 hektárja volt, annak már nem kellett napszámra mennie, legfőljebb télen fuvarozott, vagy dolgozott a bojér erdejében. De előfordultak moldvai viszonylatban kiemelkedő méretű, 10 hektárnál nagyobb földbirtokkal rendelkező családok, akik napszámosokkal dolgoztatták meg a földjeiket, kapáltatták a törökbúzát, arattatták a gabonát, kaszáltatták, takartatták a szénát. Mégpedig rendszerint úgy, hogy a téli hónapokban a nélkülöző szegénységnek málélisztet, vagy szemes kukoricát előlegeztek, amit aztán a nyár folyamán *ledolgoztattak*.

Különösen a nem részes státusú falvakból jártak a bojérokhoz kaszálni. Ha nem voltak adósok, akkor napszámra kaszáltak, de szénát a bojér nem adott, tehát részibe nem kaszáltak. *Ilyenkor minden munkát el kellett végezni: kellett kaszálni, forgatni, takarni, bugjálni, gerebjeelni. Sokat dolgoztak ott a lészpediek, én is mennyit hordtam édesapáméknak az ennivalót, mikor a bojérnak kaszáltak* – emlékezett Mekényesen a

⁷⁹ chiabur: gazdag, 'kulák' (rom.)

Magyarországra települt Simon Ferenc Józsefné. Amióta pedig nincs bojér, mindenki a sajátját kaszálja, s ha segítséget fogadnak, annak fizettek, mert az embereknel az 1950-es évektől egyre inkább van *para*.⁸⁰ A kollektív *bejövetele* előtt a kaszálási napszám általában egy *oka* pálinka volt.⁸¹

1990 után újra előtérbe került a napszámért való kaszálás, ami együtt ingadozott a lej inflációjával. 1998-ben például Pusztinában 50 ezer lej volt a kaszás napszám és ételt is kaptak. De már Vizanteán vagy egy szekér szénát adtak egy napi kaszálásért, vagy pedig úgy számoltak, hogy 30 ezer lej, ebéd és félliter pálinka. Frumószából, Gorzafalváról, Vizanteáról – tehát az erdélyi részek közeléből – inkább a Székelyföldre jártak kaszálni napszámért.

Persze a napszámba járó kaszálók dolgát ügyesen el kellett rendezni, hogy minél hatékonyabban dolgozzanak, amint azt a kiváló pusztinai gazda, Kaszáp István megszervezte az 1950-es években: *Fogadtam napszámot, két-három kaszást, adtam enni-ük s 20–30 lejt. De mondom: nekem hajnalig gyertek kaszálni! Eljöttek. Elmentünk, s hajnaltól kaszáltunk reggeli ebédig. Akkor leültünk, ettünk, s megnyugodtunk. Miután megnyugodtunk, immá meg kellett vernünk a kaszát. Mikor megvertük, no, immá tovább kell mennünk az árnyék után, s újból le kell feküdnünk. Mondják:*

– *Há métt Istány bácsi? Há mennyünk kaszálni!*

– *Nem megmondtam, hogy nekem hajnalig gyertek? Eljöttetek-e hajnalig? S mink kikaszáltuk a mait.*

S aludtunk, míg a rend megpirult.

– *Immá gyertek, a rendet forgassuk meg. Aztán esént aludjunk.*

Immá segítettünk az asszonyoknak forgatni. Vecsernyekor aszontam a feleségemnek:

– *Ereggy haza ételt csinálni.*

Münk pedig, a kasza meg volt verve, fogtuk kaszálni, míg csak láttunk, még sötétben es. Addig, amíg eljött a vacsora.

– *No, immá gyerünk vacsorázni!*

– *Héj Istán bá, de eszes ember kend! Hajnalig elhajtott kaszálni, s egész nap az árnyék után mentünk.*

Nekik jól esett, hogy nappal nem kaszáltattam. Met nappal a fű megfonnyad, s nehezen vágod. Reggel s este kaszáltunk.

Amíg a parasztok a maguk urai voltak, aki a sajátjával végzett, elmehetett napszámba is kaszálni. Ilyenkor reggel 7-től este 7-ig tartott a munka. Mentek más falvakba is napszámra kaszálni Szitásról a Kászonokba, Szaloncra, a hegyekbe. *Hetesleg kaszáltunk, egy volt köztünk, aki meg tudta mérni azt a földet. Aszerint fizettek. Adtak enniünk is, nem szénáért, pénzért dolgoztunk, s azt osztottuk el. Ez még az 1950-es évek elején volt, nem volt kollektív, nem volt elvéve a föld.* A vizanteaiak például a viszonylag közeli Szovézásra jártak napszámba kaszálni, mert azoknak sok kaszálójuk volt, s nem győzték. Ott nagyobb is volt a napszám.

A kaszálók fűvének levágása a hagyományos paraszti rend szerint többnyire *kalákában* történt. Ennek szervezettebb formája a moldvai terület Kárpátok felőli lejtőin

⁸⁰ régi, török nyelvből maradt szó: pénz

⁸¹ régi, török nyelvből maradt súly- illetve űrmérték, itt liter.

alakult ki, hiszen itt voltak viszonylag a legnagyobb kaszálók, amiket itt tett legkevésbé tönkre a szocialista rémuralom, s a földrajzi viszonyok miatt itt maradt meg egészen napjainkig. A Gyimesekben gyakorolt szénabetakarító kaláka jellemző a Kárpátok keleti lejtőinek valamennyi lakott völgyére, mint a Beszterce, a Tázló, a Tatros, az Úz, az Ojtoz és a többi kisebb vízfolyás partján megtelepült magyarok – és természetesen a románok – gazdasági szervezetére. Mert a széna betakarításakor alkalmazott kaláka, mint munkaszervezeti forma, Moldvában sem kötődik etnikumhoz.

A gyimesi térségben megfigyelhető kalákaformák között találunk *kényszerű* kalákákat, mint a háborúk idején frontra került férfiak pótlására, máskor az özvegyasszonyok számára, vagy az ingázó munkások családjának megsegítésére szervezett *kaszáló-, szénahordó- és takaró kalákák*. Ezeket a „rendkívüli” *kaszálókálákákat* leginkább vasárnap reggelre szervezték.⁸² De a kaláka fő oka és célja legtöbbször a munkafolyamat gyorsítása s a közös munka célszerűsége és öröme. Hétköznapon, reggel 4 óra tájban gyülekeztek az elhívottak, de volt, akit nem is közvetlenül hívtak, csak hírt kapott róla, hogy valakinél kaszálókáláka készül. Az összegyűlteket a háziasszony pálinkával, *pánkó*val kínálta. Akihez szívesen mentek, annál esetenként 30–40 kaszás is összegyűlt. Kilenc órakor vitték a kaszásoknak a *frustukot*, s délután 2–3 órakor a háznál várta őket az igazi ebéd. Ma már inkább rokonok, leginkább munkatársak *kalákázzák meg egymást visszasegítés* alapján. Volt továbbá, sőt ma is van úgynevezett *takarókaláka*, amit a nagy, megkaszált területeken száradó széna gyors – eső előli – betakarására szerveznek, és főleg nők vesznek benne részt. A *szénahordó kalákára* régebben az ökrös, ma a lovas komákat, szomszédokat hívják, akiknek segítségével alkalmas időben lehordják a faluba a nyári szálláson rakásban vagy szénatartókban gyűjtött takarmányt. Erre a műveletre régebben – mikor nagyobb havak voltak – gyakran télen, szánnal került sor, ami a meredek és bizonytalan utak miatt nehézkes dolog volt: kereket, fékező fenyőágot kötöttek. Fáradtan érkeztek haza, elfogyasztották a bőséges ebédet, s aztán le- illetve felrakták a szénát a hiuba.⁸³

Moldvából is több helyről van adatunk hasonlóképpen szervezett kaszáló- és szénahordó kalákáról.⁸⁴ Különösen akkor volt jelentősége ennek a munkaszervezeti formának, amikor az évi 12 napos szabadságuk idején voltak kénytelenek levágni, feltakarni és hazahordani a szénájukat. Vizanteán csak a szénahordáshoz volt összesegetés, máshol a kaszáláshoz is hívtak kalákásokat. Régebben csak a papot, újabban olyan *fejesekeket* (erdész, elnök, csoportvezető stb.) is szokás *megkalákázni*, akiktől nem visszasegítést várnak, hanem egyéb előnyökre számítanak. A szénabetakarítás szervezeti formáihoz tartozik, hogy a nagy kaszálóterületekkel rendelkező településeken a kaszások éjszákára nem tértek vissza a faluba, hanem fa, vagy nagy ponyva alatt éjszakáztak, esetleg valami hevenyészett fedést készítettek maguknak. Hideg ételeket (szalonnát, túrót, sajtot) vittek magukkal, amihez üstben puliszkát főztek. Ezeknek a „kihelyezett” kaszálásoknak és szénagyűjtéseknek rendszerint kellemes emlékeit még sokáig emlegetik.

⁸² Tankó 2008: 182–183.

⁸³ Tankó 2008: 186.

⁸⁴ Péntek 2016: 408.

A SZÉNA TÁROLÁSA

A hagyományos gazdálkodás idején, amikor az állattartáshoz szükséges takarmányok túlnyomó részét maguk az állattartók termelték meg, fontos volt az évi, főleg a téli takarmány szükséglet ismerete és tervezése. Vonatkozott ez elsősorban a fűszénára, hiszen a lovakat, a marhát, a juhot és a kecskét azon – vagy még azon sem – teleltették. A különböző moldvai magyar településeken gyűjtött adataim szerint 1 hektár kaszálóról a hely és az időjárás függvényében általában 2-6 szekér szénára lehetett számítani. Egy szekér – *terű* – széna súlya 4 q, egy '*jó szekér*', vagyis jól megrakott szekér pedig 4–5 q szénát jelent. Az egy állatra számított szénaszükségletet általában a téli időszakra értették, hiszen tavasztól ősziig legelőn, természetesen vagy alkalmi zöldtakarmányokon, burjánokon tartották az állatokat.

A *ló esetében* a téli szénaszükséglet bizonytalan, hiszen aszerint etetnek, hogy milyen nehéz munkára akarják fogni. Heverés idején szalmán, vagy *csokánynak* nevezett kukoricaszáron tartják, könnyebb fuvar előtt fűszénát, komolyabb igénybevétel esetén pedig lucernaszénát, esetleg zabot kap. Ezért aztán meglehetősen bizonytalan a ló szénaszükségletének tervezése, a kalkuláció alapelve a „ha jut”. Frumószában például, ahol viszonylag bőven van széna, úgy számolnak, egy lónak négy szekér széna kell, Pusztinában – ahol kevesebb a kaszáló – úgy, hogy kell 8-10 boglya, *de még kap szalmát es.* Szitáson pedig, ahol a rétek nagy részét már feltörték, *a ló nemigen kap szénát, csak ha marad neki. Inkább csokányt eszik.*

A *szarvasmarhák* téli takarmányozásakor is elsősorban a „maradék-elv” érvényesül. Úgy tartják, hogy fűszénából 1 hektár területet kell számítani egy tehénre. Szekérszámban 2 és 4 közötti a szükségletet, vagy kb. 16-20 boglya. Csak Vizanteán, ahol hosszú a tél, és bőven van széna hallottam, hogy 5 szekér szénát számítottak egy tehénre és 10 „jó szekérrel” egy pár ökörnek. A szénaszükséglet persze attól függ, hogy rendelkezésre áll-e elegendő mennyiségű kukoricaszár? Hogy mennyi az „elegendő” arra vonatkozóan egy tehénre 300 és 600 kéve között becsülik a szükségletet, ez esetben egy-két szekér széna is elegendő a kiteleléshez, ha nem erőst dolgoznak.

A *juhokat* ősszel, amíg csak lehet, legeltetik – sokszor meglehetősen gátlástalanul – úton-útfélen, hogy takarékoskodjanak a télire gyűjtött takarmánnyal, de akármilyen ügyesen *őszöltették a turmát*,⁸⁵ karácsony után biztosan *jászolra kerültek*. A juhek nem voltak válogatóságok a téli takarmány tekintetében, de a juhosgazdák sem maradtak el a leleményességben. Lombos ágakat gyűjtöttek számukra, más *faszujkakapoccsal*, *fenyőcsetenyével*,⁸⁶ szalmával, *pufjazzárral*, *pufjosztással* egészítette ki a takarmányukat.⁸⁷ Így aztán egy *bugja*, vagy egy szekér szénát számítottak egy-egy juh kiteleltetésére, attól függően, hogy mennyi mellékterméket sikerült gyűjtenie, vagy beszereznie.

⁸⁵ juhnyáj, sereg (turmă ua. rom.)

⁸⁶ babszár, fenyőág

⁸⁷ kukoricacsuhé

8. kép. Szénatároló funarija. Fotó: Halász Péter 1999, Borgován.

A *kecskék* pedig, amiknek az utóbbi 20–25 esztendőben jelentősen növekedett az áranyuk az esztenán, még több mezőgazdasági mellékterméket hasznosítanak, így még kevesebb szénát kaptak.⁸⁸

Az öregek emlékezete szerint régebben előfordult, hogy egy-egy távoli kaszálóról nem szállították haza az ott termett szénát, hanem ott etették föl a teletetett marhákkal. Ilyenkor összefont csipkével, ágakkal vagy karókkal kerítették körül az asztagot. Most már nem merik kint hagyni, mert *olyan a világ: bécsapják a marhákat, még el es hordják*.

A házhoz, biztonságos helyre szállított szénából amennyit tudtak, fölraktak az állás fölé, vagyis az istálló *hiujába*. Erre a célra az istálló fölött lévő szénahányó nyílása szolgált, ahová *lajtorján* mentek föl. Ezt a megemelt részt *odornak*, Frumószában – és talán máshol is – a *hiu kebelének* nevezték, s ide tették a legértékesebb szénát, a *sarjút*, amit kisborjúval etettek, tavasszal pedig a tehenek feljavítására szolgált. A fél-egy méter magasra emelt fedéllel nyert „*kebel*” oldalát néhol csak néhány gerendaszál szegi, de sokszor szépen munkált áttörés díszíti, de a fő cél, hogy jól szellőzhessen benne a széna. Szabadban csak az tartotta a takarmányt, akinek sok volt és nem fért a hiujába, vagy újabban a szénatárolásra létesített *funariába*.⁸⁹ (8–9. kép) Ez arra volt jó, hogy eső esetén gyorsan be lehetett hányni a szénát, s 10–12 szekér széna is befért. Ami nem fér fedél alá, azt az udvaron vagy a kertben tárolják, de mert a népesség gyarapodásával egyre szűkebbek lettek a helyek, ha a településszerkezet lehetővé tette,

⁸⁸ Bővebben Halász 2015c:107–124.

⁸⁹ szénatartó építmény: *finërije* (Larguța), *finërje* (Szabófalva), *funërja* (Lészped, Turluján), *fünërje* (Szabófalva). Márton 1972: 287.

9 kép. Szénatárolás a hiúban. Fotó: Halász Péter 1997, Vizantea.

gyakran a házak előtt, az utak túlsó oldalán, vagy ahol mód volt rá a települések szélén kínálkozó helyeken helyezték el a télire való szénát. Ehhez *kepicába*, *boglyába*, ha több volt, akkor *asztagba*, *nagykepicába*, *nagyboglyába*, esetleg *kalangyába* rakták. A széna közepébe karót, úgynevezett *nyársat* ütöttek, ami szilárdan tartotta a rakást. Szításon úgy határozták meg a szénarakás nevét, hogy *ha többet tesz bele, az asztag, ha kevesebbet, az buglya*. Az aljára *ágyat* készítenek szalmából vagy *csokányból*, hogy ne a földön üljön. Egy asztagba belément vagy tíz szekér széna is, de általában 4–5 szekérrel tettek. Alaprajza kerek volt, s tetejére tettek néhány *prëstint*,⁹⁰ hogy a szél meg ne bontsa, újabban egy darab nejlonnal is lefedik, de ezt sokan nem szeretik, mert befülled alatta a széna, ezért inkább burjánt, vagy sást – mint Kelgyesten mondják *szászat* – tesznek rá. Úgy rakják, hogy egy áll rajta, s a másik hánnya fel. Mikor látja, hogy már *kicsidebb van, akkor kezdi húzogatni fennebb, hogy hegyesedjék be*. Ahol kisebbek az istállók, ott *kalangyába* rakják a szénát az udvaron. A kalangyát nem fedik le, csak hegyesre tetejezik. Egy csinálta a *pávákat* (bála), vette fel hosszú villával a kalangya hegyibe. Ha két ember dolgozott a kalangyával, egy nap alatt 5–6 szekér szénát tudtak felrakni. A kalangyát nem a földre rakták, tettek alá leveles ágakat, *lapiságot*. Padot csak a kaszálókon rakott kalangya alá tettek. Azt télbe hozták haza a szénával, s adták a juhoknak. 5–6 méter volt a kalangya átmérője, s 10 méter magas is lehetett. A közepére egy magas cöveket tettek a földbe fél méterig. Ilyen karó volt a kaszálókon rakott *kalangyában* is, ami „nagy szénaboglya” értelemben használatos volt szinte az

⁹⁰ hosszú rúd, amivel a kazal tetejét lenyomtatják (prăştină ua., rom.) Márton 1972: 485.

egész magyar nyelvterületen, így Erdélyben is elterjedt a kör alakú forma.⁹¹ A kalangya körül csipkéből, ágakból, esetleg lécekből kertet készítettek, főként a kaszálókön, hogy a marhák, a juhok a felszabadulás után ne rontsák. A magashegyi kaszálók vidékén, elsősorban Gyimesben, valamint a Tázló felső folyásánál lévő nagyterjedésű kaszálókön elterjedtek a mezőn álló szénatároló épületek.

A *szénakazal megbontására és széna kihúzására* Moldvában ritkán használtak *kanakót*, az inkább a szalma kihúzásának szerszáma volt. Az erre a célra szolgáló kazalmetasztót, a taposós szénavágót a szakirodalom viszonylag fiatal szerszámnak tartja, Paládi-Kovács szerint a nyelvterület szélein és Erdélyben máig sem jelent meg,⁹² Moldvában még kevésbé. Itt az asztagból többnyire felülről kezdik kiszedni a szénát: *vasvillával* tépik, vagy *fejszével*, nyeletlen, rossz *kaszával*, esetleg megélezett *ásóval* vágják. Az ilyen vágószerszámot a lábukkal nyomták. Alkalmanként a törött kaszának, ha a *sorka* le volt törve, tettek fanyelet, ez volt a *szénavágó kasza*. Erre azért is szükség volt, mert odahaza először a kalangyában lévő szénát etették, s későbbre hagyták a hiúban lévő.

Az *ográdában* lévő *bugjából*, *kalangyából* villával, *kasban*, vagy lepedőben (*col*) vitték be a szénát az istállóba. A *hiúból* pedig az istálló fölött lévő lukon dobták le egyenesen a *jászofba*, ha lovak voltak, akkor a *gráciába*.⁹³ A *bugjából* villával, ha messzebb volt *paturában*⁹⁴ vitték be a szénát, különösen akinek kevés volt. Akinek bővebben volt, az villával hordta, aztán még összegereblyélte. Szállították a szénát vesszőből font *kasban* is az állatok elé.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1975 *Duna mente népeinek ármenti gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az árvízmentesítés befejezéséig*. Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.

BALASSA Iván

1949 A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye. *Ethnographia* LX. 99–139.

BALOGH István

1938 *A jószág teletetése Debrecen környékén*. Debrecen: Városi ny. / A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei 12./

BALOGH Ödön

1942 Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 126. 1–38. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

BÍRÓ Vencel

1945 *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. szd. második felében*. Kolozsvár: Erdélyi Magyar Tudományos Intézet.

⁹¹ Paládi-Kovács 1979: 423.

⁹² Ugyanott 437.

⁹³ szénarács (grăție, rom.)

⁹⁴ 'patura': pokróc (gyári) (pătură ua., rom.)

BORSOS Balázs

- 2000 *Három folyó közt. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910).* Budapest: Akadémiai Kiadó. / Néprajzi Tanulmányok/

CSÚRY Bálint

- 1930 Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 27. Kolozsvár: 1–24.

DIENES István

- 1972 *Honfoglaló magyarok.* Budapest: Corvina.

DOCAN, Nicolae

- 1911–1912 *Memoriu despre Lucrările Cartografice la Războiul din 1787–1791.* București: Acad. Rom. /Analele Acad. Rom. Seria II. Tom. XXXIV./

DOMOKOS Pál Péter

- 1987 *Moldvai magyarság.* (Ötödik kiadás) Budapest: Fekete Sas.

ÉBNER Ernő

- 1961 *A magyar állattenyésztés fejlődése.* Budapest: k.n.

FODOR István

- 1975 *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.* Budapest: Gondolat.

GAZDA Klára

- 2008 Tárgyi kultúra és identitás a moldvai katolikusoknál. In Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok.* 221–254. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

GÁLFFY Mózes – MÁRTON Gyula – SZABÓ T. Attila

- 1991 *A Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlasza.* [CsángNyA] Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 193./

GUNDA Béla

- 1990 Amoldvai magyar népi műveltség jellegéhez: néprajzi gyűjtőúton a moldvai magyaroknál. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XV. 37–86.

HAJDÚ-MOHAROS József

- 1995 *Moldva, Csángóföld, Csángó sors.* Vörösbény: Balaton Akadémia.

HALÁSZ Péter

- 1994 Eredmények és feladatok a moldvai csángók néprajzi kutatásában. *Néprajzi Látóhatár* III. 1–2. Debrecen 1–37.
- 2002 A moldvai magyarok táji-etnikai tagolódásáról. In *Bokrétába kötögetem vala. A moldvai csángók néprajzához.* 113–138. Budapest: Európai Folklor Intézet.
- 2007 *A moldvai magyarok hagyományos állattartása.* Budapest: General Press Kiadó.
- 2015a A közösségi legelőhasználat emlékei. In „Cserefának füstje hozta ki könnyvemet...” *Néprajzi, tudománytörténeti írások a moldvai magyarokról.* 95–105. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2015b *A hagyományos szántóföldi növénytermesztés a moldvai csángó magyaroknál.* Budapest: General Press Kiadó.
- 2015c A kecsketartás jelentőségének változása a moldvai magyaroknál. In „Cserefának füstje hozta ki könnyvemet...” *Néprajzi, tudománytörténeti írások a moldvai magyarokról.* 107–124. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

ICHIM, Dorinel

1983 *Zona etnografică Troțuș*. Bacău.

1987 *Zona etnografică Bacău*. București.

IKVAI Nándor

1962 Szénamunka és takarmánykészítés a Zempléni-hegyvidéken. *Ethnographia* LXXIII. 26–53.

ILYÉS Zoltán

2001 Az állattartás és a rétgazdálkodás hatása a történeti kultúrtáj mintázottságára és antropogén morfológiai elemeire. In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézete. 53–65.

JERNEY János

1851 *Keleti utazása a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845*. Pest: Szerző.

KISS Lajos

1926 A kasza a hódmezővásárhelyi ember kezén. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 86–93.

KOZMA Ferenc

2008 *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota (1879)*. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda: Székely Nemzeti Múzeum–Státus Kiadó.

KÓS Károly

1976 Csángó néprajzi vázlat. In Kós Károly: *Tájak, falvak, hagyományok*. 103–217. Bukarest: Kriterion.

MÁRTON Gyula

1972 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1965 A keleti palócok pásztorkodása. A legelő. *Műveltség és Hagyomány* VII. 40–51.

1970 A széna takarása a magyar parasztságnál. *Népi kultúra – Népi társadalom* IV. 7–38.

1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÉNTEK János (szerk.)

2016 *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/I*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

RÓNAI András

1993 *Közép-Európa Atlasz*. A gróf Teleki Pál Tudományos Intézet 1945-ös Atlaszának digitális faximile kiadása. Budapest: Szent István Társulat – Püski Kiadó.

SOÓ Rezső

1931 A magyar pusztta fejlődéstörténetének problémája. *Földrajzi Közlemények* LIX. 1–3. 1–15.

1959 Az Alföld növényzete kialakulásának mai megítélése és vitás kérdései. *Földrajzi Értesítő* VIII. 1. 1–16.

SZABADFALVI József

1968 A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez. *Ethnographia* XXXIX. 338–349.

SZABÓ Mátyás

1957 A Körös és Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. *Néprajzi Közlemények* II. 3–4. 1–94.

TANKÓ Gyula

2008 Kalákarendszer Gyimesben. In *Öregek faggatása*. 182–183. Csíkszereda: Státus.

2016 *Különös kompendium Gyimes néprajzáról...* [Gyimesközéplek]: Tipographic.

TIMAFFY László

1972 A szénagazdálkodás néhány sajátága a Szigetközben. *Arrabona* XIV. 185–198.

TOMPOS Erzsébet – CZELLÁR Katalin

1981 *Moldvai utazások*. Budapest: Panoráma.

WICHMANN, Yrjö

1936 *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. / Lexica Societatis Fenno-Ugricae 4./

Halász Péter

Agrármérnök, néprajzkutató, ny. főtanácsos, Gyimesközéplek

e-mail: tatrosmente@gmail.com

Péter Halász

Traditional haywork among Hungarians in Moldavia

Traditionally Hungarians in Moldavia produced little fodder on arable lands, and at mountainous areas animal husbandry was almost exclusively based on pasture-lands and hay. Hungarians who settled down in Moldavia from the 14th century on cleared forests together with Romanians, and the cleared forests were transformed into hayfields, pastures and arable lands. Hayfields had to be used regularly in order to avoid re-forestation. Scythes had to be kept sharp by setting with hammer (pictures 1 and 2) on a small anvil named *bátka* (photos 3 and 4). The cut grass was dried on the field or rarely on a wooden frame named *prepeljág* (photo 7), then with a wooden rake it was collected and put on carts and taken home (photos 11–15). In wintertime horses, cattle, sheep and nowadays goats are fed with hay. Traditional peasant division of labour plays an important role in producing hay just as well as voluntary co-operative work, mutual help and exchange of goods. Hay is stored in an airy room, either in *funerija* near the dwelling house (photo 19) or on the attic of stables (photos 20–21).

Egy szalafői paszita 1818-ból

Ritkán adódik lehetőség arra, hogy két évszázaddal ezelőtti történetet lehessen olyan gazdag részletességgel feleleveníteni, mint azt a paszitát, az újszülött keresztlőjét követő ünnepi lakomát, amelyet 1818. december 6-án tartottak Szalafőn. A Pápai Református Gyűjtemények levéltárában őrzött iratok nyomán napjainkig fennmaradtak a részleteket,¹ melyek között pedig több újdonságot, meglepetést is találunk. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az alaposabban körüljárandó ünnep esztendejében jegyezte le Nemes-Népi Zakál György az őrségi paszita mibenlétét.

„A’ Paszita. Majd minden Faluban találtatnak Bába Asszonyok, a’ kiket Csupán a’ leg jobb Mester Természet tanított, (...) A’ született Dednek Kereszt-Atyai és K. anyyai menten meg hivattatnak, a’ kik közül a’ közelebbiek a’ Keresztelésen meg jelennek, és a’ kis Dednek ajándékokat visznek. Ezen időtül fogva a’ Kereszt Atyák és Anyák, és a Dednek szülői között némü némü atyafiságos barátság tartatik, a” mellyet Koma névvel tisztelnek ugy annyira, hogy a’ társolkodásokban és beszélésekben *még a’ nem egyenlő* ranguk is egymást Koma névvel Szóllitják. A’ szomszéd, közelebbi atyafi, és minden Koma Asszonyok a’ gyermekágyos Aszszonyt egyszer, kettzer, Söt némellyek *háromszor is meg látogatják a’ tartandó paszita idejéig, és annak* külömbféle ételeket, Italokat, Süteményeket, u. m. Kalátsot, fánkot, pereczet satb visznek. A’ Szülés után két vagy három hétre egy bizonyos napra minden kereszt Atyák és Anyák, ugy Szintén némelly Atyafiak és Szomszédok régi szokás Szerént egy estvéli mulatságra meg hivattatnak. A megjelenők a” Dednek ruházatbéli ajándékot visznek, az Anyának pedig ekkoris, valamint az előtti *látogatásokkor, valami Süteményt. A’ Vatsora végével valaki* /: többnyire a szakátsnék közül, *a’ kik a’ szomszéd* Aszszonyok szoktak lenni:/ a’ korozsmát a’ Vendégek közé bé viszi, és az Asztalra föltéven a’ kis Dednek számára /: a’ ki, ugymond Atyátul fogantatott, Anyátul Születtetett, mezitelen *jött a’ világra* satb /: ismét alamizsnát kér. Ekkor a’ Vendégek a’ Dedet meg áldják és rendel penzt adakoznak az asztalon lévő korosmába. A’ korozsma nem egyéb mint egy ruhába kötött tányér, a’ mellyen egy pohár bor van. Ezt a’ bort a’ Korozsmás, meg köszönvén az adakozást; föl hajtja, es a’ Söprejét a’ hős komáknak Szeme közé csorintja ezt mondván: A’ ki engem szeret, meg is keres. A’ meg keresők az adomány pénzt kerek számra potolni kényszerítetnek /: Ez a’ tréfa nem mindenkor törtenhetik meg/: Hős avagy Hés Komáknak neveztetnek azok, a’ kik még Házos *társ nélkül* vannak; – ezeknek duplán kell adakozni azon okbul, mivel *ők még gyermekekre nem* költönek. Gyakran, és néha második izben a’ Szakátsné Aszszony be köti a’ kezét és a’ korozsmát panaszok között viszi be a’ Vendégekhez, miképpen ugymond az ő keze a’ nagy főzés *közben igen nagyon meg égett a’ melynek költséges* meg gyógyittatására a’ könyörületes Vendégektül Segedelmet kér. Mindenféle adomány a’ gyermek *ágyos* asszonymak adatik által.

¹ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, Pápa, 197. Őrségi Egyházmegye iratai, b. Ügyviteli iratok 1814–1819. 2.

Azutána Vendégek Szinte *éjjelig* avagy hajnalig mulatnak, a' mely mulattság nem egyébbül áll, mint barátságos beszélgetésekből, ivásra való Serkengetésekből, és a' teli poharaknak rendel egymásra való köszönéséből és ki *ürítéseből*, végétre danolgatásokbul satb. A' muzsika és táncz ilyen alkalmatosságokba igen ritka. A' ki a' poharat valakire elkészöni, föl áll, és azt a' kire köszön, nevén Szóllitván el mondja czífra mondókáját, azután a' poharat ki iszsa, és azt ismét teli töltvén annak a' kire köszönte által adja. Ez vévén a' poharat, hasonlóképpen aldást mond arra, a' kitől a' poharat vette és azt ki szopván annak a' kitől vette teli töltve vissza adja. Gyakran az egész Vendégség egynek az egészségeért iszik, ekkor mindenik teli tölti poharát, és ki kiáltván nevét annak, a' kinek egészségeért mindnyájon isznak, meg duplázott ordittások és üveg Csattogások között iszszak ki a' poharat. Szoktak inni először a' Király egészségeért, a' Magyarokért, a' Vendégekért rendre, – az egész Vendégségért és minden jó Emberekért. Ez a' borozás módja meg van minden egyéb mulattságokban, menyegzőkben, áldomásokban satb. Ez a' Paszita.”²

Már a 19. század első felében is jellemző volt, hogy a keresztelőt a születés után csak egy hónappal vagy még később tartották, s vele az ünnepi lakomát, a paszitát. A Társalkodóban 1839-ben erről így fogalmazott Benczúr János: „Földerül a' vasárnap a' keresztelésre, szülés után 4 v. 5 héttel, mert vasárnapon kívül kereszteni, hacsak nem halálos beteg a gyermek – itt rendkívüli eset”.³

A településnek 8. éve bírója, Pusztai Zsoldos János 1818. december 10-én panaszlevelet írt a felsőöri seniorhoz. Széles körű egyházi vizsgálat következett, amelynek írásbeli nyilatkozatait, tanúkihallgatási jegyzőkönyveit a pápai református gyűjteményben őrzik.

Egy ilyen paszitát szervezett Szalafő polgármestere, bírója, Zsoldos, avagy Pusztai Zsoldos János 1818. december 6-án. Ennek részletei azért maradtak ránk, mert a vendégek egyike, az iskolamester botrányos esetben keveredett a házigazdával. Mivel ő, jelesül „Baratska” József a református egyház „belső” embere volt, egyházi vizsgálatot rendeltek el az események tisztázásához. A házigazda és a tanító összekülönböztek, és ez tettelegesséig fajult. Pusztai Zsoldos négy nap múlva – december 10-én – panaszos levéllel fordult az egyház vezetéséhez a vidék egyháztanácsához, azaz a traktuális konzisztóriumhoz.

December 16–27-én három fős vizsgáló bizottság készített kihallgatási jegyzőkönyvet több tanú meghallgatása nyomán, a két érintett bevonásával. Tóth Mihály kercai prédikátor mellett Lukács Mihály és Győry János alkották a bizottságot. Tóth Mihály 1811-től 1825. december 10-ig Kerca lelkésze volt,⁴ Lukács Mihály 1811. március 17-től 1829. január 1-ig Nagyrákosé,⁵ míg Győri János 1808-tól 1829-ig Őriszentpéteré.⁶ Tehát olyan szomszédos, illetve közeli egyházak papjai voltak, akik már több esztendeje szolgáltak az adott helyükön, általában ismerhették a szalafői helyzetet is.

² Nemes-Népi Zakál 1985: 48–50.

³ B. J. 1839: 24. – A keresztelés a keresztszülő-választás jellemzőit Fülöp Ágnes foglalta össze dolgozatában. Fülöp 1999.

⁴ Pataky 1992: 276.

⁵ Pataky 1992: 360.

⁶ Pataky 1992: 377.

A széles körű egyházi vizsgálat során nemcsak kihallgatási jegyzőkönyv született, hanem a két érintett saját írásos összefoglalása is, továbbá mások nyilatkozatai, amelyek a panaszosra és a bepanaszoltra vonatkoztak. A tanító, azaz a rektor egy írásos nyilatkozatban a felmerült költségeit is összefoglalta. Az nem világos, hogy mások írásos nyilatkozatai a vizsgálat hallatán saját ötletből adódóan születtek-e meg vagy a vizsgálatot folytatók kérésére íródtak. Figyelemre méltó, hogy evangélikus és római katolikus vallásúak – utóbbi éppen az őriszentpéteri katolikus plébános⁷ volt – nyilatkozatait is csatolták a jegyzőkönyvhöz.

Pusztai Zsoldos János 1819. január 22-én így foglalta össze az esetet:

Most közelébb el mult 1818dik Esztendőben December Holnapnak 6dik Napján, az itt való Eörségi Szokás szerént, ugy nevezett Paszita alkalmatosságával, a' midőn Közlebb lévő Atyámfiat, Szomszédimat és Komáimat, ugy hasolló képpen Eklésiánkban lévő – Tiszteletes Urat, Rector Urral edgyütt edgy kevés mulattságra és Vatsorára meg hivattam volna szegény házam hoz Történt pedig Vatsorának fele idejekor hogy ugyan Eklésiánkban lévő Baratska József Rector Ur a' Vatsorát ott hagyván az Asztaltol el ment, és a' Konyhán süttő 's főző, ételeket fel hordo Asszonyok társaságába adta magát, és ő is az Asszonyokkal edgyütt ételes tálokat kezdett hordani, mind addig míg a' Vatsora el nem végeződött a' mikor hasonlóképpen még is az Asszonyok között a' Konyhán töltötte idejét, ugy hogy némelly Érdemes vendégeim már haza is el mentek; nevezetessen Eklésiánkbeli Tiszteletes Urunk a Tiszteletes Asszonnyal edgyütt. Minek utána pedig tapasztalván – Rector Urnak ilyen helytelenségeit, és Vendégeim is panaszolkodván az ő alkalmatlanságiarol, és illetlen tselekedeteiről, hivattattam némely vendégeimtől hogy említett Rector Urat magam szállitnám, és hivnám be a' maga volt helyére szobámba melyet tselekedvén a' Konyhára ki mentem a' hol Rector Urat Barátságossan kihivtam és edgyszersmind igen szépen kértem, hogy jönné a' másikk szobába, és hogy ott késne betsületessen az Emberséges Emberekkel, a' midőn fel Szókvén a Székről edgy más után három izben Lábával Ágyékban, Hasban, és mellyben dühös meg háborodott indulattal meg rugdozott, mellen el szörnnyekedvén azonnal ki mentem az embereimhez 's ott maradtam; kevés vártatlan hasonló Furiával a' Szobámba jött, 's illetlen káromló szavakkal illetvén – Birós Lelkemet, teremtésémet, a' mellyet viszont halván és látván mondtam néki hogy menne ki házamból, a' mikor ismét hasonló dühös indulattal a' hajamba kapaszkodott, és az Ágynak taszitott, a' mikor a' Vendégeimis meg rettenvén nagy nehezen vették és ásták ki a' hajamat kezeiből, és ha mások ezt hirtelen nem tselekedték volna velem /: Isten tudja :/ mit nem tsinált volna. Ezen tselekedetre minden Vendégeim, a' kik még jelen voltak el busulván és rettenvén meg fogták többször említett Rector Urat, ő pedig elmenni nem akart. A' Ház elibe a' hol némellyek a' Kalodába kívánták bétenni ugyan de mások nem engedték és nagy nehezen el küldötték onnét. Ezen történetnek pedig igazságát megbizonyítja alant sok No 1. alá zárt Levél.

⁷ Géfin 1935: 25. – Baracska István 1774-ben Alsóságon született és 1808-tól szolgált az őriszentpéteri plébánián.

Ezzel szemben Baracska József 1818. december 15-én eképpen emlékezett az eseményekre:

Minket el hivatott Pusztai Paszitában, én is elmentem harmad magammal, Tiszteletes Uram is harmad magával; hogy oda értünk már akkor ott volt a' Szent Péteri Plebanus Ur is; De talám a Pusztai azt nem gondolta hogy harmad magammal menjek én, vagy hogy olly sokan légyünk a' Kálhász Szobába, mert még akkor csak egy Asztal volt a Szobába. Hogy ódamentünk azután hozatott bé ismét egy másik Asztalt, azt helyre tévén szépen meg igazítottuk; be jövőn a' Felesége azt mondja nékem Rector Uram szedje le azokat a Fehér Tányérokat a' poltzárul, én azt egyszerre megtszelekedtem, lefedvén kendőt kértem és azokat, porossak lévén törülgettem, azután azokat az Asztalra, Kést, Kalanat, Villát kértem melléje, és szépen mint illik Asztaltt teríteni elrendeltem. A Plebanus Ur ekkor, és mások is szavát bizonyítván így szollott, Nó Rector Uram Fia! Ember csak szolgáljon, én erre egyszerre mindjárt kész lettem, És ha Étel kellett vinni, azt vittem, ha Tányért kellett váltani váltattam, ha Bor kellett azt vittem. Én igaz hogy a Vatsorálás közben sokat járkáltam a' Konyhára, mert mindenkor meg kérdeztem a' Gazda Asszonyokat, hogy miféle Étel hoznak, hogy meg tudjam kell é Tányért váltani, vagy nem? A Vatsorálás közben pedig mikor az Étel be vittem, még illyen tréfás Szokat is mondtam; hogy illyenkor, mikor a' Gazda Asszony Étel hoz egy pohár bort is szoktak ám rá köszönni, – ezt Törű Benedek meg is tselekedte, és szépen mindefféle Étel be hordtam. A Vatsora végeződése után pedig én ki mentem a' Konyhára és a' gazda Asszonyoknak ezt mondtam, agyanak ennem mert már meg szolgáltam, azok pedig; mivel mindig tréfálodtam vélek; tehát azok is tréfából egy nagy fazékban adtak ennem, én azt el vévén, még akkor ott volt a' tűz hely mellett azon hosszú szék a' mellyen táltak, én arra a Fazékkal együtt le ültem. A' Tiszteletes Uram pedig harmad magával és a' Hugommal egygyütt ez idő alatt el jött, és a' Pusztai szokás szerént ki kísérte, és midőn vissza jött, hát bé jött a' Konyhára én pedig tréfából így hivtam Zsoldos Uram nem jön hozzám enni, az pedig az én tréfás szavamra illyen illetlen feleletet adott vissza, majd én illyen Disznó helyen és illyen Emberrel eszem, mikor betsületesebb helyén, és betsületesebb Emberek között is ehetem. No én ezen illetlen szavára meg indultam 's le tévén a' Fazékat a' székről Fel keltem hogy én el jövők haza, azomban hogy fel keltem a' Székről valami módon el dült, Erre egy gazda Asszony csak el kialtya magát Jaj! Rector Uram talán minden edényünket el törte, én pedig ezt feleltem Nó Fene egye meg ha el tört én meg adom az árát, pedig hiszen egyéb semmi sem tört mint egy hitván Korsonak az oldala. Ezen a' Pusztai fel pattanván kezdette Rectoros Részeget teremtetem mivelni, és az ajton ki taszítani, Én osztán többé a' Konyhában nem mentem, hanem a' Kálhász Szobába, hogy a' Ruhám rám veszem, rám is vettem a' Kaputom 's Kőpönyegem is; ki jöttem a' szobából, s kijövén észre vettem hogy a' téli Sapkám nints a' Fejemben, ismét azért vissza mentem, hát alig léptem bé, mindjárt Fel Ugrik a' Pusztai a' székről, s ezt mondja nékem, hát mivelem a' Rectoros 's Részeget teremteted még is itt vagy mit keresel? akartam néki mondani, hogy Zsoldos Uram mit bosszonkodik, hiszen gondolom nem vétettem; de és ezen szavaimat tovább nem mondhattam, hanem csak addig hogy Zsol mert amint én az Ágy előtt állottam kezeit mellyemnek szegezvén belé taszított az Ágyban, Én osztán az Ágyban amint hanyat feküdtem, mivel hirtelen fel nem kelhettem; tehát a lábammal minden felé eveztem,

hogy reám nem eresztem, de ez semmit sem használván egyszerre nagy felindulással reám tsapta magát, és az Ágyban ő fellyül lévén rajtam engem mindég artzul Vert, láttam osztán hogy senki nem oltalmaz én is magamon segíteni akarván; tehát két felől meg markoltam a' haját és míg a' haja kezemben volt addig nem űthetett, de minek utána a' haját kezemből ki tsikarták, a' szegen lévén egy két Ágú Kurváknak való szij Korbáts, azt le kapta és azzal űtött agyba főbe. Egyszer pedig a' midőn már el unta a' Verést el kiáltotta Vigyétek a' Kalodában, mivelem a' Rectoros 's Részezes teremtéssit. Ohajtva lesték ezt az én sok Ellenségim, és ekkor engem meg kapván hárman, többen is ugyan huztak vontak, de kivált ezen három Ellenségim, Ugy tettek Velem hogy a' két lábamat fogták meg a' Fejem pedig a' Földön Uszván úgy huztak; az után ismét fel támasztván a' Tornáztához verték a' hátomat /: Hogy pedig ez így volt az bizonyos, mert azon kinzoiom közül egy ilyen örvendetes szokkal járt házról házra, és kiket elől útól talált azoknak is egy beséllette: Bezzeg meg kinoztuk a' Rectort a' Padszeri Tsordással, mindig lábánál fogva huztuk a' feje a' fagy földön szintugy göröntzölt, és a Tornáztához úgy hozzá szorítottam kétszer vagy háromszor hogy szintugy pattogott és a' Kalodában is ketten tettük belé/⁸ huztak, Vontak, folytogattak a' Ruhámat hasogatták. Ezek között lévén pedig egy a' kiis a' Pusztainak mindég ezen szavakat mondotta Gyere Űsd Dombd, Most Van idő hozá, ezt az Édes Anyám ezen szokkal szollitatta meg, Helly Dani Ferko Nem hogy a' tűzet oltonák hanem még inkább rakjake. A Másik Ellenségemet pedig aki a' Nyakam Folytogatta, így szollitotta Édes Anyám Jaj! Nini a' Nagy Béni el folytja ni mit tsinál a' Nyakának. Nó osztán ki huztak két lábamnál fogva az őstőkön kívül meg jóval odébb a' fagy földön, és az Egyik lábamat belé verték a' Kalodában; ezt látván én azt mondtam Nó Fene egye meg látom már hogy egygyik lábom ben van, tegyétek belé a' masikat is, Fellyül tévén én a' lábomat a' Kalodára. A' Pusztainak kegyetlensége pedig még ekkor sem szűnt meg, mert lábom Kalodában lévén; még ott is mindég tsapkodott Ortzi, amint ezt látván sok Asszonyok a' Konyha ablakáról így kiáltottak, Jaj! Nini hogy veri pofon szint úgy tsattog. A' Bentze pedig mindig huzott a' Kalodából; de mivel egyik ki huszta lábom, másik belé huszta, Egyik fel huszta a' Kalodát, másik le csapta, az idő alatt befutott ismét a' Pusztai a' Korbátsér, és a' Szomszéd ház előtt lévő Uttza közepén is Űtött ezen szóval hát mivelem a' Rectoros teremtesedet még is itt vagy, Fogjátok meg vigyétek a' Disznó ólban ott tartom reggelig. De a' Bentze el hívott a' Kortsmára, és ott ezt mondtotta, itt igyunk Rector Uram, de én ezt mondtam, nekem nem kell, 's azzal jó éttzakát mondván néki ott hagytam.

A Pusztai Zsoldos szerint a tanító a konyhán „asszonyok társaságába adta magát”, miközben egyes vendégek késztetésére behívta a szobában lévő helyére. Tehát illetlenségnek tartották, hogy férfi a nők között a konyhán „forgolódjon”, miközben vendégként a vendégeknek járó helye a szobában lett volna. Nem elég, hogy a vendégbarátság rendje ellen vétett, hanem még a nők között lebzselt. Emiatt robbant ki az erőszakosság: előbb csak a szóbeli, a szidalmazás, majd a tettelegesség. A falusi eljáró szerint

⁸ A tanúmeghallgatás jegyzőkönyvében szerepel: „N. B. Zsoldos Nagy Benjámin Szalafői megvallotta, hogy ő és Sipos István csordás tették az Oskola Mestert a' Kalodába.” Tehát a hencegő Zsoldos Nagy Benjámin volt, aki a papszeri csordással, Sipos Istvánnal hurcolták a tanítót a kalodába.

a tanító ütött először, a tanító szerint az előjáró. A jelenlévők is beavatkoznak és az előjáró felkiáltására, hogy *Vigyétek a kalodába!*, ez meg is történt. A lábánál fogva cibálták el a kalodáig, útközben párszor a falhoz verték a hátát. Közben még kétágú szíjkorbáccsal is kapott egy vagy egynéhány csapást az előjárótól. – Ennyi a történet.

Bár az előjáró tompítja, elhallgatja a bántalmazásbeli szerepét, a tanúvallomások szerint erősen része volt benne. Erre még a környezetéből is buzdították, hergelték néhányan: *miért mennék oda a' Gyermekek közé, mikor tisztességes helyen is ehetem* – emlékezett Pusztai Zsoldos válaszára a harmadik tanú. Eszerint a konyha a paszta idején a főző-, tálalóasszonyok és a gyerekek helye volt.

Ha a tanító paszitába való megérkezésére gondolunk, akkor azt tudjuk, hogy harmadmagával ment oda – az anyjával és a húgával – és talán emiatt nem volt elegendő hely a kályhas szobában. Új asztalt hoztak be a háziak, azt terítővel lefedték, s a ház asszonyának szólására a *póczáról* a tanító maga emelte le a fehér tányérokat, s el is törölgette őket, mert porosak voltak. Tehát a *póca* tálas-fogas lehetett, amelyről a dísz-tányérokat emelték le.

A terítéknek pedig része volt már a kanál, a kés és a villa. Ez pedig a falusi, paraszti használatba vételük eddig ismert adatoknál évtizedekkel korábbi időpont, hiszen 1818 decemberét írták.⁹

Többféle ételt szolgáltak fel, de azt hogy mit, pontosan nem tudjuk. Nyersanyag-nak a tanító – többek között – marha- és disznóhúst vitt, meg hizott kacsát. A felmerült költségei között sorolta fel ezeket is: az élelmiszer listából arra következtethetünk, hogy a lakodalmaknál szokásos módon vittek nyersanyagokat a lakomához a meghívottak. Meglepő, hogy már ilyen korán fogyasztottak kávé.¹⁰ Az üggyel kapcsolatban felmerült költségek között cukor és kávé is szerepel. A tanító elmondása alapján tudható, hogy tányért is cseréltek vacsora közben bizonyos fogásoknál.

A jelenlévők az eseményekből ugyanazt a részt másként jegyezték meg, vagy másként idézték fel. A tanúknak feltett 1. kérdésre *Miképpen hívta az Oskola Mestert Pusztai Zsoldos János enni? 's ez mit felelt arra?* például a következő válaszokat adták:

1. tanú: *Gyere hozzám Notáriusod vagyok; melljre Pusztai feleli: Miért mennék és oda enni, mikor ottis ehettem a' hol betsületes Emberek szoktak enni.* – Szalafőn 1824-ig a tanító egyben a község jegyzője is volt. Ezt 1824-ben az egyházi hatóság megtiltotta.¹¹

2. tanú: *Biró jöjjön hozzám enni. Melljre a' bíró azt feleli: miért mennék és oda mikor betsületes helyen is tudok enni.*

3. tanú: *No bíró Uram jöjjön hozzám enni, kint én főző Kalánnal eszem. Pusztai feleli: miért mennék oda a' Gyermekek közé, mikor tisztességes helyen is ehetem.*

4. tanú: Nem hallotta.

5. tanú: *Zsoldos János Gyere bíró egyél velem, ha nem ettél. Pusztai feleli: én ott is ehetem a' hol más Ember szokott enni.*

⁹ Kisbán 1997: 577. – Igaz, a Váci nyomdában 1793 után kinyomott vőfélykönyv már a lakodalomban késsel, villával, kanállal terítésre buzdít rigmusával. Kisbán 1997: 577.

¹⁰ Kisbán Eszter a kávé első paraszti környezetben történő említésének az 1850-es etyeki templombúcsús vendéglátását tartja. Kisbán 1997: 571. – A kávéfogyasztásról lásd még: Kisbán 1997: 541–543.

¹¹ Pataky 1992: 380.

A négy tanú négy féleképpen emlékezett az elhangzottakra. Pedig alig múlt el néhány nap. A szóbeliség színességét, variabilitását tükrözi, megmutatja, hogy ki-ki a maga habitusának megfelelően jegyez meg dolgokat, illetve értelmezi azokat. Ki-ki azt emelte ki, ami emlékezetes, fontos volt a számára. A közösségi létben az emberek nem egyenlővé, egyformává lettek faragva, hanem mindenki a maga egyéniségével reagált a dolgokra. A közösséghez tartozás elemeként természetesen a mintakövetés visszatükröződik a lényegi elemekben: jelen esetben abban, hogy az emberek, a nem gyerekek becsületes, tisztességes helyen étkeznek vendégségben. A további nyilatkozatokból az is kiviláglik, hogy a tanító korábbi viselt dolgai ráutalnak arra, hogy tisztességtelen szándéka lehetett a tisztességtelen helyen való tartózkodással.

Az atrocitás során két tárgyat is használt az előljáró: a korbácsot és a kalodát. A korbács a bírói büntetőeszközök között szerepelt ebben még ebben az időszakban. Itt azonban a tanító arról írt, hogy *a 'szegen lévén egy két Ágú Kurváknak való szij Korbács*, azt lekupva verte vele az előljáró. Azt, hogy a kétágú szíjkorbács a tanító saját tapasztalata alapján volt kurváknak való vagy a közösség általános vélekedését tükrözi – nem tudhatjuk. De nem valószínű, hogy ez a korbács a könnyű vérű nőkkel töltött légyottok kelléke volt, hiszen akkor nem tartja bíró uram a falon szegre akasztva. A kaloda a másik eszköz, amit használtak: kivitték a házból és az udvaron vagy a bíró háza előtt álló kalodába zárták a tanítót. De nem lakatolták rá, tehát ki tudott szabadulni. A falusi rendtartásban a kalodába zárás is a megszégyenítő fenyítés eszköze volt. Ezt csak később, az 1870-es években szüntették meg. Amikor új bírót választottak, a bírói jelvények – a bírói pálca, a pecsét és az iratokkal a láda – mellett a kalodát is a bíró házához helyezték. Protestáns, különösen református településeken a kalodát egyenesen a templomnál állították fel, amint erre több helyről vannak adatok.¹² Nem ismerjük a szalafői kalodát, de a megyéből ismert példák arra utalnak, hogy vidékünkön elsősorban a láb-kaloda volt elterjedve. Noha éppen az egyházi feljegyzések utalnak arra, hogy attól függően tették be kéz-, láb- vagy nyak-kalodába az illetőt, hogy milyen testrészével követett el bűnös cselekedetet. A 17. századi vármegyei rendelkezések szerint minden településen tartani kellett kalodát.¹³

A falusi közösségek életének rendfenntartását a bírák voltak hivatva biztosítani. Ehhez leggyakrabban a szokásjog szabta meg a kereteket, ritkábban a földbirtokos rövid

¹² Például: „1596 december 3-án Alsó Sajón (...) egy kaloda építése rendeltetett el, 'melybe zárando, ki káromkodott!' Mikulik József 1914. 51. „Gyakran alkalmazták a pellengérré állítást, mint megszégyenítő becsületbüntetést, amikor az elítéltet oszlophoz kötözve vagy kalodába zárva a templom kapuja elé vagy piacra állították.” Pintér 2005: 50.

¹³ Kaloda (cippus). Több formája ismeretes: kéz-, láb-, nyak-kaloda, leggyakoribb a láb-kaloda. A kalodába záratás nem annyira kínos, mint — a pellengérré állításhoz hasonlóan — megszégyenítő büntetés volt, melyet civakodásért, kihágásért, erőszakoskodásért, de leginkább a felsősséggel szemben tanúsított engedetlenségért alkalmaztak. A kaloda faluhelyen a bíró háza előtt állott, aki, mint fegyvelmező eszközt, a jobbágysággal szemben megítélése szerint használhatta. A 17. századi vármegyei rendelkezések minden helységnek kötelezően előírják, hogy kalodája legyen. Varga 1958: 1019.

rendtartásban szabályozták a bíró feladatát, jogkörét.¹⁴ A falusi bírák büntetőhatalma leginkább a testi fenytésre terjedt ki. Még a 19. században is ismert volt a vasilincs, a pellengér, a deres, a kaloda és a nyakvas használata.¹⁵ A 19. század közepére szűnt meg ezek használata. A botozást és a vesszőzést még tovább alkalmazták – az 1870-es évekig.

A kivizsgáláshoz csatolt iratok között szerepel az *Őrségi Districtus Elöl Járai*-nak 1819. január 13-án kelt nyilatkozta, amely azt támasztja alá, hogy Pusztai Zsoldos Jánost *egy Jozanon gondolkodónak, és Senkivel veszekedőnek nem tapasztaltuk jó Lélekkel állítottuk, és mivel Látván jozan gondolkodásait, Őrség egyik Elöl járojának be véttettett s föl is Eskettettett es köztünk igaz Haza Fiuban Semmilyen kisebb rossz is még ez ideig benne nem talaltatott.*

A történetet – a feljegyzése dátuma szerint elsőként az őriszentpéteri katolikus plébános, Baracska István rögzítette írásban, még az eset napján, 1818. december 6-án. Egyben egyértelműen erőszakos, káromkodó, törő-zúzó embernek írta le a „rector”-t, Baracska Józsefet. A plébános ugyancsak a paszita vendégei között volt.

Ugyanakkor a tanító, Baracska József mellett is szóltak néhányan. Például Zsoldos Istvánné és Zsoldos Mihályné 1819. január 21-én írásban nyilatkozták, hogy:

bizonyítjuk, hogy Baratska Jósef Rector Urunk, a' Pusztai Zsoldos Jánosnál tartatott Paszita alkalmatosságával, a' Konyhában betsületes belső Emberhez illendő módon véselte magát; és Pusztai Zsoldos Jánosnak sem hajába nem kapott, sem azt csak edgyszer is, annyival inkább háromszor meg nem rugta. – Következésképpen ha valaki azt mondja, hogy ő látta, hogy a' Rector Úr' vagy megüstökölte vagy meg rugdosta volna a' Konyhában a' Házi Gazdát, annyira hogy az még a Népség között el is esett volna, hamis lélekkel mondja; miutan mi mint a' Konyhában jelen voltak, nem csak nem láttuk, sőt erőssen tagadjuk – mellyről az egész Konyhabéli Vendég is, tanubizonyságot tehet ha igaz lélekkel akar szólni, és Pusztaitól meg nem vesztegettetett.

¹⁴ Ilyent adott ki Bezerédy Ádám és István Szent Kozma Domján településnek 1749-ben. Ebben meghatározzák, hogy a „Nagy és kis Bíró, ugy kötves Esküttek” hogyan vezessék a falut, hogy tegyenek igazságot a perpatvarkodók között, és hogyan biztosítsák a lakosok rendszeres és hiánytalan szolgáltatásainak teljesítését. A megrendszabályozások között szerepel többek között: A nyelveskedés, gyalázkodás, rágalmasz birsága a 'nyelves pénz' mely esetenként 40 deb., ez a bíráké plusz 1 Ft, ez a sértetté. Ha a rágalmasz nem fizet, akkor be kell kalodába csukni, s korra nemre tekintet nélkül 24 pálcaütéssel kell büntetni. Pálca helyett ugyanannyi korbács ütést is rá lehet a bünösre mérni. 5. Aki az urasággal, annak parancsával szegül szembe, azt kalodába kell csukni, majd 50 pálcaütést kell rá mérni, s utána kényszeríteni kell őt, hogy a földesur által parancsolt munkát végezze el. (...) 7. Ha a falubeliek közül valaki a bírákat és esküdteket sérti, rágalmasza, szidja: büntetése kaloda + 25 vagy 50 pálcaütés legyen. Azonkívül fizetniök kell a bíráknak és esküdteknek 1-1 icce bort.” Semjénháza – Szécsisziget – Zala megye helytörténeti lexikona. Kéziratok regesztagyűjtemény 21. 19. = MNL P. 57. Bezerédy cs. kámi lt-a Uj rend. C.XVIII.24.

¹⁵ Implom 1971: 306.

Ezt egy másik asszony is megerősítette.

Viszont sokkal többen nyilatkoztak ellenkezőleg. A szalafői evangélikus vallású Törő Benedek 1819. január 20-án egész sor panaszt foglalt össze:

Alább irt Szalafei Helységben lakozo Törü Benedek Attestálom és Bizonyitom mind azt mitt az 1818dik Esztendőben az Rector Az Házomnál el követett: én el hivattam Kesejbe Vatsorára a Hodosi Tiszteletes es Rectorrall Urakkal míg Az Vatsora felén volt ő már tsak Keményen Másoknál Többet akart tudni A Hodosi tiszteletes Urall erőssen akart Disputálgatni A Pusztai A Házi Gaszda sokatt kérték és Csenedesititték A Mely Ö Néki Nem fogott Használni!

A széket Ugy Vágto a Sarogban hogy tsak egy lábo Marad Néki A Pusztai és Törő Benedek ötett mikor a kezeit az aztalom által a Hodosi Tiszteletes Úr és Rector Urr féli Taszigálto Ha nem Csenedesitették Valna tehatt a Tiszteletes vagy hogy ki mentt Valna a Házbul vagy pedig egészen halgatni kellett volna még sem szüintt meg addig míg Az Hodosi T. Aszszony meg nem példázto pirongatta

Most a leg közelebb valo Összel Sz Péterre leány kérni lévén vissza jövelt hozzám itszaka jöven én utban nem lévén a Testvér Hugom is ot volt

A Felesigémet azalatt Egyig Ágyrol A másokra huzogatta fogdozta Az ötsém Monta néki ne fogdozza az úr mert meg rugja a ángyom

A Rector olyan boros volt mind egy akár millyen Köz Ember

Eszerint tehát iszákos és erőszakos nőcsábász volt. Ugyancsak Törő Benedek írt egy másik nyilatkozatot is, amelyben a részeges, hóbörgő református tanító ellen azt a panaszt fogalmazza meg, hogy evangélikus öccse temetésén előbb mondott búcsúztatót, mint mielőtt a hodosi evangélikus tiszteletes ezt megtehetette volna.

Alább irt Szalafei Helységben lako Törü György Evangélicus Vallom és Attestálom azt a mit az 1817dik Esztendőben Az Édes Anyám Halálo Temetéssekor Estve Rector tett és beszélt. A Házomban! A T. Prédikátorral mindig erős fen beszédeket Kartzagott. Az Evés közben mindjártt hol így hol más oda nem Illő szokot-szokat solt a kezeit Az Asztalon által Lököttö az Asztalt Verti a székeket el Lököttö, mondván nem fél ő ha Rector nem les is el tud élni betsületessen Fene egyé ki mitt ő néki Valaki = Sött még a Házi gazda sem parantsol;

A Tiszteletes Úr s Asson joll lehet el türtö mind Csendes Természetü ha mind Nehezen is kire solt kire sem én isláltom nehezen eset néki De én Törü György Sz. Eklésiabeli Ember lettem volna, a Házombul ki parantsoltam volna = tüsténtt mivel a magam házának Ura vagyok sött ő rola azt ésmértem meg hogy ő Veszekedett volna ha, én is ugy akartam volna.

Az 1818dikban. Az Ötsim is még halván Temetéssekor el Butszutatta. estve A Késés közbe Nekem azt Mondja, ha Tetszett e a Butszutató, A mire én mondom máskép tetszett Volna tsak Idegen atya fiat a vér atya fi előtt ne butszutatta volna! Ezen még mérgeledvin a Rector is azt mondja hogy, a hodosi Mester dictálto nekem még az Anyám fölött valu Butszutatásbul hogy ugy mént! A Hodosi Mesternek azért Mivellte Káromlotta rutrános, Mestéres Szütsös Teremtéssétt lelkét hitván Emberit, mi az ő hozzá képést azt

mondja, engem pedig mind hazi gazdát Kevély rutránosnak mondott. A mélyek nékem valamind A T. Prédicátorunknak Nem könnyen estek Csak hogy el kellet halgatnom!

Tessék A T. Sz. Széknek! ha illet e egy Evangélicus Ember házában A Református Rectornak magát Viselni! A mélyet Vallott számmal is Attestálok s. Bizonyetok Törü György Evangélicus = Sign. Szalafej. die. 22dik Januárius 1819.

Részeges mivoltáról a hodosiak közösségileg is nyilatkoztak; a verbunkos katonáihoz hasonlították, a kocsmában napszámba ivónak nevezték:

Mi alább iratott Hodosi Helységbeliek ezzel hitelesen attestaljuk, hogy a Szalafői Rector Úr, a ki is mi nálunk, hol Vásárok alkalmatosságával, hol pedig a magunk Mesterjénél több ízben meg fordult, nem úgy viselte magát mint egy belső és egyházi emberhez illendő lett volna, hanem minden tselekedete inkább Verbungos katonáihoz hasonlított, aki a többek között, azközélebb el mult ősszel Leány kérni lévén Szomorótzba, addig ivott, hogy a házban lőtt, és haza jövet Kapornakon is Napszámba ivott a Kortsmán, és még ezzel sem elégedvén meg, ami Mesterünkhöz is be tántorgott Fratalia poharára,¹⁶ egyszóval mi ha ötet nem ismertük volna soha sem néztük volna Rectornak Mellynek hitelessebb bizonyosságára adjuk ezen tulajdon Nevünkkel és Nevünk után tett kezünk kereszt vonásával meg erősített Attestatum Levelünket.

Sign. Hodoss 17 January 1819.

Kortsmár Jóseff + helység Birája

Könye Mihály + Uraság Deto

Abraham János + Eskütt

Román Dániel + Eskütt

Összegezve a kétszáz évvel ezelőtti paszita történetének a tanulságait több irányú eredményre juthatunk. Az magyar népi táplálkozás polgárosodását a 19. század vége helyett a 19. század elejére tehetjük: például a kanál-villa-kés használatát, valamint a kávé fogyasztását.

Mentalitástörténeti adalék a vendégbarátság betartásának a kötelezettsége: ott illik tölteni a vendégség idejét, ahol a vendéglátó azt kijelölte. Különösen nem illik a vendégsereg helyett a konyhában ételt készítő és onnan tálaló nők közé menni, s velük tölteni a fél estét.

Az egyházi és a világi irányítás a vasi református közösségekben (is) – a szalafőiben mindenképpen – összefonódott: a tanító egyúttal a település jegyzője is volt. Emellett az előljáró egyben a szalafői református egyházközség első vagy fő kurátora, presbitere volt. Az egyházi és közjogi feladatok összefonódása az egyházi hatóság 1824-es tiltásával szűnt meg.

¹⁶ A fratalia pohár a „barátság pohár”-ral lehet azonos. Dugonicsnál: „Teagenes: Eme’víz-poharat tehát, melyet mostanában reád köszönök; fogadd jó szívvel édes Öregein. Adgya Isten: hogy e’ hideg, víz - ital heves barátságot szullyön. / Kalaziris: A’ Barátság - szülés se a’ víz, se a’ bor-italtól nem függ. Azt mondhatom mégis: hogy, minek-elotte poharadat reám-köszönted, jó barátod voltam.” Dugonics 1798.

Nehéz megállapítani, hogy mennyi vendég is gyűlt össze Pusztai Zsoldos Jánoséknál a paszitán, de több tucatnyian is lehettek, amennyiben elfértek a házban. Ez az a korszak, amikor több évtizeden keresztül – különösen akkor, amikor a család ezzel a maga magas társadalmi státuszát is fel kívánta mutatni – az őrségi reformátusoknál sok keresztszülőt hívtak; az eddigi legtöbb keresztszülőt a nagyrákosi tanító, Kecskés László és feleség, Lampert Zsuzsanna fiának, Pálnak a keresztelése kapcsán jegyezték be a matrikulába 1791. augusztus 10-én: összesen 48 keresztszülője volt Pálkának.¹⁷ – Itt viszont éppen e gyerek keresztelési bejegyzése elmaradt. Nem szerepel a református anyakönyvben. Ha a feleség katolikus lett volna, akkor kereszthetne volna az őriszentpéteri katolikus pap is, de ilyen bejegyzés sincs. A harmadik lehetőséget nem tudjuk ellenőrizni, mert ebből a korszakból nem ismertek az evangélikus anyakönyvek. – Ha azt feltételezzük, hogy a gyerek református volt, akkor a halotti anyakönyvben 1838. augusztus 8-án bejegyzett 21 éves szalafői Zsoldos János lehetne Pusztai Zsoldos János fia. A fiú vérhasban hunyt el, mint ahogy az apja – illetve a feltételezett apja – 1837-ben.

A település előljárójának, a bírónak a munkájába is részleges betekintést nyerhettünk: az előljárót szidalmazó, káromló büntetése sok helyen a kalodába záratás volt, tehát a Pusztai Zsoldos „vigyék a kalodába!” felkiáltása nem pusztá felindultságból eredt.

Az viszont a korabeli forrásokból kitűnik, hogy az előljáró, a presbiter Pusztai Zsoldos János megbecsült tagja volt a helyi közösségnek. Szívesen hívták keresztszülőnek a feleségével, Forján Judittal együtt. S a matrikulában rendre a keresztszülők felsorolásánál az első között szerepel. E paszita után még karácsony és újév között hívták keresztapának: 1818. december 27-én Horváth György és Zsoldos Júlianna fiát, Jánost keresztelték. Ott az első a keresztszülők felsorolásánál a helyi prédikátor, Nagy Sándor, majd az ő felesége és a lányuk következik, ezután pedig nyomban Pusztai Zsoldos János és a neje. Horváthék összesen huszonnégy keresztszülőt hívtak, az utolsó kettő az anyakönyvben „Baracska Josef Osk. Tanító és Édes Anyja Öz. Baracska Imrené”. Ez a mester nem is volt gyakorta keresztapának hívva. Baracska József tanulhatott az esetből, mert innen való elbocsátását követően – némi kihagyás után – tíz éven át Hidas Hollós tanítója lett.

Melléklet

Specifikációjára azon Költségeknek, melyet Pusztai Zsoldos Jánossal való Ügyem miatt kéntelenítettem tenni

1. Fuvar F. Örig és vissza	20.- For.
2. Úti Költség egy Summában	14.-
3. A' Tiszteletes Deputatiokor egy nyulért	3.-
4. Borra és Pálinkára el költ	5.-
5. Fű Szerszám, Öreg és apró Szöllővel edgyütt	1.30

¹⁷ A 18. század elején a pápai református gyülekezetben esetenként tizenöt pár keresztszülője is lehetett. Bárh 2005: 175.

6.	8 font Marha Husért	1.36
7.	Három font Diszno Husért	1.12
8.	Zsír és Vaj edgyütt	4.-
9.	Tojás 16.	-.45
10.	Tzukur és Kávé	1.30
11.	Egy Hizlalt Rétze	1.30
12.	Liszt és Kenyér	2.-
13.	Tiszteletes Notarius Uram elhozatásáért és vissza vitetesséért Fizettem	3.-
14.	Két Kotsisnak fél Kőből abrakot vettem	1.15
		60 F 8 X
15.	Fél viselt 24 Forintos Kalapomat őszve hasogatvan kárt tettek benne leg alább 12 Ft arát	12 Ft
16.	Egy sapodlimat széjjel tépték mellynek ára	2.-
17.	A Rajtam volt Inget Dérékban körös körül ketté szakasztották és így kár van benne legalább	1.80
	Summa.	75. Ft. 38. X.

Irodalom

BÁRTH Dániel

2005 *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. – Szövegek és elemzések 1.* Budapest: MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport.

B. J.

1839 Népszokások Vas megyében. *Társalkodó* VIII. 23-24.

DUGONICS András

1798 *A szerecsenek: Első könyv: Európai történetek.* Pozsonyban és Pesten.

FÜLÖP Ágnes

1999 Keresztzsülőség és komaság az Őrség néhány falujában. *Savaria* 22. 4. 131–202.

GÉFIN Gyula

1935 *A szombathelyi egyházmegye története.* 3. k. Szombathely: szerző kiadása.

IMPLOM József

1971 *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II.* 1695–1848. Békéscsaba: Békés Megyei Levéltár. /Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4./

KISBÁN Eszter

1997 Táplálkozáskultúra. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód. Anyagi kultúra* 3. 417-583. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MIKULIK József

1914 A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1741. *Theologiai Szaklap* 12.

NEMES-NÉPI ZAKÁL György

1985 *Őrségnek leírása.* Szombathely: Őrségi Baráti Kör.

PATAKY László

1992 *Az Őrségi Református Egyházmegye története.* Budapest: Szabad Tér Kiadó.

PINTÉR Gábor

2005 Status causae Vadosfalvansis. Adalékok a 18. századi kisalföldi vallási villongásokhoz. Credo. Evangélikus Műhely. *A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata* 11. 1–2.

VARGA Endre

1958 Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. / Budapest: Magyar Országos Levéltár. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 5./

Horváth Sándor

Ph.D, néprajzkutató, Savaria Múzeum, Szombathely

e-mail: horvath.sandor.narda@gmail.com

Sándor Horváth

A christening feast in Szalafő in 1818

On 6 December of 1818 there was a christening feast held in Szalafő, a village in western Hungary, which became richly documented owing to a conflict that took place during the event. The files are preserved in the Archives of the Calvinist Collections in Pápa.

János Pusztai Zsoldos was the head of the civil parish and the feast was held to celebrate the christening of his baby son. The schoolmaster of the village, József Baratska, was also invited to the feast to the Zsoldos house, but he behaved in an indecent way: he spent his time in the kitchen with women, and talked with the master of the house in a rude way. Eventually the host and his guest knocked each other silly and the schoolmaster was put in the stocks. Then the Calvinist church ordained an enquiry and the documents recording detailed reports of the demander and the defendant as well the witnesses provide an insight into the everyday life of the village two century ago. Among other things it is documented that the festive table was laid with white plates, spoons, forks and knives, and that villagers drank coffee. It is also clear that a christening feast was organised as a sort of little wedding with lots of guests and that in this period a baby could have a number of godparents.

A kónyi verbunk nyomában. A helyi társadalom átalakulása a táncos gyakorlat tükrében (1918–1956)

Az vót a helyzet, hogy hát megmondták nekem is, meg a Gusztinak is, nem jól járátok ti gyerekek, meg minden. Nézzetek körül, hogy hát ti megbélyegzett gyerekek vagytok. Aztán hát tudomásul vette az ember, hogy két ballábunk van. (...) Aztán mondták, hogy te nem kívánatos személy vagy ott a izébe, a csapatba.¹

A fenti idézet a 2016 őszén, Pállal készített életútinterjú részlete. A rögzített szöveg gyermekkorának egy meghatározó pillanatát a következőképpen engedti látni számunkra:

1956 tavaszán a kónyi általános iskola tanulói fellépésre készültek. A diákok a kónyi verbunkot gyakorolták a Tanácselnök² vezetésével, aki nemcsak tanította a verbunkot az azt elsajátítani kívánó diákoknak, hanem a nyilvánosság előtti megjelenést is biztosította a tanulóknak. A tánctanulás az iskola egyik termében folyt délutánonként, a verbunk előadására pedig az iskolai, valamint az állami ünnepélyeken kerülhetett sor. Az 1956-os év tavaszán a gyakorlás során a táncitanító Tanácselnök két nyolcadik osztályos diáknak, Pálnak és Gusztávnak tudomására hozta, hogy kulák származásuk miatt nem engedélyezi számukra a közelgő május 1-i fellépést.

Tanulmányomban a fenti tapasztalat kontextusának megrajzolására és az események összefüggésének magyarázatára törekszem. Az esetet a múlt ágensi minőségben szerzett tapasztalatként kezelem, feladatommak a múltbéli diskurzus jelentésadási mechanizmusainak megértését, és ennek alapján saját kutatói értelmezésem elkészítését tekintem.³ A kortársi kontextus vizsgálatát a helyi közösség társadalmi struktúrájának, valamint a hatalom és közösség viszonyrendszerének elemzéséhez használom fel. A kontextusba helyezés során a szereplőknek a helyi társadalomban elfoglalt helyére és a közösség táncos gyakorlatának bemutatására egyaránt koncentrálok.⁴

¹ Pál, sz. 1942. Az idézetben szereplő Gusztai a továbbiakban Gusztáv, sz. 1942. Tanulmányomban az anonimitás érdekében fiktív személyneveket használok a helyi társadalom tagjainak megnevezésére. A fiktív nevekkal az egyéneknek a faluközösség életében betöltött szerepére utalok.

² A 'Tanácselnök' és később az 'Intéző' megnevezés nem csupán tisztséget takar, hanem a konkrét személy valódi neve helyett használom, ezért szerepel a szövegben mindenhol nagy kezdőbetűvel.

³ Vö. Gyáni 2010: 17., Ö. Kovács 2017: 19.

⁴ Vállalkozásom párhuzamba állítható Hollos Marida esetelemző monográfiájával. Hollos a rendszerváltás korának Magyarországon vizsgált meg egy lokális konfliktushelyzetet a három érintett család történetén keresztül. Hollos 2001.

GAZDAVERBUNK, ZSELLÉERVERBUNK.
A TÁRSADALMI TAGOLÓDÁS MEGJELENÍTÉSE
A VERBUNKON KERESZTÜL

A *kónyi verbunk*, a kisalföldi körverbunk egy típusa, a két világháború között első-sorban mint a legénycéhek reprezentációs gyakorlata létezett Kónyban.⁵ A verbunk elválaszthatatlan volt a falurészek szerint szerveződő legénytársaságoktól: tanulása, gyakorlása, előadása egyaránt a céh keretei között folyt.⁶ A céhek egy-egy falurész kocsmája köré csoportosuló legények társaságai voltak: négy állandó, és egy időszakonként működő legénycéhről adhatunk számot a 20. század első felét illetően. Egy-egy társaság nagyjából tizenöt-húsz legényből állt, de számuk természetesen állandó változásban volt az életkori státuszba való be- illetve kilépés függvényében. Az adott kocsmá a *céslegények* társasági életének mindennapi színhelyéül szolgált, mulatságaikat a kocsmárossal megegyezve a kocsmá épületében, vagy az udvaron álló ún. lábaspajtáiban tartották. A céhek tagsága között átjárás nem volt, nem volt lehetőség más céh multságain, táncalkalmain részt venni.

A verbunk a céhek számára a legénytársaság összetartozását megerősítő gyakorlat volt. A gyakorlás folyamata minden év augusztus 20-ától kezdődött az adott kocsmá lábaspajtájában vagy termében. A gyakorlásra a kónyi verbunk szigorúan szabályozott felépítése és egységes előadásmódja miatt volt szükség.⁷ A gyakorlással a céhek Szent Mihály napjára (szeptember 29.), a kónyi templombúcsú időpontjára készültek. Ez volt a verbunk előadásának legfőbb alkalma. A verbunk eltáncolására a délutáni litánia után került sor, a templom előtt. Az egyes kocsmák céslegényei külön körökben táncolták el verbunkjukat, így akár négy verbunkos is felállhatott egy időben. A búcsú napját a kocsmákban megrendezett multság zárta le.⁸

A legénycéhek korosztály szerint elkülönülő és falurészek szerint szerveződő legényszervezetek voltak. A falurészek egymástól lakóik társadalmi pozícióját tekintve különültek el. A társadalmi hierarchiában betöltött helyet legfőképpen a birtokolt

⁵ A *kónyi verbunk* terminus kutatói konstrukció, mely a helyi közösség szóhasználatába a jelenség kutatottá válása során épült be. A kutatói fogalom végül részévé vált a közösség identitásának, jelenleg együtt él az egykori lokális elnevezéssel, a *verbunggal*. A kónyi verbunkról – a kisalföldi körverbunkok közül elsőként – Réthei Prikkel Marián tesz említést 1924-es munkájában, búcsúi bemutató táncként meghatározva azt (Réthei Prikkel 1924: 170–171). Martin György a tánc kultúra földrajzi tagolódására vonatkozó kutatásaiban a kisalföldi körverbunkok között tartotta számon (Martin 1983: 39–111). A kónyi verbunk esetében a kutatói terminus tartalma kisalföldi körverbunkok közti különbségtétel szándékát fejezi ki.

⁶ Pozsony Ferenc a különböző legénytársaságoknak, mint a generációs és nemi elkülönülést érvényesítő csoportoknak egykori működését az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan érvényesnek tartja. A szerző szerint „(...) a magyar nyelvterületen csak jellegzetes avatási ceremóniák után lehetett a legénytársadalom teljes értékű tagjává válni” (Pozsony 1997: 464). A felnőtté avatás rítusával a Kisalföld vonatkozásában Németh Imre foglalkozott. Kiterjedt terepmunkája alapján íródott összegző igényű tanulmányában a legénytársaságok működéséből a legényavatás mozzanatát emelte ki (Németh 1966: 255–264).

⁷ A kónyi verbunk szerkezeti felépítéséről lásd Martin 1983: 59–62.

⁸ A verbunk eltáncolására egyéb alkalmakkor (például bálók) is sor kerülhetett.

földterület és annak nagysága adta meg. A falu népessége a községi közgyűlési jegyzőkönyvekből kiolvashatóan gazda- és zsellérközösségre tagolódott.⁹ A nagy választóvonal a földbirtokosok és a birtoktalanok (illetve kizárólag saját birtokukból megélni képtelenek) között húzódtott.¹⁰ A gazdák által lakott Öreg utca, és a zsellérháztartásokat magába foglaló Kis utca a falu legrégebben benépesített részeinek számítottak, mindkettő rendelkezett a vizsgált időszakban céhes kocsmával.¹¹ A 19. század első felében kiépülő, gazdacsaládok által birtokba vett Újfalu kocsmája szintén céhes központként működött, míg a két világháború között felépülő, zsellér lakossággal rendelkező Újtelepen nem jött létre céhes kocsmá. A győri székeskáptalan már a 16. századtól jelen volt mint legnagyobb földbirtokos a faluban.¹² Az egyházi birtok megművelését uradalmi cselédek végezték, akik a falunak az ún. Majorság részén laktak, cselédlakásokban. A Majorságnak volt ugyan kocsmája, de céhes központként csak időlegesen működött. A lokális szintű gazdasági rendszerben a Kis utca és az Újtelep birtoktalan népessége munkaerejét az Öreg utca illetve az Újfalu birtokos gazdáinak állította szolgálatába. A székeskáptalani major munkaerőigényét egyfelől saját, a Majorság területén lakó uradalmi cselédek, másfelől a zsellér falurészek lakosainak időszakosan igénybe vett munkaereje elégítette ki.¹³

⁹ A közgyűlési jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a gazda, illetve a zsellérközösség külön költségvetés szerint működött. Alljon itt egy példa 1928-ból: míg a község közgyűlése a gazdaközösség számára az 1928-as évre vonatkozóan 4820 pengő bevétellel, és 4815 pengő kiadással fogadott el tervezetet, addig a zsellérközösségre vonatkozóan 3055 pengő fedezet és 3000 pengő kiadás mérlegét hagyta jóvá (MNL GYMSMGYL. V. 2029a/4. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1925–1931. 19/1928).

¹⁰ A továbbiakban a két társadalmi réteg megnevezésére magam is a *zsellér*, illetve a *gazda* terminust használok átvéve a helyi közösség egykori szóhasználatát. A *paraszt* kifejezés használatától a következő indokok miatt tekintek el. Kovács Teréz *Paraszttalánítás Magyarországon* című tanulmányában összegző jelleggel bemutatja a *paraszt* terminus használatának előzményeit az európai társadalomkutatás hagyományaiban. A Nyugat-európai szakirodalmi hagyományban az önálló családi üzemmel rendelkező agrárréteg megnevezésére szolgál a fogalom. Ezzel szemben Kovács szerint a két világháború közötti magyar agrártársadalomban „(...) a cselédeket leszámítva, magát parasztnak nevezte az a széles agrárbérmunkás réteg is, amelynek tagjai egyáltalán nem, vagy csak olyan kevés földdel rendelkeztek, amely nem volt elég az önálló paraszti üzem megteremtéséhez” (Kovács 2012: 133–134). A fenti ellentmondást terepmunkám során magam is tapasztaltam és úgy látom, a kutatói fogalomnak nem tudnám következetesen megfeleltetni a lokális terminológiát, ezért a továbbiakban a korszak és a lokális társadalom saját kategóriáira hagyatkoznom. A kortársi fogalmak, megnyilatkozások mögötti társadalomképek történetkutatói értelmezésének fontosságára Ö. Kovács József irányítja rá a figyelmet (Ö. Kovács 2012: 14–15).

¹¹ A mai utcanevek a második világháborút követően váltották le az addigi elnevezéseket. Tanulmányomban az átláthatóság érdekében egységesen a háború előtti megnevezéseket használok.

¹² Boros (szerk.) 2014: 14. A székeskáptalan egészen 1945-ig a község határának jelentős hányadát birtokolta: az összes terület mintegy negyed részét. Az 1929–1930-as évre vonatkozó adatok szerint az összesen 4508 kat. hold megművelt területből 1200 kat. hold a győri székeskáptalan birtokában volt. Kerekes–Enyedy 1929: 365–366. Az 1935-ös évre vonatkozó országos gazdacím-tár hasonló nagyságrendű adatokat tartalmaz, a székeskáptalani birtok nagyságát 1157 kat. hold nagyságúnak írja (Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacím-tár.1937).

¹³ A helyi kisiparos réteg bemutatására jelen tanulmány között nincs lehetőség, a téma további kutatást igényel.

A gazda-zsellér kapcsolatokat illetően a bér munka következő típusait tudjuk megkülönböztetni.¹⁴ A mezőgazdasági munkacsúcsok alkalmával alkalmi tömegmunkákra szerződttetett ún. *szabad mezei bér munkásokat* Kónyban az uradalom, és a mezőgazdasági üzem munkaerőigényét családi munkaerővel kielégíteni nem tudó gazdák fogadtak.¹⁵ Gazdacselédként a szabad mezei bér munkásoknál kevesebb számú ember vállalt bér munkát, leggyakrabban külterületi lakott helyeken az ún. *tanyákon*. A falu határát a lokális terminológia *tagokra* osztotta.¹⁶ A tagokat családnévvel tartották számon, attól függően, hogy melyik gazdacsalád rendelkezett ott számottevő birtokkal.¹⁷ A legnagyobb kiterjedésű tagokon a gazdák gazdacselédek állandó ott tartózkodását lehetővé téve lakóházat, tanyát tartottak fenn.¹⁸ A mezei bér munka és a gazdacselédség intézménye mellett a közösség életében jelen volt a kölcsönös segítségen alapuló munkaforma is.¹⁹

A lokális társadalom térbeli- és gazdasági-, társadalmi elkülönülésének rendje a 20. század első felében egy olyan, úri réteggel egészült ki, mely a helyi társadalom vezető családjaihoz több szálon keresztül kapcsolódott, de különállását a két világ-

¹⁴ A *mezei munkásság* kategóriáit Katona Imrének a Magyar Néprajz VIII. Társadalom kötetbe írt Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén című tanulmányára támaszkodva mutatom be (Katona 2000: 173–238).

¹⁵ Az egyezségek megkötésének helyszíne a Kis utcai ún. *Köpködő* kocma volt. A munkaerejüket áruba bocsájtó zsellérek a kocma előtt gyülekeztek, a gazdák itt tehettek bér ajánlatot számukra. A kocma elnevezése a gazdaréteg nézőpontját tükrözi. A kifejezés főleg a gazdák leszármazottjainak szóhasználatában érhető tetten, a zsellér felmenőkkel rendelkezők inkább *Kis utcai kocma* néven említik.

¹⁶ A *tag* elnevezés valószínűleg a tagosítás korának terminusa. Kathryn A. Szent-Györgyi rámutat, hogy Botpaládon és Kispaládon a 20. század korai éveiben csak részben történt meg a tagosítás. Az egybevonat, vagyis tagosított földek tulajdonosait tagos gazdáknak kezdték nevezni, míg azokat a gazdákat, akiknek területe több tagban maradt, és földjükre továbbra is vonatkozott a nyomáskényszer, fordulósnak hívták. A tagos gazdák egybefüggő területe a legeltető állattartásnak előnyösebb feltételeket biztosított, így ezek a gazdák előbb éltek a piac adta lehetőségekkel, mint a forduló társai (Szent-Györgyi 1993: 522). A fogalom eredetének tisztázását valószínűleg Kóny esetében is a tagosítás pontos időbeli behatárolásától, menetének és körülményeinek pontos feltárásától lehet majd várni.

¹⁷ A 20. század elejére ez már nem feltétlenül jelentette azt, hogy az adott tag egy család kezében volt: birtokolhatta azt egyszerre több család, melyek a közös felmenőtől való származás tudatát még éltették, de a pontos rokonsági kapcsolatot már nem tartották számon.

¹⁸ A tanyán rendszerint egy-két család élt.

¹⁹ E kölcsönös segítségre épülő rendszer ismerős lehet számunkra Fél Edit és Hofer Tamás Átányra vonatkozó kutatásaiból. Átány esetében a kutatók által patrónus-kliens kapcsolatnak nevezett kötelék a birtokos gazdák és a napszámosok tartós együttműködését jelentette, mely az egész falut átfogó rendszer volt (Fél 2001: 243–245.; Fél–Hofer 2010: 179–195.; 285–299). A bér munka hasonló típusával Kóny esetében is számolnunk kell, de olyan finoman „kidolgozott” rendszert, mint az átányi, egyelőre nem sikerült feltárni.

háború közti időszakban mindvégig fenntartotta.²⁰ A mindössze három családból álló igen szűk réteg családfelei, az *Ezredes*, a székeskáptalan uradalmi intézője, és id. Óvári házasság, illetve hivatalviselés útján kerültek Kónyba a 20. század első negyedében.²¹ Gazdacsaládok sorai közé házasodván jelentős földbirtokra tettek szert, mely helyi, illetve vármegyei szintű hivatalviselésük gazdasági alapjait biztosította. Az úri réteg családfelei a falu társadalmán túlra mutató kapcsolatokkal rendelkeztek, ezért a helyi közösség számára a vármegyei politikai, gazdasági élethez való kapcsolatot, közvetítő csatornát jelenthették. Az úri családok, hiába kapcsolódtak be a legtehetősebb és legrégebbi múltra visszatekintő Öreg utcai gazdák rokonsági rendszerébe, életmódjuk, kapcsolatrendszerük miatt különálló csoportot alkottak a falu társadalmán belül.²²

A két világháború között a lokális közösség térbeli elkülönülése egyben társadalmi státuszbeli különbséget is jelentett. A falurészek szerint szerveződő kónyi legénytársaságok verbunkját tehát társadalmi jelentések megjelenítésére szolgáló reprezentációs gyakorlatként is értelmezhetjük.²³ Megfigyelhetjük, hogy a tánchasználat a helyi társadalmon belül csoportokat különít el. A kónyi verbunknak két változatát tartjuk számon, a zsellér- és a gazdaverbunkot, közöttük szerkezeti és motivikai eltérések jelentik a különbséget.²⁴ A verbunk külön körökben való táncolása reprezentációs aktusnak

²⁰ Az úri terminust a közösség saját használata szerint alkalmazom. Figyelembe kell vennünk ugyanakkor, hogy a jelen terminológiai értelmezés maradéktalanul kizárólag ebben az esetben állja meg a helyét. Az úr fogalmának eltérő értelmezését láthatjuk például Átány kapcsán Fél Edit és Hofer Tamás kutatásaiban. A szerzőpáros munkájában kiter az átányi társadalom peremén elhelyezkedő, a „föld népitől” elkülönülő urak bemutatására is. Az átányiak koncepciója szerint úrnak a szárazbői, tenki, hevesi földesurak számítottak (ha volt Átány közigazgatási határán belül is), valamint a községen belül a református lelkész és a jegyző volt még az urak közé sorolható (Fél–Hofer 2010: 256–257).

²¹ Id. Óvári és az *Ezredes* az első világháború után, a Tanácsköztársaság bukását követően költöztek Kónyba. Ennek körülményeit további kutatások feladata lesz feltárni. MNL GYMSMGYL.V. 2029a/2. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1913–1922. 10/1928. Az *Ezredes* (nyug. honvéd ezredes) kónyi lakosnak községi kötelékbe leendő felvétele. MNL GYMSMGYL.V. 2029a/2. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1913–1922. 1919. október 20-i rendkívüli képviselőtestületi közgyűlés névsora (id. Óvári első említése a község közgyűlési jegyzőkönyvében).

²² A különbségeket legnagyobb mértékben a zsellér réteg érzekelte, és tartotta azt akár szélsőségesen kirívónak. Az úri családok életmódját illetően a zsellérek és leszármazottaik konkrétumokkal aligha rendelkeztek, inkább egyes, rájuk jellemzőnek tartott jegyek felnagyításával ábrázolták visszamemlkezésükben. Az alábbi példa szerint a település határában fekvő tóban való fürdés kizárólag az úri réteg kiváltsága volt. És abból lett később, az elitcsaládoknak egy finom fürdőhely, fürdőkabinokkal, (...) és ott voltak a nagyságok, és gyönyörű helyen van egyébként. Abba csak az uraságok fürödhettek, és egy külön vadőr vigyázott, hogy nehogy a hétköznapi ember bele tudja mártani a testét. (férfi, sz. 1942). A narratívumokban az úri párbaj képe is megjelenik. A katonai pályára lépett ifj. Óvárinak gerincsérülését és bénulását a lokális emlékezet egy rosszul sikerült katonai párbaj következményének tekintette, amelyre azért került sor, mert ifj. Óvári elszerette felesítésének feleségét (nő, 1954). Az Óvári család gazdálkodási gyakorlatának a falusi gazdákétól eltérő jellege egy volt zsellér szerint abban is megmutatkozott, hogy id. Óvári birtokán holland minták alapján virágkertészetet is működtetett (férfi, sz. 1926).

²³ Ahogyan ezt Kőnczei Csilla is tette a boricatáncról írt monográfiájában (Kőnczei 2009: 20).

²⁴ Erről lásd Martin 1983: 58–59. A változatok meglétéről Gábor Anna is tudósít 1954-ben a Táncművészet folyóiratban megjelent gyűjtési beszámolójában, majd szintén ebben a folyóiratban 1956-ban megjelent összegző jellegű tanulmányában is (Gábor 1954: 360., Gábor 1956: 369).

tekinthető, melyen keresztül az adott falurész, társadalmi csoport identitásának tartalma megteremtődik.²⁵ A templom előtt felálló körök szimbolikusan a falu szerkezetét és hierarchiáját jelenítették meg a lokális közösség, és a búcsú napján a faluba látogatók számára. Amikor a verbunkos körök a templom előtt felálltak, a nyilvánosság előtt a falu társadalmi hálóját erősítették meg.

CSALÁDI STRATÉGIÁK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A fent említett konfliktushelyzet szereplőit a következő szempontok alapján illeszthetjük be a falu társadalmi hálójába: az adott család gazdasági pozíciója, rokonsági hálója, a hatalom különböző szintjeihez való viszonya, valamint a vallási életben betöltött szerepe.²⁶

Pál családja a vezetéknévüket viselő tagon nagyjából 40 kat. hold területtel rendelkezett. A földbirtokon az apai nagyapa (1870–1955) és az apa (1900–1978) együtt gazdálkodott. A művelés nagyrészt a nagyapa irányítása alatt folyt, a két világháború közötti időszak az apa számára az irányításba való belenevelődés időszaka volt. A 40 kat. hold megműveléséhez a család bérmunkásokat is foglalkoztatott: a nagyapa a Kis utca lakosok közül két-három zsellért tartott számon állandó emberei között. A családi üzem nagysága alapján a helyi viszonyok közt a család a közepes nagyságú gazdasággal bírók közé tartozott, de megjegyzendő a nagyapának az innovációra való nyitottsága: gazdaságában igyekezett a korszerű mezőgazdasági technikákat mielőbb meghonosítani.²⁷

Gusztáv családja az egyik legjelentősebb földtulajdonnal rendelkező család volt a két világháború között Könyben. A család mintegy 100 kat. hold nagyságú területet birtokolt a tagon, gazdaságukhoz tanya is tartozott. Míg a század elejét illetően négy tagon van adatunk külterületi lakott helyről (1907), az 1926-os, és 1952 adat szerint már csak két tagon működött a fenti rendszer, ezek közül az egyik Gusztávék földbirtoka volt.²⁸ A birtokon szántóterülettel, réttel, legelővel és erdővel egyaránt bírt a család.

A családi stratégiák között számon tartott házassági rendszerről elmondhatjuk, hogy a két világháború között erős endogám magatartás jellemezte a közösség két nagy társadalmi csoportját: a zselléreket és a gazdákat. A faluközösségen kívülről érkező, hasonló vagyoni helyzetben és társadalmi státuszban lévő házastársakkal rendszeresen találkozunk a rokonsági rendszerekben, így például Pálék családjában is.²⁹ A saját társadalmi rétegen belüli endogám magatartás, illetve a környező falvak hasonló

²⁵ Kőnczei 2009: 21.

²⁶ Giovanni Levi mikrotörténeti elemzésében a következő szempontra hívja fel a figyelmet a társadalmi hierarchia kutatásával kapcsolatban: „A társadalmi rétegződés vizsgálata nem szorítkozhat tehát a tulajdon dimenziójára. Összetett családi stratégiákra kell kiterjednie, amelyekre végzetes mechanizmusok hatottak; ezek határozták meg a sikert és sikertelenséget, a túlélést és a hanyatlást egyaránt” (Levi 2001: 80–81).

²⁷ A nagyapa rendszeresen tájékozódott a nyugati eredményekről, többször utazott német nyelvterületre mezőgazdasági kiállításokra, hogy saját üzemét a tapasztaltak alapján korszerűsíteni tudja.

²⁸ Kovacsics–Kigyósi 2002: 140.

²⁹ Jelen tanulmánybn nem lehet célom a családok kiterjedt rokoni kapcsolatrendszerének teljes körű bemutatása, így igyekszem olyan részletekre fókuszálni, amelyek megvilágítják a kutatott családok helyét a falu hierarchiájában.

helyzetű csoportjai felé tanúsított nyitottság az apai nagypapa példáján keresztül figyelhető meg, aki egy tehetős, rábaszentmihályi gazdacsaládból nősült.³⁰ A házasságából született, öt felnőtt kort megért gyermek közül két fiúból pap lett, egy lány pedig szerzetesnővéri fogadalmat tett. A családi stratégia egyfelől a megakadályozta a 40 kat. hold birtok elaprózódását, az egyházhoz való kötődés másfelől presztízt biztosított a családnak. Pál, az unoka, 1950-es években a várható retorzió ellenére Fertőhomoki plébános ministránsai közé tartozott.³¹ A családot mélyen vallásos családként tartották számon, a katolikus egyházhoz való szoros ragaszkodásuk köztudott volt.

A családi emlékezetre hagyatkozva Gusztávék magukat egy három családból álló rokonsági rendszer tagjaként tartották számon. A közös felmenő, Horváth György 350 kat. hold földtulajdona egyenlő arányban három utódcsaládra szállt: Gusztáv családjára, a Gólyákra, és az Óváriakra. Az Óváriak az 1920–1930-as évek fordulóján a legnagyobb földterülettel rendelkező birtokosok voltak, birtokuk mintegy 115 kat. holdra terjedt ki.³² A családfő nem volt kónyi születésű, Gusztáv egy nőrokonát feleségül véve került be a falu társadalmába. Az Óváriakat a falu három úri családjának egyikéként tartották számon. 1952-re, Gusztáv családjának földbirtoka mellett kizárólag az Óvári-tagon maradt meg a külterületi lakott helyként a tanya.³³ Id. Óvári számára jelentős birtoka lehetővé tette a vármegyei szintű politikai életbe való bekapcsolódást: az 1920-as években vármegyei törvényhatósági bizottsági tag volt.³⁴ Fia, Ifj. Óvári

³⁰ A feleség családjá Rábaszentmihályon kívül Bogyoszlón, Pásztoriban, Markotabödögén is bírt földekkel.

³¹ Fertőhomoki 1944–1961 között volt Kóny plébánosa, 1951–1961 a kónyi esperesi kerület soproni országút mentén fekvő plébániáinak kerületi hitoktatói felügyelője (Győri Egyházmegyei Levéltár, A Győri Egyházmegye történeti névtára, kézirat).

³² Természetesen a győri székeskáptalan után.

³³ Kovacsics–Kígyósi 2002: 140.

³⁴ Az 1929–1930-as évre vonatkozó adat szerint (Kerekes–Enyedy 1929: 366). Id. Óvári az akkori Magyaróvári Gazdasági Akadémián végzett (ma: Mosonmagyaróvár), éppúgy, mint az intéző, a győri székeskáptalan uradalmának irányítója. (E ponton érdemes megjegyezni, hogy mindketőjüket ott találjuk Kóny szűk úri rétegének sorai közt.) A lokális emlékezetben megőrződött, hogy id. Óvári korai pályafutásának korai éveiben egy nagybirtokon intéző volt, de konkrét információt erre vonatkozóan nem sikerült rögzíteni. Az 1950 tavaszán ifj. Óvári statáriális koncepció perének „előkészítésében” a megyei sajtópropaganda nagy hangsúlyt helyezett a vádlott családjának ellenségként való feltüntetésére. A kontextus által vezérelt értékmegvonás (erről lásd: Jobst 2009.; Koselleck 1998.) eszközével a propaganda id. Óvári alakját igyekezett összefüggésbe hozni Habsburg Albert személyével. „Apja [id. Óvári. Megjegyzés tőlem] Albrecht főherceg intézője volt, így dzsentrinek tartotta magát” (*Győr-Sopron Megyei Hírlap*, 1950. április 23. 3). Amellett, hogy tisztán látjuk, hogy a propaganda szövegeinek tényértéke erőteljesen megkérdőjelezhető, érdemes megfontolnunk, hogy lehetett-e a kapcsolat a két említett személy között. Habsburg Albert (1897–1955) az Habsburg–Teschenei ág leszármazottjaként a család magyaróvári uradalmának örököse, majd 1936-tól birtokosa volt. Albert a felmenői által alapított magyaróvári Gazdasági Akadémián végzett 1923-ban, csakúgy, mint id. Óvári; feltehetően ennél az időpontnál korábban (Kettinger–Nagy–Tímár 1991: 12–23., 56). Hogy volt-e köze id. Óvárinak a főhercegi család uradalmához, és hogy volt-e esetleg személyes kapcsolat a két egykori magyaróvári diák között: a rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk megválaszolni. Szórványos adatainkból tehát biztos következtetéseket nem vonhatunk le, ám forrásaink arra talán elégségesek lehetnek, hogy megerősítsék a feltevést, miszerint az Óvári családban egy Kónyon kívül is jelentős kapcsolati hálóval bíró családot sejtethetünk.

katonai pályára lépett.³⁵ A rokonként számon tartott Gólyák közül, Gólya János az országos szintű hatalomgyakorláshoz is utat talált. 1920–1922 között az öttevényi választókerület nemzeti gyűlési képviselője, valamint az 1929–1930-as évre vonatkozó adatok szerint vármegyei törvényhatósági bizottsági tag volt.³⁶ A család presztízsét a katolikus egyházhoz való kötődés is emelte. A két világháború közti időszak emblematikus jelentőségű plébánosával, Dégivel a család személyes, jó viszonyt ápolt.³⁷ Az egyház javára folytatott donátori tevékenység a 19. század óta jelen volt a családban. A felmenőként számon tartott Horváth György és felesége 1885-ben Mária-oszlopot állíttattak a Szent Mihály templom előtti téren. A 20. elején az apai nagyapa késői egyetlen gyermekének születéséért hálából Szent József szobrot készíttetett a templom számára. Csakúgy, mint Pál, az 1950-es években gyermekként Gusztáv is Fertőhomoki plébános ministránsa volt.

Pál és Gusztáv családja része volt annak a körnek, melyből a helyi hatalom gyakorlói kiválasztódtak.³⁸ Gusztáv családja számára egyrészt a földbirtok nagysága, másrészt a család kapcsolatrendszere, Pálék esetében pedig a szűkebb gazdasági lehetőségek ellenére az egyházzal való szoros viszony biztosított tekintélyt a lokális társadalomban.

A verbunkhoz visszakanyarodva érdemes felfigyelnünk az első világháború után Kónyba költöző Ezredes családi kapcsolatrendszerére is. Az Ezredes 1870-ben született Doroszlón.³⁹ Édesapja hivatását követve katonai pályára lépett, 1888–1891 között a Bécsújhelyi Katonai Akadémia diákja volt.⁴⁰ A Tanácsköztársaság bukása után, feltehetőleg feleségének kőnyi származása miatt családjával 1919-ben Kónyba költöz-

³⁵ Ifj. Óvári az 1940-es évben *karpaszományos címzetes őrmester* rangban szolgált a Magyar Királyi Honvédségnél (*Honvédségi Közlöny* 39. sz. 1940. december 2. 477., 495).

³⁶ Kerekes–Enyedy 1929: 367.

³⁷ Dégi 1912–1944 között volt Kóny plébánosa. 1920-tól a Székesegyházi főesperesség kőnyi kerületének alesperese és tanfelügyelője, 1936-tól a Magyar Országgyűlés Győr-Moson és Pozsony k.e.e. vármegyei törvényhatóságok által választott felsőházi tagja, 1939-től a Székesegyházi káptalan címzetes kanonokja és a Székesfehérvári főesperesség főesperes helyettese (Győri Egyházmegyei Levéltár, *A Győri Egyházmegye történeti névtára*, kézirat; *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* 1927: 266.; 1928: 268.; 1929: 343.; 1931: 335.; 1932: 347.; 1935: 346.; 1936: 8–9., 350.; 1937: 9–11., 423.; 1938: 9–11., 372.; 1940: 9–12., 419.; 1941: 10., 12–13., 477.; 1942: 10., 12–13., 538–539.; 1943: 10., 13., 15., 578.; 1944: 10., 13., 15., 594).

³⁸ A két világháború közti időszakban a község közgyűlésének tagjai között a legnagyobb földbirtokkal rendelkező gazdákat látjuk. A tagok névsora ez időszakban nem változik számottevően, a vezető gazdacsaládok változatlanul képviseltetik magukat egy-egy személyen keresztül: soraik között láthatjuk id. Óvárit, az Ezredest, az Intézőt, a Gólya családot, valamint Pál és Gusztáv családját is (MNL GYMSMGYL V. 2029a/4. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1925–1931.; MNL GYMSMGYL V. 2029a/5. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1931–1938.; MNL GYMSMGYL V. 2029a/6. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1938–1944.; MNL GYMSMGYL V. 2029a/7. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1945–1949).

³⁹ MNL GYMSMGYL XXIV/201. Győr-Moson megye Földhivatalának (és jogutódának) iratai, 6491/1946. A Győri 24. Honvéd Kiegészítő Parancsnokság Igazoló Bizottsága 928.szám/ig.biz.1946. igazolása az Ezredes részére.

⁴⁰ ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár online adatbázis, külföldi egyetemjárás. <http://levehtar.elte.hu/databases.php?ekod=13>. Letöltés ideje: 2017. december 11. Édesapa katonai rangjelzése: *Oberlieutenant* (főhadnagyt). Uo.

zött.⁴¹ Feleségének családja a falu tehetősz gazdacsaládjainak egyike volt. A házaspár a feleség révén kedvező vagyoni helyzetnek örvendő kiterjedt mecénási tevékenységet folytatott.⁴² A férj az 1925 után megalakuló Levente Egyesület elnöki tisztségét megszerezve a község fiataljainak életére jelentős hatást gyakorolhatott.⁴³ A leventemozgalom a testnevelés álcája alatt nyújtott a fiataloknak katonai képzést. A falvakban az oktatást a trianoni békeszerződés által maximalizált létszámú hadseregből kikerülő, kényszerűségből leszerelő tisztek végezték.⁴⁴ Az Ezredes felívelő karrierje során 1930-tól a Kónyi Polgári Lövészegyesület elnöki posztját is betöltötte, később pedig az 1938-ban létrejött Kónyi Frontharcos Szövetség elnökévé választották.⁴⁵ Az Ezredes személyében olyan embert láthatunk, aki a lokális hatalmi hierarchiában jelentős pozíciót foglal el, de sajátos, a közösség számára nem megszokott életútja, katonai pályafutása kiemeli őt a kónyi társadalomból. Kapcsolatrendszere, és betöltött tisztsége révén alkalmas arra, hogy az aktuális politikai-, és kulturális irányvonalat saját közössége felé közvetítse.

A nyugalmazott Ezredes a kónyi Levente Egyesület elnökeként a verbunk *lelkes vezetőjévé* és *támogatójává*: a tánc integrátorává vált. Az Ezredes a verbunkosok számára a legénycéhes keretek közötti táncoláson túl fellépéseket szervezett a faluban, illetve a falun kívül. 1926-ban a győri Radó téri színházban, 1928-ban a győri Loyd kávéház tánctermében került bemutatásra a kónyi verbunk. Az Ezredes támogatásával a verbunkosok a közeli Szanyba és Balatonfüredre is eljutottak a két világháború között.⁴⁶ Azzal, hogy a verbunk színpadra állítását ösztönözte, a Levente Egyesület elnöke egy nagyobb társadalmi diskurzusba kapcsolta be az addig lokális érvényességgel bíró táncos jelenséget.⁴⁷ Az 1920–1930-as években elkezdődött a kónyi verbunk jelentésstruktúrájának átrendeződése, hiszen a fellépések alkalmával a verbunk már

⁴¹ MNL GYMSMGYL V. 2029a/2. MNL GYMSMGYL XXIV/201. Győr-Moson megye Földhivatalának (és jogutódának) iratai, 6389/1946. Az Ezredes feleségének beadványa Győr-Moson vármegye Földbirtokrendező Tanácsa részére, I. N. nyilatkozata (3. sz. melléklet).

⁴² Az Ezredes felesége a templomnak festett ablaküveget ajándékozott, valamint 1936-tól betöltötte a Kónyi Összetartás Dalárda felszentelt zászlójának zászlóanyai tisztségét (Boros 2008: 35–36).

⁴³ MNL GYMSMGYL V. 2029a/4. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 76/1925. A Levente Egyesület alapító tagjai között a győri székeskáptalan uradalom irányítóját az Intézőt is ott találjuk (Kerekes–Enyedy 1929: 366).

⁴⁴ A leventemozgalmat országos szinten a nemzetgyűlés által 1921-ben elfogadott *testnevelési törvény* (1921/LIII. tc.) indította útjára. Mivel a trianoni békeszerződés aláírásával Magyarországon megszűnt az általános hadkötelezettség, ezért a hadsereg számára a megfelelő utánpótlás kiképzését más úton kellett biztosítani (Kerepeszky 2010: 105–107).

⁴⁵ Boros (szerk.) 2014: 35–36.

⁴⁶ Dömötör 1990: 5. Bíró Zoltán és Gagyí József a 20. század utolsó harmadának folklorizmusáról szólva a kultúra jelenségeinek új környezetben való szerepeltetésével kapcsolatban a kultúra szervezőinek „irányítási gyakorlatára” hívják fel a figyelmet (Bíró–Gagyí 1987: 70–72). Bár kutatásom más időszakra vonatkozik, e gondolatot átvéve az Ezredes integrátori tevékenységét illetően az irányítás és az ellenőrzés gyakorlatát is számításba kell vennünk.

⁴⁷ Hofer Tamás szerint a „népi kultúra” fogalma a modernizáció következményeképpen, a népi műveltség „láthatóvá” válásával született meg Európában. A „népi kultúra” eszerint társadalmi konszenzus eredménye, mely kulturálisan láthatóvá, „értékessé” tette az alsóbb paraszti rétegek kultúráját (Hofer 1987: 223).

nem a közösség belső hierarchiáját reprezentálta, hanem a „könyiség” megjelenítését szolgálta a külvilág felé.⁴⁸

KÉNYSZERÍTŐ ERŐK ÉS LEHETSÉGES VÁLASZOK 1945 UTÁN

A második világháború végére Magyarország a szovjet érdekszféra része lett. A helyi közösségek átrendeződése az 1945-ös földosztással és földelkobzással kezdődött meg.⁴⁹ A rendeletnek megfelelően Kónyban megszűnt a győri székeskáptalan tulajdoni joga, így földterülete a falu birtokába ment át.⁵⁰ A földosztás irányítására helyi testületek, ún. Földigénylő Bizottságok jöttek létre, ennek sorai közt Kónyban a zsellér réteg tagjait láthatjuk.⁵¹ A földbirtokviszonyok nem maradtak sokáig változatlanok: a kizárólagos hatalmat megszerző MDP 1948 augusztusában meghirdette az agrárpolitikai fordulatot, a szövetkezetesítés megindítását.⁵² A párt a szövetkezetesítéssel párhuzamosan törekedett a lokális közösségek vagyonosabb és presztízzsel rendelkező gazdáinak megtörésére, hiszen bennük a kollektivizálást akadályozó erőt látta. Az erőviszonyok átrendezéséhez szükség volt a kuláknak minősített falusi gazdaréteg gazdasági irányító szerepének megszüntetésére.⁵³ Kuláknak az MDP KV által 1949 májusában hozott határozat szerint az minősült, aki 25 kat. holdnál nagyobb területet birtokolt,

⁴⁸ Fejős Zoltán felhívja rá a figyelmet, hogy a falusi környezet szokásainak folklórbemutatóvá válása a meglévő formák átértelmezésével és újraformálódásával jár, így összességében a jelentésstruktúra megváltozását idézi elő (Fejős 1992: 338).

⁴⁹ Ö. Kovács József a földosztást és földelkobzást mint hatalomtechnikai és társadalomátalakítási eszközt tartja számon (Ö. Kovács 2017: 38–41).

⁵⁰ Az 1945. március 17-én megjelent 600/1945. számú miniszterelnöki rendelet előírta az 1000 kat. holdon felüli nagybirtok teljes egészében való elkobzását (Romsics 2010: 283–284). A volt majorsági cselédek házhelyet és 1–3 kat. hold kiterjedésű földbirtokot kaptak a kisajátított területen.

⁵¹ MNL GYMSMGYL XXIV/201. Győr-Moson megye Földhivatalának (és jogutódának) iratai, 647/1945. Községi Földigénylő Bizottság ülésének jegyzőkönyve 1945. május 10.; MNL GYMSMGYL XXIV/201. Győr-Moson megye Földhivatalának (és jogutódának) iratai, 5629/1946. Jegyzőkönyv a Községi Földigénylő Bizottság tagjainak eskütételéről, 1946. április 17.

⁵² A Magyar Dolgozók Pártja 1948. június 12-én jött létre a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata párt fúziójából. Romsics 2010: 294. A szövetkezetesítési kampány megindítását az MDP főtitkára Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-i ún. kecskeméti beszédében hirdette meg (Gergely 1985: 73).

⁵³ Varga 2006: 227. A parasztságot korlátozó intézkedések nagyrészt kulákság gazdasági súlyának csökkentésére és egy lojális középparaszti réteg létrehozására irányultak. Az anyagi ellehetlenítést közvetlenül a jövedelem-, a föld- és a kulákadó, a békekölcsönként kényszerűségből kötött pénzüsszegek, és a hármass árrendszert korlátozó ereje szolgálta. A paraszti gazdálkodást ellehetlenítő és a magántulajdont korlátozó intézkedések között a földhasználat korlátozását és a tagosítást, a géppálmások létrejöttével bevezetett állami nagygépmonopóliumot, a bérmunka korlátozását, tervgazdálkodás és termeltetési kényszer bevezetését, az állandó ellenőrzést és a kollektivizálást említhetjük. A jogfosztás és a személyes szabadság korlátozása kulákliskák létrehozásán, bírósági eljárásokon, büntetőpereken, kitelepítéseken keresztül valósult meg. A vidék szocialista megszállása ideológiai szinten is megtörtént a lelkiismereti szabadság korlátozásával és a vallásüldözés eszközével (Nagy 2013: 86–108).

vagy jövedelme a 350 aranykoronát meghaladta.⁵⁴ A kuláknak nyilvánított személyek településenként kuláklistára kerültek, melyről földállományuk csökkentése árán sem lehetett lekerülni.⁵⁵ Forrásainkban nagyjából harminc családdal (nagyreszt a közösség két világháború közti vezető rétegével) kapcsolatban bukkan fel a kulákság vádja.⁵⁶

Pál édesapja és Gusztáv özvegy édesanyja szintén felkerült a listára,⁵⁷ annak ellenére, hogy Pál családja a kulákhatárra vonatkozó párthatározat szerint sem a birtokolt földterület nagysága, sem jövedelme alapján nem esett volna ebbe a kategóriába. Hogy mégis így történt, az pont annak a tényezőnek volt „köszönhető”, amely a két világháború közötti időszakban a megbecsültséget biztosította a család számára: a katolikus egyházzal való szoros kapcsolatnak. A hatalom a beszolgáltatási rendszer teremtette lehetőségeket kihasználva igyekezett megtörni a családot: az apa többszöri börtönbüntetést szenvedett a beszolgáltatás „nem teljesítése” miatt.

Gusztávék a családi földbirtok nagyját már 1942-óta bérletbe adták, a fennmaradó részen pedig folytatták a gazdálkodást.⁵⁸ A kulákká nyilvánítás Gusztáv családja számára jelentős földbirtokvesztéssel járt. A kuláklistára kerültek földtulajdonát, a saját tulajdonban lévő és a bérelt földek együttes nagyságát a 9000/1948. sz. kormányrendelet 40 kat. holdban maximalta, az e fölötti részt az állam kisajátíthatta.⁵⁹ A család tehát birtokainak jelentős hányadát veszítette el. A megmaradó terület a kényszerű tagosítás

⁵⁴ Nagy 1999: 57–58. A párthatározatot a gyakorlatba az 1949. évi mezőgazdasági fejlesztési hozzájárulás kivetéséről szóló kormányrendelet (4113/1949) ültette (Varga 2006: 228).

⁵⁵ Bolgár 2008: 70.

⁵⁶ Kutatásom során a listára kerültek névsorát az interjúk anyagából és levéltári forrásokból rekonstruáltam. 1) Egyéni vetésterv leadására kötelezettek listája az 1950/1951. évre vonatkozóan, 1950. szeptember. MNL GYMSMGYL. XXIII. 777. Kóny Község Tanács iratai, lkt. sz. nélkül/1950. A Győr-Moson vármegyei mezőgazdasági igazgatóság 1950. február 25-én kelt levelében utasította a Községi Népfrent Bizottságát, hogy *A kulákok számára vetéstervet ne készítsen sem a népfrentbizottság, sem a jegyző, sem egyéb szerv. A kulákok maguk állítsák össze vetéstervüket, és adják le a község házára, illetőleg a népfrent bizottságnak. A kulákok által elkészített vetéstervet azután a népfrentbizottság vizsgálja meg, ha szükséges (...) a kuláktervet a népfrentbizottság módosítsa* (MNL GYMSMGYL. XXIII. 777. Kóny Község Tanács iratai, 82-4/1950. 2). Az aratás, cséplés és terménybegyűjtés állapotáról szóló jelentések kulákokra vonatkozó elmarasztaló részletei, 1950. július 2. (MNL GYMSMGYL. XXIII. 777. Kóny Község Tanács iratai, 82-17/1950. 3) Szerződéses termelők terménybeadási kötelezettségének rendezése, 1950. január 19. (MNL GYMSMGYL. XXIII. 777. Kóny Község Tanács iratai, 82-1-1/1950). A termeltetési kényszer, melynek termelési szerződések aláírásával szereztek érvényt, elsősorban kuláknak minősített gazdákat sújtotta (Nagy 2013: 93–96. 4) MNL GYMSMGYL. XXIII. 777. Kóny Község Tanács Tanácsülési jegyzőkönyve, 1956. szeptember 5. A tanácselnök napirend előtti felszólalásában a kulákká minősített középparasztok rehabilitálására vonatkozó párthatározatot ismerteti.

⁵⁷ Gusztáv édesapja és apai nagyapja Gusztáv születésének évében, 1942-ben, elhunytak (MNL GYMSMGYL. XXXIII. 1. 206.b. Kóny község halotti anyakönyve, 1907–1949. 5/1942; 23/1942.; MNL GYMSMGYL. XXXIII.1.40.d. Kóny község születési anyakönyve, 1925–1954. 9/1942).

⁵⁸ A bérletbe adás oka a gazdálkodást vezető apai nagyapa és apa halála volt.

⁵⁹ A kisajátított földek a földbérlő- és termelőszövetkezetekhez kerültek (Nagy 2013: 89.; Varga 2006: 227).

folyamatának esett áldozatul.⁶⁰ A család a tagot kénytelen volt egy rossz minőségű, kevesebb, mint 1 kat. hold nagyságú területre cserélni, sőt a község tanácsa kényszerítette a családot, hogy az arra alkalmatlan talajú területen cukorrépát termessen.

Kónyban az erőszakalkalmazás legszélsőségebb esete Gusztáv másodunokatestvérének, a szintén kuláknak nyilvánított ifj. Óvárinak kivégzése volt. Ifj. Óvárit 1950. áprilisában a győri megyei bíróság rögtönítélő tanácsa statáriális eljárás keretei között a demokratikus államrend megdöntésére irányuló cselekedet elkövetésében bűnösnek találta és halálra ítélte.⁶¹

Kónyban legelőször jelentősen az 1955–1956-os kollektivizálási hullám érezte hatását.⁶² Az 1955 decemberétől 1956 januárjáig terjedő szervezési időszak után 1956 januárjának végére a faluban négy termelőszövetkezet alakult. A négy termelőszövetkezet leképezte a falu 1945 előtti társadalmi hierarchiáját, hiszen a létrejött négy Tsz közül kettő a volt zsellér lakosokat (külön a volt uradalmi cselédek és a Kis utcai zselléreket), a másik két csoportosulás pedig a volt gazdaréteg képviselőit tömörítette magába.⁶³ A kollektivizálás együtt járt a kuláknak minősített gazdák még megmaradt ingatlanjainak termelőszövetkezeti tulajdonba vételével. A Rákosi Termelőszövetkezet javára Gusztáv családja elvesztette az egykori tag gazdasági épületeit, csakúgy, mint az Óváriak az Óvári-tagon álló gazdasági épületeiket. Más családoktól lakóházak egy részét sajátították ki a termelőszövetkezetek számára.⁶⁴

A község egykori vezető rétege a társadalmi hierarchia aljára kényszerült. 1948-ban a községi elöljárók jelentős hányada kérte tisztsége alóli felmentését, többek között a törvénybíró is lemondott hivataláról.⁶⁵ 1949-ben újabb lemond(at)ásokról tudósít a község közgyűlésének jegyzőkönyve.⁶⁶ E folyamattal párhuzamosan új emberek, *homo novusok* felemelkedése zajlott, az 1945 előtt fölbirtokkal és a helyi hatalom

⁶⁰ A faluhatár újrafelosztásakor az összevonás „útjába kerülő” földbirtok tulajdonosa felajánlhatta földjét az egységes területen létrejövő termelőszövetkezetnek, vagy pedig csereingatlant kapott az igénybe vett földjeiért (Varga 2006: 231).

⁶¹ *Győr-Sopron Megyei Hírlap* 1950. április 23.

⁶² A kollektivizálás kezdetben (1948–1949) elsősorban a földtulajdonnal nem rendelkező rétegek: mezőgazdasági munkások és volt uradalmi cselédek körében hozott eredményeket. Az 1951–1953 közti időszakban, a Nagy Imre-féle irányváltásig, a párt a kis- és középbirtokos gazdák tsz-be léptetését, és a kulákok likvidálását tekintette céljának. Nagy 2013: 97–99. A kollektivizálás 1955-ös újraindulása a Nagy Imre-kormány félreállításával áll összefüggésben. Nagy Imre miniszterelnöksége: 1953. július 4.–1955. március 28. (Romsics 2010: 378–379).

⁶³ Bindorffer Györgyi hasonló jelenségről számol be a Tolna megyei Gyöngyös kapcsán, ahol a kollektivizálás során a téesszerveződés vagyoni, etnikai, felekezeti választóvonalak mentén történt (Bindorffer 2008: 147).

⁶⁴ MNL GYMSMGYL. XXIII. 777. Kóny Község Tanács VB ülés jegyzőkönyve, 2/1956. 1956 január 12.

⁶⁵ MNL GYMSMGYL. V. 2029a/7. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 26/1948. 1948. november 16.

⁶⁶ MNL GYMSMGYL. V. 2029a/8. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 8/1949. 1949. február 11. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a lemondók neve mellett az 1950-es évek dokumentumaiban a kulák jelzőt találjuk.

gyakorlásának lehetőségével nem rendelkezők közül.⁶⁷ Az 1950-től kialakuló tanácsai hatalom a lokális hatalomgyakorlás jogát a községi tanácsok végrehajtó bizottságai köré koncentráta.⁶⁸ Kónyban az első helyhatósági tanácsválasztást követően létrejött a községi tanács, melynek első elnöke gazdacselédi sorból emelkedett vezető pozícióba.⁶⁹ Hivatali ideje mindössze két évig tartott, ugyanis az 1952-es esztendő egy ambiciózusabb embert juttatott a lokális hatalmi hierarchia csúcsára, a bemutatott konfliktushelyzet Tanácselnök szereplőjét.

A Tanácselnök 1916-ban született Kónyban, az uradalmi cselédlakások egyikében, uradalmi cseléd édesapa és zsellércsaládból származó édesanya gyermekeként.⁷⁰ Már korán, mindössze tíz évesen mezei bér munkásként dolgozott, később pedig a székeskáptalani uradalomban szolgált, valamint gazdacselédnek szegődött tehetősebb, cselédet tartó gazdák mellé. Huzamosabb ideig egyetlen Öreg utcai gazdacsaládnál szolgált. 1941-ben megnősült, felesége a közösség zsellér rétegéből származott. A Tanácselnök 1942-ben vonult be a második világháborúba, ahol hadifogságba esett és két évet töltött egy csehszlovákiai hadifogolytáborban. A háború után a család a székeskáptalani birtoklás megszűnésével a volt majori területen a többi volt uradalmi cseléd családdal együtt házhelyet kapott.⁷¹ Hazatérve a tevékenyen segítette a Községi Földigénylő Bizottság munkáját, bár ennek hivatalosan tagja nem volt. Emelkedése 1952-ben jutott a csúcspontra, amikor elnyerte a tanácselnöki tisztséget. Hivatalviselése idején a Tanácselnök az élet minden területén igyekezett jelen lenni, többek között közösségének táncos gyakorlatára is hatással volt.

A SZENT MIHÁLY NAPI BÚCSÚ ÉS A MÁJUS 1-JE. A VERBUNKOS GYAKORLAT ÁTALAKULÁSA

A legénycéhek által éltetett verbunkos gyakorlat az 1950-es évek első felében akadozó, leegyszerűsített formában létezett. 1954-ben a Népművészeti Intézet kötetlékében dolgozó Gábor Anna filmre rögzítette a templombúcsú alkalmából táncolt ver-

⁶⁷ Az 1948 után kialakuló egypárti diktatúra a társadalom legitim elemeinek az 1945 előtti *kizsákmányolt* csoportokként létező társadalmi tényezőket tekintette, a városokban a munkásságot, vidéken pedig a *dolgozó parasztságot*, és a falusi hierarchia csúcsára a föld nélküli félproletár agrárreteget, volt uradalmi cselédséget kívánta emelni (*A Magyar Népköztársaság Alkotmánya* XX/1949. 1.§ 1. In Romsics 2000: 13).

⁶⁸ *A Magyar Népköztársaság Alkotmánya* az államhatalom helyi szerveként a falvakat illetően a községi tanácsot nevezte meg (XX/1949. 30. §). A helyi tanácsok végrehajtó hatalmát a törvény szerint végrehajtó bizottságok gyakorolják, melyeknek tagjai a tanács tagjai közül kerülnek megválasztásra (XX/1949. 33.§ in Romsics 2000: 18–19). A hatalom valódi birtoklása a községi tanács elnöke és a végrehajtó bizottság titkára között húzódott. Az első helyhatósági tanácsválasztásokra 1950. október 22-én került sor (Romsics 2010: 339).

⁶⁹ Kóny első tanácselnöke a második világháború előtt az Ezredes családjánál gazdacselédként szolgált.

⁷⁰ MNL GYMSMGYL. XXXIII.1.40.c. Kóny község születési anyakönyve, 1907–1924. 35/1916.

⁷¹ MNL GYMSMGYL XXIII/777. Kóny Község Tanács iratai, 37-4/1950. Építési engedély a Tanácselnök részére, 1950. február 27.

bunkot: annak zsellér-, és gazdaváltozatát.⁷² Míg a gazdalegények táncára a háború előtti szokásnak megfelelően a litániát követően a templom előtt került sor, a zsellérek verbunkjukat külön, saját kocsmájukban a búcsúi mulatság megnyitásként táncolták el. A gyűjtő értesülése szerint ekkor a gazdafiatalokat tömörítő céh már három éve nem táncolta el verbunkját.⁷³ A Tanácselnök alakja 1954-es táncfelvétel szempontjából meghatározó volt, hiszen a gyűjtés cédulaanyaga meghatározó mértékben az ő rokoni körének és más egykori zsellér státuszú egyének megkérdezésével készült el.⁷⁴ A Tanácselnök a második világháború előtt a Kis utcai kocsmá legénysárságához tartozott, így a verbunk ismerőjének és gyakorlójának számított. A 1954-es búcsú másnapján kifejezetten a filmezés céljából eltáncolt verbunkban ő maga töltötte be a táncvezető (*hejlegény*) szerepét.⁷⁵

A második világháború előtről származó legénycéhes gyakorlat folytatását akadályozó tényezők a következők voltak. Az országos agrárpolitika helyi szintű érvényesítése során a verbunkot éltező legénycéhek társadalmi háttere átalakult. Az egyéni gazdálkodás kereteinek eltörlésével a közösség hierarchiáját alapjaiban formálta át. A helyi társadalom falurészek szerinti elkülönülését adó gazdasági szerkezet széttörtött, az addigi gazdasági-társadalmi kapcsolati háló megszűnt. A mezőgazdaságból történő jövedelemelvonás, és ezzel összefüggésben az erőltetett nehézipari-hadiipari koncepció az iparban foglalkoztatottak számának gyors növekedését eredményezte, a mezőgazdaságban dolgozók rovására.⁷⁶ Az országos szinten megfigyelhető foglalkoztatási szerkezet átalakulása, a mezőgazdasági népesség egy részének az iparba áramlása Kónyban is éreztette hatását. A városba ingázó népesség új típusú kapcsolatrendszerbe és társadalmi hálóbba kezdte meg beilleszkedését.

A Tanácselnök a verbunkos gyakorlatban vezető, irányító szerepben tűnik fel az 1950-es évek közepén. A legénycéhek gyakorlatában keletkezett résben a Tanácselnök gyermekeknek kezdte el tanítani a verbunkot. A tanításnak az iskola épülete adott otthont, a tanulókat elsősorban az iskolai és állami ünnepélyeken való fellépésre készítette fel. Láthatjuk, hogy az ötvenes évek első felében egy illanó történeti pillanatig egymás mellett létezett a legénycéhek elmúló verbunkos gyakorlata, és egy kialakuló új, a tanácselnök integrátori tevékenységéhez fűződő gyakorlat. A Tanácselnök törekvése egyaránt irányult a verbunk oktatására és a fellépések megszervezésére: az ötvenes évek elején a verbunk az ő ösztönzésére került előadásra a járási kultúrversenyen.⁷⁷ Mindebből arra következtethetünk, hogy 1954-re a Tanácselnök, mint integrátor személyiség volt jelen a verbunk életében. A *népi táncnak* az állami ünnepségeken, április

⁷² MTA BTK ZTI Ft. 264.; MTA BTK ZTI Kézirattár. Feldolgozás alatt. Gábor Anna kónyi gyűjtése (1954).; Gábor 1954.

⁷³ Gábor 1954: 360–361.

⁷⁴ MTA BTK ZTI Kézirattár. Feldolgozás alatt. Gábor Anna kónyi gyűjtése (1954).

⁷⁵ Gábor 1954: 362.

⁷⁶ Erdmann 1992: 82., Romsics 2010: 346–359.

⁷⁷ *Néhány évvel ezelőtt a kónyi fiatalok hivatalosak voltak a járási kultúrversenyre. Az utolsó pillanatban lemondták. A Tanácselnök, hogy a község becsületét megmentsse, bandát szervezett régi legénysárból, idősebbekből és fiatalabbakból. Volt köztük 50 éven felüli és 30 év körüli ember is. El is járták a verbunkot a rábatamási kultúrversenyen* (Gábor 1954: 361–362).

4-én, illetve augusztus 20-án való szerepeltetésére már 1954-től van adatunk, de a *kónyi verbunkos* terminus csak annak a május 1-i ünnepségnek a tervezetében szerepel, amely fellépéstől a kortársi tapasztalat szerint 1956 tavaszán a Tanácselnök Pált és Gusztávot eltiltotta.⁷⁸ A konfliktus tárgyát képező ünnepség tervezete a következő volt:

Május 1. ünnepély műsorát a következőképpen állapítjuk meg:

1. *A felvonuláshoz gyülekezés reggel 9 órakor a tanácsház előtt, ahonnet a szervezetek sorrendben felvonulnak a sportpályára.*

2. *A 10 órai felvonulás után a sporttéren a következő műsort kell lebonyolítani:*

a. *Szavaltat: Tavasz Magyarország*

b. *Ünnepi beszéd*

c. *Énekkari számok*

d. *Játékos tánc*

e. *Jelenet*

f. *Szavaltat: Munka ünnepe*

g. *Tánc* h. *Kónyi verbunkos*

i. *Magyar Hymnusz*

Délutáni műsor:

*Két órakor férfi és női röplabdamerkőzés. Utána atlétikai versenyszámok. Amennyiben az idő nem engedi meg a szabadban való ünneplést, az ünnepélyt a kultúrotthonban kell megtartani.*⁷⁹

1956 tavaszának hangulatát lokális szinten is a Rákosi-diktatúra visszakeményedési kísérlete határozta meg, így a konfliktushelyzet hátterében ott kell látnunk a tavaszi kollektivizálás kiváltotta társadalmi feszültségeket is.⁸⁰

AZ AMBÍCIÓROBBANÁS ÚTJÁN. AZ INTEGRÁTORI TEVÉKENYSÉG ÉRTELMEZÉSE

A Tanácselnök tevékenységével igyekezett a verbunkot a megváltozott körülményekhez alakítani, ezzel megfelelően az aktuális hatalmi elvárásoknak a támogatott kategóriába illeszteni a táncot. Az új kontextusba helyezett gyakorlat másfelől a folytonosság érzetét volt hivatva fenntartani a közösség tagjaiban és így vált a saját hatalom legitimálásának

⁷⁸ MNL GYMSMGYL.XXIII/777. Kónyi Község Tanács VB ülés jegyzőkönyve, 1954. március 30.; MNL GYMSMGYL XXIII. 777. Kónyi Község Tanács VB ülés jegyzőkönyve, 1954. augusztus 17.

⁷⁹ MNL GYMSMGYL.XXIII/777. Kónyi Község Tanács VB ülés jegyzőkönyve, 1956. április 25.

⁸⁰ 1955 áprilisában Rákosi Mátyás visszaszerezte a hatalmat Magyarországon, ezzel véget ért a Nagy Imre nevéhez fűződő „új szakasz” politikája. Az országban resztalinizációs folyamat kezdődött: többek között a beszolgáltatási kötelezettségeket ismét megemelték, folytatták az erőszakos kollektivizálást, az ÁVH-t megerősítették (Romsics 2010: 382–384.; Varga 2006: 235–237). Az 1956 decemberében megkezdett kollektivizálást a község tanácsa 1956 március végére befejezettnek nyilvánította, és a kuláknak nyilváníttaktól a négy tsz számára kijelölt ingatlanokat a már az év elején elvette (MNL GYMSMGYL. XXIII/777. Kónyi Község Tanács Tanácsülési jegyzőkönyve, 1956. március 24.; MNL GYMSMGYL. XXIII/777. Kónyi Község Tanács VB ülés jegyzőkönyve, 12/1956. 1956. január 12).

eszközüvé.⁸¹ A verbunk társadalmi szerepe megváltozott a korszak adottságai között: gyakorlata és átadása elszakadt a legénycéhek működésétől és intézményesült keretek közé került. A megváltozott kontextusban folytatódott a kőnyi verbunk jelentésstruktúrájának átrendeződése. E folyamat már a két világháború között megindult, és szoros összefüggésben állt az Ezredes integrátori tevékenységével. A verbunk egyre inkább elvesztette a falu társadalmi szerkezetét megjelenítő funkcióját, és vált egyre inkább a közösség egészét reprezentáló látványossággá. Ugyanakkor a Tanácselnök integrátori tevékenységével saját kezében összpontosította a verbunkos gyakorlatot, hiszen az el-sajátítást és előadást is szoros felügyelet alá helyezte, így az integrátori tevékenység az ellenőrzés kiterjesztéseként és a centralizációs törekvésként is értelmezhető.⁸²

Mi motiválhatta a Tanácselnököt abban, hogy integrátor személyiséggé váljon? Márkus István szerint 1945 után a vidék formálódásának főszereplője az általa szegényparasztinak nevezett réteg volt, mely olyan „rendkívüli”, a „múltból származó” energiák felszabadítására volt képes, amellyel felszámolta korábbi önmagát, szegény-paraszti létét.⁸³ A szegényparasztság fokozott aktivitását a szerző az ambíciórobbanás jelenségéként definiálja. Az 1945 előtt akarátának érvényt szerezni nem tudó társadalmi réteg felgyorsult ütemben kezdett hozzá vágyainak, céljainak megvalósításához, Márkus szerint elsősorban gazdasági téren, életszínvonalának emelése, életmódjának megváltoztatása érdekében.⁸⁴ A Márkus által kínált modell alkalmas arra, hogy a helyi szinten megtapasztható jelenséget, a Tanácselnök tevékenységét e keretek között értelmezzük. A tanácselnökség megszerzése, mint a társadalmi emelkedés eszköze és az irányítás megragadása, az ambíciórobbanás egy korai példája. A Tanácselnök esetében a lokális hierarchia csúcsának elfoglalásával együtt járt a korábbi vezető réteg által birtokolt gazdasági, politikai, kulturális funkciók betöltésének vágya. A verbunkot illetően az integrátori tevékenység átvétele a Márkus-féle ambíciórobbanás fogalmát a gazdasági tevékenységen, életformán és életszínvonalon túl a kultúra területére terjeszti ki.

Szelényi Iván az 1945 előtti félproletár agrárnépesség számára kollektivizálás utáni fejlődés egyik lehetséges útját a káderesedés folyamatában látta.⁸⁵ A káder, hatalmának megerősödésével akár dzsentrifikálódhat is, azaz felveheti az egykori elit életmódjá-

⁸¹ Bożena Gierek a dożynki aratási ünnep átalakulását kísérte figyelemmel az 1950-es évek Lengyelországában. A kutató felfigyelt arra, hogy a kommunista hatalom azért használta fel különösen szívesen a népszokásokat, mert a szokások külsőségeinek megtartása a folytonosság érzetét keltve legitimálta az új tartalmat megjelenítő hatalmat (Gierek 2014: 186).

⁸² Ismét érdemes Könczei Csilla eredményeit idéznünk. „A reprezentáció összefügg a társadalmilag elismert tudás és a hatalom kategóriáival. Az előnyösebb társadalmi pozícióval rendelkező személyeknek hatalmukban áll magát a társadalmi értelemben vett világot átalakítani, vagy éppen megőrizni azt egy adott állapotban” (Könczei 2009: 20).

⁸³ Márkus 1992: 299.

⁸⁴ Márkus 1992: 285–287.

⁸⁵ Szelényi szerint a vidék társadalmi struktúrája a kollektivizálás következtében a következőképpen alakult át: „A földesurak és az úri középosztály tagjai eltűntek, a középosztály többi része pedig vagy káderizálódott, vagy proletarizálódott. A kollektivizálással a gazdálkodó parasztság proletarizálódott, bár sokan képesek voltak »megbújni« a részmunkaidős gazdálkodó, paraszt-polgári pozícióban. A volt félproletár agrárnépesség proletarizálódott, kivéve azokat, akik elkáderesedtek vagy paraszt-munkásokká váltak” (Szelényi 1992: 86).

nak külsőségeit: úrként viselkedhet.⁸⁶ A Tanácselnök életútját tekintve több ilyen mozzanatot is megfigyelhetünk. 1948-ra megszerezte a Kónyi Összetartás Dalkör elnöki pozícióját. A Dalkör első, alapító elnöke az országos politikai életben is szerepet játszó Dégi plébános volt, és az 1930-as években az Ezredes feleségének zászlóanyai patronátusa alatt működött.⁸⁷ A körzeti vadásztársaság tagjaként a Tanácselnöknek lehetősége nyílt az egykori úri kiváltság, a vadászat gyakorlására. A fegyverhasználat kapcsán érdemes felidéznünk, hogy az 1930-as években a Kónyi Polgári Lövészegyesület élén éppen az Ezredest láthattuk.⁸⁸

A kónyi verbunk tanítása és a vele kapcsolatos szervezési tevékenység e perspektívából egyrészt az ambíciórobbanásnak a kultúra területén történő érvényesülése, másrészt pedig a korábbi integrátor szerepének átvétele a hatalom megszerzése felé vezető úton.

ÖSSZEGZÉS

A bemutatott konfliktushelyzet egy nagyívű társadalmi folyamat egyetlen pillanataként áll előttünk. Kiindulási pontunk a helyi közösség bemutatása volt, amely a társadalmi kapcsolatait a verbunkkal reprezentálja a templombúcsú napján. A verbunk a két világháború között megjelenítette a falu társadalmi tagolódását, az egyes társadalmi rétegek elkülönülését. Az 1950-es években ehelyett azt látjuk, hogy a Tanácselnök által a fellépésekre megszervezett verbunk egyszerre egységesít és kizár. Amikor 1956. május 1-én a sportpályán fellépő gyermekek egy körben adták elő a *kónyi verbunkost*, az egykori társadalmi tagolódás megszűnését jelentették meg. A körben nem táncolhattak a kuláknak minősített családok gyermekei: a kitiltás a helyi hatalomnak a kulákok ellen folytatott hadviselésének szimbolikus aktusa volt. A verbunk az új kontextusban is megmaradt a közösség tükrének, hiszen egy felülről egységesítendő társadalom reprezentációjává vált, melyben az illegitimnek tekintett elemeknek nem kaphattak helyet.

Adattári források

Dömötör István (1990) *Visszaemlékezés a „kónyi verbunkos” táncra*. Kézirat.

Gábor Anna kónyi gyűjtése (1954). ,

Gábor Anna: Kónyi verbunk. Filmfelvétel. MTA BTK ZTI Filmtár Ft.264.

⁸⁶ Szelényi 1992: 86–87.

⁸⁷ Boros 2008: 35–36.

⁸⁸ Boros 2008: 35–36.

Statisztikák

1937 Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímtár. A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Budapest: .

1927–1944 Magyarország Tiszti Cím- és Névtára XXXVIII–LI. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

Sajtó

Győr-Sopron Megyei Hírlap, 1950. április 23.

Honvédségi Közlöny. 1940. december 2. 39. sz.

Online források

<http://leveltar.elte.hu/databases.php?ekod=13>. (letöltés: 2018. 01. 15.)

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GYMSMGYL)

V. 2029a/2. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1913–1922.

V. 2029a/4. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1925–1931.

V. 2029a/5. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1931–1938.

V. 2029a/6. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1938–1944.

V. 2029a/7. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1945–1948.

V. 2029a/8. Kóny község közgyűlési jegyzőkönyve, 1949–1950.

XXIII. 777. Kóny Község Tanács Tanácsülési jegyzőkönyve, 1952, 1953, 1954, 1956.

XXIII. 777. Kóny Község Tanács VB ülés jegyzőkönyve, 1952, 1953, 1954, 1956.

XXIII. 777. Kóny Község Tanács iratai, 1950.

XXIV/201. Győr-Moson megye Földhivatalának (és jogutódának) iratai 1945–1985.

XXXIII. 1. 206.b. Kóny község halotti anyakönyve, 1907–1949.

XXXIII.1.40.c. Kóny község születési anyakönyve, 1907–1924.

XXXIII.1.40.d. Kóny község születési anyakönyve, 1925–1954.

Irodalom

BINDORFFER Györgyi

2008 Polgárosodási tendenciák és asszimiláció Gyönkön. In Bali János (szerk.): *A kultúra kódjai. A 60 éves kapitány Gábor köszöntésére*. 139–148. Budapest: MOME.

BÍRÓ Zoltán–GAGYI József

- 1987 A folklorizmus háttéréről. In Bíró Zoltán–Gagy József–Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből.* 63–81. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

BOLGÁR Dániel

- 2008 A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* 50–93. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

BOROS István (szerk.)

- 2008 *Szemelvények Köny múltjából (1228–2008).* Köny: Köny Község Önkormányzata.
2014 *Szemelvények Köny múltjából II. (1228–2014).* Köny: Köny Község Önkormányzata.

ERDMANN Gyula

- 1992 *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon (1945–1956).* Békéscsaba: Tevan Kiadó.

FEJŐS Zoltán

- 1992 Folklor és turizmus. Jegyzet a kultúraközi kommunikáció egy lehetőségéről. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* 337–346. Debrecen: Ethnica.

FÉL Edit

- 2001 Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai.* 237–255. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

FÉL Edit–HOFER Tamás:

- 2010 „Mi, korrekt parasztkok...” *Hagyományos élet Átányon.* Budapest: Korall.

GÁBOR Anna

- 1954 A kónyi verbunk – és a kónyi tanácselnök. *Táncművészet* IV. 11. 360–362.
1956 Társadalmi jelenségek a néptánc kutatásban. *Táncművészet* VI. 8. 366–370.

GERGELY Jenő

- 1985 *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

GIEREK, Bożena

- 2014 Interference of Politics in Celebrating „Dożynki” – The Festival of Harvest in Poland in 1950s. In Barna Gábor–Povedák István (ed.): *Politics, Feasts, Festivals. Yearbook of the SIEF Working Group on the Ritual Year.* 171–192. Szeged: Department of Ethnology and Cultural Anthropology.

GYÁNI Gábor

- 2010 *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Budapest: Nyitott Könyvműhely.

HOFER Tamás

- 1987 A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. *Világosság* XXVIII. 7. 409–416.

HOLLOS, Marida

- 2001 *Scandal in a Small Town. Understanding Modern Hungary Through the Stories of Three Families.* Armonk–London: M. E. Sharpe.

JOBST Ágnes

- 2009 Önmegjelenítés és ellenségkép a Szabad Nép 1946-os vezércikkeiben. In Ö. Kovács József (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás.* 135–148. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet.

KATONA Imre

- 2000 Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* 173–238. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KEREKES Sámuel–ENYEDY Barnabás

- 1929 *Győr-Moson-Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék és Győr törv[ény] hat[ósági] jogú, sz[abad] kir[ályi] város részletes ismertetője és monográfiája az 1929–1930. évekre.* Budapest.

KEREPESZKI Róbert

- 2010 A levente mozgalom. *Rubicon* 4–5. 105–115.

KETTINGER Gyula–NAGY Frigyes–TÍMÁR Lajos

- 1991 *A magyaróvári nagybirtok története.* Budapest: Tartalom Kft.

KOSSELLECK, Reinhart

- 1998 Ellenségfogalmak. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve.* 12–23. Budapest: Jósöveg.

KOVÁCS Teréz

- 2012 Paraszttalánítás Magyarországon. In Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől.* 133–142. Budapest: L'Harmattan, Budapest.

KOVACSICS József–KÍGYÓSI Attila (szerk.)

- 2002 *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnevtára* 19. Budapest: Győr-Moson-Sopron megye. Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztály.

KÖNCZEI Csilla

- 2009 *Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban. A borica.* Kolozsvár: Kriterion–Kriza János Néprajzi Társaság.

LEVI, Giovanni

- 2001 *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Budapest: Osiris.

MÁRKUS István

- 1992 *Az ismeretlen főszereplő.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

MARTIN György

- 1983 A körverbunk dialektusai és típusai. In Lányi Ágoston–Martin György–Pesovár Ernő (szerk.): *A körverbunk története, típusai és rokonsága.* 36–191. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.

NAGY József

- 1999 A kulákkérdés megoldása az 1948–1953-as években. *Múltunk* XLIV. 3. 41–97.

NAGY Netta

- 2013 *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

NÉMETH Imre

- 1966 A népi közösségekben élő fiatalok életmódja és kultúrája I. *Arrabona* 8. 241–264. Győr: Xantus János Múzeum.

Ö. KOVÁCS József

2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest: Korall.

2017 Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* 19–65. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

POZSONY Ferenc

1997 Erdélyi magyar legényegyletek és társulások. *Néprajzi Látóhatár* VI. 1–4. 464–482.

RÉTHEI PRIKKEL Marián

1924 *A magyarság táncai.* Budapest: Studium.

ROMSICS Ignác (szerk.)

2000 *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999.* I–II. Budapest: Osiris.

2010 *Magyarország története a 20. században.* Budapest: Osiris Kiadó.

SZELÉNYI Iván

1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZENT-GYÖRGYI, Kathryn A.

1993 Embourgeoisement and the 'Cultural Capital' Variable: Rural Enterprise and Concepts of Prestige on Northeastern Hungary. *Man, New Series* 28. 3. 515–532.

VARGA Zsuzsanna

2006 A falusi társadalom feszültséggócjai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* LI. 4. 223–239.

Eitler Ágnes

Tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet

e-mail: eitler.agnes@btk.mta.hu

Ágnes Eitler

In the wake of the verbunk in Kóny: The transformation of local society as reflected in dance practice (1918–1956)

The author in her article presents the transformation of the local society of Kóny, a village in north-western Hungary. The basis of comparison to understand changes taken place between 1945 and 1956 is the interwar social relations of the settlement. The author analyses social transformation on the example of a conflict related to the dance practice of the community, which she treats as contemporary experience. The investigation of the contemporary context is used to analyse the social structure as well as the relations of state authorities and community. Setting the conflict into context, the author focuses on the position of the actors in local society and the presentation of the history of the verbunk dance in Kóny.

Between the two world wars verbunk (originally a recruitment dance) managed by lads' associations ('guilds') expressed the social stratification of the village and the segmentation of various social groups. After the second world war the practice related to lads' associations could be present only in a simplified and intermittent form. The local enforcement of the agrarian policy of the 1950s

changed the social background of the lads' associations. The economic structure that was the basis for the spatial segmentation of the local society collapsed and the former network of economic and social relations ceased to exist. To fill this gap the local representative of state authority, the mayor appointed by the Communist party, tried to form a new dance practice that was related to himself via the organisation of dance education and performances. The social role of verbunk changed under the new circumstances of the era: its practice and acquisition was torn apart from the lads' associations and was performed within an institutionalised framework. Thus verbunk gradually lost its function to represent the social structure of the village and became a spectacle that represented the whole community. At the same time the mayor via his integrating role supervised the practice of dance as he set both the education and the performance of verbunk under tight control.

Veress Sándor, a magyar népzene kutatás európai „nagykövete”

Veress Sándor (1907–1992) halálának 25. évfordulójára

Veress Sándor zeneszerző, zongoraművész, népzene kutató, zeneszerzés-tanár neve, művészi és tudományos tevékenysége napjainkban – még az egykor általa művelt szakterületeken belül is – Magyarországon szinte a feledés homályába merült. Bár a svájci és a magyar zenetörténészek már az 1980-as évektől kezdve egyre intenzívebb figyelmet fordítottak alkotóművészetének értékelésére, az itthoni zeneéletből való fél évszázados kirekesztettsége, amelyben személye és művészete 1949-es emigrációja óta évtizedeken át részesült, még a napjainkban folyó rehabilitációs törekvések ellenére is pótolhatatlan veszteségnek bizonyul. A II. világháborút követően a Nyugat- és Kelet-Európát kettéosztó vasfüggöny nemcsak a Veress-életmű sorsát határozta meg, hanem számos 20. századi magyar emigráns tudós és művész¹ szellemi hagyatékának elszigetelődését is eredményezte, akiknek hazai „visszahelyezését” napjainkban az irodalom-, a művészettörténet és a zenetudomány területén komoly erőfeszítéseknek vagyunk tanúi.

E törekvések láncolatába illeszthető az első Veress Sándor-émlékiállítás is, amely halálának 25. évfordulója alkalmából került megrendezésre (2017 novemberétől 2018 áprilisáig) a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Zenetudományi Intézetének (MTA BTK ZTI) Zenetörténeti Múzeumában.² Az évfordulás, tiszteletadó megemlékezések folyóirati közlemények formájában még napjainkban is folynak, melyek sorában a jelen írásműnek kiemelt jelentőséget biztosít az a körülmény, hogy Veress Sándor népzene kutatót és zeneszerzőt közel 90 éves múltja visszatekintő, szerzői kapcsolat fűzte a nagy múltú *Ethnographia* folyóirathoz. A szerző és a folyóirat együttműködéséről, ami 1931-től 1943-ig több Veress-publikációban manifesztálódott, a későbbiekben még szót ejtünk. Előtte azonban, tekintettel a Veress-életmű általános ismeretlenségére, rövid történeti áttekintést adunk munkásságának eredményeiről, főként a témánkat érintő magyar alkotóperiódusról.

Már a 2007-es centenárium távlatában jól körvonalazódott a 20. századi magyar zeneszerzés második generációjához tartozó Veress Sándor életművének történeti helye és szerepe, ami szerint Veress – mint Bartók és Kodály tanítványát és „szellemi utódát” – a két Mester és a Veress-tanítványok, azaz a harmadik zeneszerző-nemzedék közötti szellemi közvetítőként definiálták. Veress, aki magyar zeneszerzőként a Bartók- és Kodály-életmű hagyományának „továbbvitelét” tekintette programjának, és a budapesti Zeneakadémia zeneszerzés-tanáráként ezt az örökséget adta át az őt követő új nemzedéknek, (többek között két, nemzetközileg elismert komponista-növendékének,

¹ A zenetörténet körében példaként Dohnányi Ernőt, az emigráns Kodály-tanítványok jelentős csoportját, valamint távolra szakadt zenei előadóművészeink és zenetörténészeink generációit említhetem.

² Az emlékkiállítás ismertetése: Czövek 2018: 3–8.

Ligeti Györgynek és Kurtág Györgynek), a későbbiekben, svájci emigránsként eltökélt feladatának tekintette a magyar zenekultúra nyugat-európai képviselését is. E törekvése szemléltetéseképpen emlékirásom második részében egy német nyelvű, a magyar népzene kutatás történetével foglalkozó Veress-előadás szövegét közlöm, melyet a szerző emigrációja 21. évében, 1971-ben olvasott fel a Zürichi Egyetem hallgatósága előtt. Az előadás témája és programja jól szemlélteti Veress „nagyköveti” közbenjárását a korabeli Közép-Kelet Európa és a Nyugat-Európa közötti elzártság feloldásának érdekében.

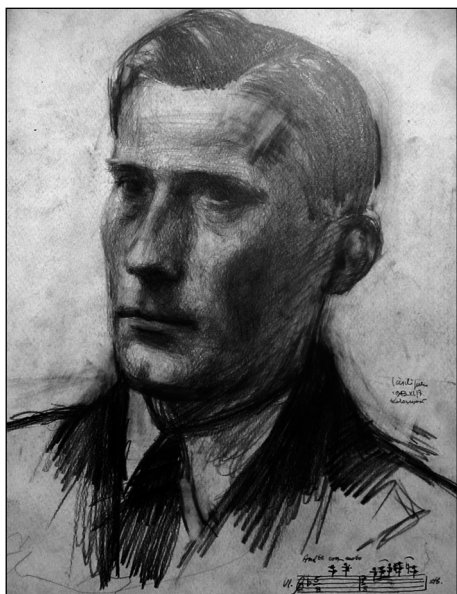
Veress zeneszerzői és tudósi pályáját életre szólóan meghatározta emigrációs döntése, amely a két világháború megrázkódtatásai után – a demokratikus „újjaépítés” jövőjében csalódva –, az 1949-ben bekövetkezett politikai-szellemi diktatórikus bezártságból a nyugat-európai nyitottság felé vezetett. E döntésének következtében az elkövetkezendő 42 éves időszakban munkássága két, egymással ellentétes megítélésben részesült: az elhagyott „anyaország” politikai okok miatt „feledésre ítélte,” a „választott” hazával pedig – teljes elismertsége, művészi tekintélye ellenére – szellemileg-érzelmileg nem tudott azonosulni.³ A Berni Konzervatórium tanáraként, majd 1968-tól a Berni Egyetem professzoraként és további nyugat-európai, amerikai és ausztráliai megbízatásai alkalmával Európa megosztottságát ellensúlyozó kulturális missziót teljesített. „Keleti” gyökerei és nyugat-európai műveltsége lehetővé tette számára a magyar zeneművészet és tudomány értékeinek határon túli képviselését: zenéjében, publikációiban, egyetemi előadásában „szellemi hidat” teremtett a magyar zenei hagyomány és a nyugat-európai alkotószemlélet akkoriban áthidalhatatlan szakadéka fölét.

Veress Sándor Kodály zeneszerző-növendéke (1925–1930) és Bartók zongora-tanítványa (1930–1932) volt, és mint egész pályáját tanúsítja, mestereihez kivételesen szoros szellemi kapcsolat fűzte. Az egyre mélyülő és teljesebbé váló összetartozásról Veress egész életművében tanúságot tett. A legszembetűnőbb módon érvényesült ez Veress szellemi kibontakozásának kettős irányultságában: mesterei példája nyomán, a zeneművészet területén kívül tudományos programot is vállalt a magyar népzene kutatásban való részvételével. Míg hazai népzene kutatóként a terepmunka és az elmélet egységében munkálkodhatott, berni professzorságának éveiben a tudomány elméleti fejlesztésével foglalkozott az általa bevezetett „Musikethnologie” tantárgy oktatása során.

A Magyarországon kibontakozó, első alkotóperiódus, amely 1930-tól 1949-ig, Veress svájci emigrációjáig tartott, hihetetlenül gyors sikersorozatként értékelhető. Zeneszerzőként már a második világháborút megelőző években nemzedéke élvonalába sorolták a szakterület prominens képviselői. A Kodály Zoltán és Bartha Dénes szerzők nevével megjelent „*Die ungarische Musik*” című, német nyelvű összefoglaló munka,⁴ amely Veress a kortársak között „a határozottan legerősebb és legkülönlegesebb

³ Egyik Molnár Antalnak írt levelében egy Mikes Kelemenre utaló hasonlatában fejezte ki életérzését: „Úgy szeretem Helvetiát, hogy nem feledhetem Kolozsvárt.”

⁴ Kodály–Bartha 1943: 97.

1. kép. László Gyula portréja Veress Sándorról (Kolozsvár, 1943. nov. 17.) C. László Gyula örökösei

zeneszerző-személyiségnek” tartja, s aki „a legméltóbbnak mutatkozik arra, hogy majdan Bartók és Kodály örököseként lépjen fel a magyar és a nemzetközi zenei életben. Megítélésünk szerint Bartók és Kodály után ő a magyar zene legmeghatározóbb és legszuverénebb tehetsége, hiszen neki sikerült ezen nagy mesterek után új, modern zenét alkotni, mely lényegét tekintve mindvégig magyar, ugyanakkor az európai kultúrára támaszkodik.” Néhány évvel korábban, 1935-ben, Bartók Rásonyi László török szakos kutatóhoz intézett egyik levelében szintén elismeréssel nyilatkozott Veressről: „Veress Sándor fiatal zeneszerzőink legjobbjai közé tartozik, jó zongorista, népdalgyűjtéssel is foglalkozott.”⁵

Veress zeneszerzői kibontakozása fokozatosan érvényesült az egyre gazdagodó zenei műfajok területén is. Magyar korszakának utolsó éveiben kompozícióinak köre szinte minden hangszeres és vokális műfajra kiterjedt. Kamaraműveit és vonósnégye-

seit már az 1930-as években nemzetközi elismerés fogadta, a magyar kórusmozgalom szellemében komponált népdalelvű kórusait országszerte énekelték, magyar népi elemekre épülő táncjátéka, a *Térszili Katicza* Európa színpadain (Stockholmban, Rómában) került színre, a neves koreográfus, Milloss Aurél rendezésében. A legáltalánosabb elismerésben 1948-ban bemutatott, Szent Ágoston zsoltárára komponált *Sancti Augustini Psalmus* című oratóriuma részesült, amit az 1949 márciusában neki ítélt, emigrációja miatt át nem vett Kossuth-díj is kifejezésre juttatott.

Kompozíciós munkásságával párhuzamosan bontakozott ki népzene kutatói pályája, amelynek gyakornoki periódusát már 1927-ben, két utolsó zeneakadémiai évben megkezdte Lajtha László útmutatásával, a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályán. Egyik késői visszatekintésében így emlékezett vissza a Lajtha irányításával kezdődő kutatómunka első eseményeire: „Kodály után tőle tanultam a legtöbbet: nála sajátítottam el a népdalgyűjtés és a népdallejegyzés tudományát. (...) Az ő felügyelete alatt végeztem először népdallejegyzést a Néprajzi Múzeumban, ahol (...) az egész ott lévő anyaggal dolgoztam.”⁶

Veress gyűjtői munkásságának első kiemelkedő eseményét moldvai népzenei gyűjtése jelentette 1930 nyarán. „Gondolata fokozatosan alakult ki bennem. Nem tudtam, hogy egyáltalán keresztülvihető-e” – idézte fel az 53 évvel korábbi elhatározás bizony-

⁵ Bartók Béla levele Rásonyi Lászlóhoz, 1935. dec. 18.

⁶ Bónis Ferenc interjúja Veress Sándorral. Részlet. Csicsery-Rónay 2007: 12.

talán körülményeit.⁷ Gyűjtőútja során egy hónapot töltött Moldvában, s mivel hazai lehetősége nem adódott a hangfelvételhez szükséges fonográfhangerek beszerzésére, apja közbenjárására Constantin Brăiloiu román népzene kutató látta el őt a szükséges eszközökkel. Hét településen folytatott gyűjtése során 145 dallamot rögzített hangfelvételen,⁸ ami Bartók és Kodály egyöntetű elismerését is kivívta. A moldvai gyűjtés anyagának első tudományos bemutatása – *Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között* címen⁹ – első alkalom volt az *Ethnographiában* való publikálásra. Gyűjtésének későbbi feldolgozása, már véglegesnek tekintett dallamlejegyzésekkel, a *Néprajzi Értesítő*-ben jelent meg 1941-ben *Székely népballadák változatai Moldvában* címen.¹⁰

2. kép. A moldvai gyűjtőút első állomásán, Szabófalván, a Martinaş-család társaságában, 1930. július 1. A felső sorban bal oldalon: Veress Sándor népzene kutató, az alsó sorban bal oldalon: Veress Endre történész (Néprajzi Múzeum, Budapest. Fototár)

⁷ Csicsery-Rónay 2007: 14.

⁸ Veress 1989.

⁹ XLII. (1931): 133–142.

¹⁰ XXXIII. (1941): 159–169.

Az 1930-as évek folyamán Veress népdalgyűjtői és kutatói munkássága egyre intenzívebbé vált. 1934-től Bartók felkérésére asszisztensi feladatokat látott el megbízója mellett a Magyar Tudományos Akadémián folyó népzenei munkálatokban. 1937-ig mintegy 300 dallamot gyűjtött magyar településeken. Feldolgozó és gyűjtő munkáját 1943-ig folytatta, a magyar népdalgyűjtés kérdéseire viszont folyamatosan visszatért magyar és idegen nyelvű folyóiratokban közzétett írásaiban,¹¹ egyetemi előadásában. Kutatói munkásságát Bartók 1940-ben történt eltávozása után Kodály mellett, 1949-ig folytatta.

Az *Ethnographiához* fűződő szerzői kapcsolata a 40-es évek elején mestereinek, Bartók és Kodály 60. születésnapja alkalmára szóló, tiszteletadó cikkek formájában elevenedett meg. (Nyilvánvaló, hogy 1940 táján, a folyóirat részéről megnyilvánuló szerzői felkérésben a már fent említett, ekkoriban már általánossá vált elismerés tükröződött, amely Veress – Bartók és Kodály tanítványát és munkatársát – mestereinek méltó utódjaként bízta meg e rangos publikációs feladat megvalósításával.)¹²

Veress népzene tudósi pályájának emigrációbeli folytatására a Berni Egyetemre történt professzori kinevezése adott alkalmat az 1968-tól 1977-ig tartó tízéves időszakban. Ebben a megbízatásában lehetősége nyílt magyar népzene kutatói felkészültségének aktivizálására, és egy szélesebb területen, a 20. századi magyar népzene kutatástörténetéről szóló, idegen nyelvű publikációs tevékenységre. A Veress-hagyaték budapesti egységében¹³ megőrzött „zeneetnológiai” egyetemi előadások tematikájában egyaránt jól érvényesül a magyar és a berni időszak egymásra épülő, egymást kiegészítő tudományos szemlélete mind a magyar kutatói gyakorlat és elmélet tapasztalatainak átadásában, mind a legfrissebb nemzetközi szakirodalom ismertetésében.¹⁴

Emlékirásom első részét nem tartom teljes értékű tiszteletadásnak, mert úgy vélem, hogy Veress Sándort, a népzene kutató sajátos gondolkodásmódját, szellemi értékrendjét saját, tőle származó közleménnyel kell képviselnem az általa nagyra értékelt, *Ethnographia* hasábjain. Publikálatlan írásai közül választásom egy 1971. április 26-án felolvasott, a Zürichi Egyetem felkérésére készült, németül előadott szövegének magyar nyelvű közlésére esett. A Veress-előadás témája is az alkalomhoz méltó, mert írásműveinek legjelentősebb ágához, a Bartókról, Kodályról, illetve Lajtháról szóló tanulmányok nagy csoportjához tartozik, amely értelemszerűen egybefonódik a magyar népzene tudománnyal foglalkozó közleményekkel. A zürichi előadás arra is rámutat, hogy Veress számára emigrációjának két évtizedes távlatában nemcsak értelmi, ha-

¹¹ Veress Sándor írásműveinek bibliográfiáját lásd: Berlász 1982: 173–178.

¹² Veress 1941a: 1–4., 1942: 169–172. Ez utóbbi írás a Gunda Béla szerkesztette Kodály-émlékkönyvben ismét megjelent.

¹³ Veress Sándor halálát követően, 1993-ban hagyatékának egyik tematikus egységét az örökös, Claudio Veress a Magyar Tudományos Akadémia 20. századi magyar gyűjteményének ajándékozta. Ugyancsak itt került elhelyezésre Veress Sándor berni könyvtárának mintegy 100 kötetes válogatott anyaga, amelyben a moldvai gyűjtéshez tartozó, korabeli vonatkozó irodalom ritka kiadványai is megőrződtek. Ez utóbbi hagyatéki egység Veress Sándor személyes döntésének eredményeként került Budapestre. A jelen közleményben közzétett „zürichi előadás” kézírata az említett, budapesti hagyatéki egység része.

¹⁴ Veress Sándor egyetemi előadásainak jegyzékét lásd: 11. lábjegyzet, 178–180.

nem érzelmi vonatkozásban is szellemi élményt jelentett egykori mestereinek felidézése azokban az években, amikor ők már mindhárman eltávoztak az élők sorából. A nyugat-európai pódiumon elhangzó tudományos méltatás az utókor nézőpontjából is figyelmet keltő dokumentum. Veress azokban az években tudatosítja Bartók, Kodály és Lajtha nemzetközi viszonylatban is egyedülálló tudományos teljesítményét, amikor annak jelentősége az európai köztudatban kevesebb figyelemben részesült.

Veress zürichi előadásának keletkezéstörténetében a három kutatóhoz fűződő mély szellemi kapcsolata volt az első ösztönző motívum, nézetem szerint viszont egy közelebbi inspirációs forrás is szerepet játszott az előadás megszületésében. A kéziratot fogalmazvány beható tanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy egy 1970-ben, azaz néhány hónappal az előadás fogalmazása előtt Veress egy igen fontos Bartók kiadványsorozat, a *Documenta Bartókiana* negyedik kötetével ismerkedett meg,¹⁵ amelynek addig ismeretlen Bartók-közlései, közöttük néhány igen fontos népzenei vonatkozású írásmű mély hatást gyakorolt rá. Hogy ez az új kiadvány kapcsolatban állt Veress megszülető zürichi előadásával, az a nevezett előadás Bartókról szóló részében közvetlenül megmutatkozik azáltal, hogy olyan szövegrészleteket idézett Bartóktól, amelyek a fent említett, frissen megjelent *Documenta*-kötetben váltak először publikussá. Veress bevezető gondolataiban és érzelmi állásfoglalásában közvetlenül megmutatkozik a Bartók-szövegek megismerésének élménye.

Az alábbiakban közölt előadás témájával kapcsolatosan említést kell még tennünk az előadásban megmutatkozó, Lajtha Lászlóval kapcsolatos tiszteladról. Veress kiemelt hangsúllyal mutat rá Lajtha tudománytörténeti jelentőségére, és a korabeli zeneirodalmi szemlélettől eltérő módon, Bartók és Kodály népzene-kutatói munkásságának nagyságrendjébe vonja – mintegy harmadik személyiségként – Lajtha László kutatói érdemeit. Veress tudományos meggyőződéséből és az egykori mély barátság emlékéből megszülető „vallomása” – 1968-ban írt Lajtha-nekrológja¹⁶ után három évvel – ebben az előadásában ismét kifejezésre jutott azáltal, hogy a két elismert tudós teljesítményéhez csatlakoztatja Lajtha tudósi és zeneszerzői életművét. Az emigráció elszigeteltségében élő Veress e nézetében is megelőzte a hazai zenetudományban érvényesülő általános vélekedést: a Lajtha-életmű kutatásának folyamata itthon csak egy évtized múlva, a ’80-as évektől hozta meg első eredményeit.¹⁷

Végül a „zürichi előadás” genezise újabb megvilágításba helyezi Veressnek a magyar népzene-tudományhoz fűződő, emigrációbeli kapcsolatát. A *Documenta Bartókiana* hihetetlenül gyors beszerzésének és ösztönző hatásának példája rávilágít arra a következetes igényre, hogy Veress a svájci évtizedeiben sem akart lemondani az új magyar zene- és népzene-tudományi irodalommal való szellemi együttélés lehetőségéről. Minden erőfeszítést megtett annak érdekében, hogy berni könyvespolcán az új magyar szakirodalomhoz szinte akadálytalanul hozzáférhessen. (Tájékoztatósi igénye nemcsak a szakirodalom körére, hanem a napi, nemzetközi események ismeretére is kiterjedt.) Ebből a töretlen szellemi szimbiózisból következett, hogy

¹⁵ Dille (Hrsg.) 1970., Heft 4.

¹⁶ Veress 1968: 67–72.

¹⁷ Az első népzene-tudományi kismonográfia megjelenése: Berlász 1984.

Veress – berni elszigeteltsége ellenére – az emigrációban is „részese” maradt a magyar szellemi folyamatoknak, amelyekre leveleiben, előadásaiban és publikációiban, hol pozitív, hol negatív vélemény-nyilvánítással reflektált. A zürichi előadásban – az új Bartók-források ismeretének ösztönző hatására – alkotta meg egykori mestereinek hiteles tudósportréját.

3. kép. Veress Sándor fényképe a „zürichi előadás” évében (Bern, 1971) C. Claudio Veress

VERESS SÁNDOR:
A KELET-EURÓPAI NÉPZENE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL BARTÓK,
KODÁLY ÉS LAJTHA KUTATÁSAIRA

Ez a téma magában hordozza az anyag két részre bontását: egyrészt szó lesz a három fent említett kutatóról, akik közül feltételezésem szerint Bartók neve bizonyára jól ismert Önök előtt, jóllehet elsősorban inkább zeneszerzőként, míg Kodály talán már kevésbé áll a figyelem előterében, és végezetül – úgy sejttem – Lajtha László neve Önök közül többek számára mind zeneszerzői, mind zenefolklorista tevékenységét tekintve *terra incognita*.¹⁸

Először tehát – témánknak megfelelően – e három személyiség etnomuzikológiai kutatásait tekintjük át, amelyek nemcsak a magyar népzene területén, hanem azon jóval túlmutatva, annak határait szétfeszítve, a különböző kelet-európai népzenei stílusok kutatásában szereztek nevet maguknak. Bevezetésként különösen fontos megemlítenünk mind Bartóknak, mind Kodálynak az összehasonlító népzene kutatás területén született tanulmányait, de már kezdetben azzal az utalással, hogy a két kutató két különböző aspektusból közelített ehhez a tudományághoz.

Az 1881-es születésű Bartók, illetve az 1882-es születésű Kodály egyazon nemzedékhez tartozott. Lajtha, aki 1892-ben született, náluk 10 évvel fiatalabb volt. Ő 1963-ban Budapesten hunyt el, 71 évesen. Ez a csupán 10 évnyi generációs különbség a két nagymester, Bartók és Kodály közvetlen időbeli és térbeli közelében, nem tette éppen könnyűvé az ő művészi és tudományos helyzetét. Mégis képes volt mindkét területen megállni a helyét, és ezáltal a 20. századi magyar kultúrtörténet egyik legizgalmasabb jelenségévé vált. Miután befejezte tanulmányait a budapesti Zeneakadémián, és doktorált a budapesti egyetemen, Lipcsében, Genfben, majd d'Indy tanítványaként Párizsban folytatta tanulmányait, ahová a későbbiekben is gyakran, hosszabb időre visszatért. A francia irányultság, amely zenéjében is erősen kifejezésre jut, érdekes és mondhatni, egészséges ellensúlyt jelentett a magyar zeneéletben, melyet elsősorban Bartók és Kodály stílusirányzata határozott meg. Zeneszerzőként Lajtha hallatlanul termékeny alkotó volt. Életműve felöleli az összes műfajt: 9 szimfóniájával, 10 vonósnégyesével, nagyszámú egyéb kamarazenei és zenekari művével, kórusaival, egy operájával, egy balettjével és további alkotásaival kétségkívül századunk zenéjének egyik legősztönzőbb jelensége. Hogy neve Párizson kívül – ahol a két világháború között legnagyobb

¹⁸ Veress Sándor német nyelvű előadásának címe: *Die osteuropäische Volksmusik, mit besonderer Berücksichtigung der Forschungen von Bartók, Kodály und Lajtha*. Az előadást Veress meghívott vendégprofesszorként tartotta a Zürichi Egyetem nyári szemeszterén, 1971. április 26-án. A német nyelvű, tintával írt szerzői fogalmazvány kézírata Veress Sándor berni hagyatékából – annak pedagógiai egységként – 1993-ban került a MTA BTK Zenetudományi Intézete 20. századi osztályának Veress-gyűjteményébe, az örökös, Claudio Veress ajándékaiként. Az előadás szövege ezen a helyen jelenik meg először, magyar fordításban. A fordítás Gombocz Istvánné, Schmidt Zsuzsanna, Domokos Mária és a közreadó közös munkájának eredménye. Munkatársaim segítségéért ezúton mondok köszönetet. Az előadáshoz nem tartoztak lábjegyzetek, a jelenlegi, első írásbeli közlés alkalmával viszont helyenként az említett tények és hivatkozások pontosítására volt szükség, ezt az igényt a közreadó által beiktatott lábjegyzetek teljesítik. (Közzr.)

sikereit aratta (ő volt például az első magyar muzsikusz, akit a párizsi Académie des Beaux Arts tagjává választott) – úgyszólván ismeretlen, bizonyára mostani, egyoldalú és sematikus zeneéletünkkel függ össze. Például itt, Svájcban, tudomásom szerint a mai napig egyetlen művét sem mutatták be.

Zeneszerzői és tanári tevékenysége mellett Lajtha ugyanakkor fáradhatatlan népzene-kutató is volt. Korán, már 1910-ben csatlakozott Bartók és Kodály kutatói tevékenységéhez, és a Magyar Néprajzi Múzeum Népzenei Osztályának vezetőjeként is lankadatlan intenzitással folytatta kutatásait, gyűjtőútjait és tanulmányait e területen, egészen haláláig. A népzene-kutatás terén alkotott, tudományos szempontból fontos és értékes publikációk egész sora tanúskodik erről a gazdag és sokoldalú életútjáról. Lajtha az egykori Magyarország csaknem teljes területén végezte gyűjtéseit, és a rögzített anyagot tudományosan feldolgozta. Kutatásaiban különös hangsúllyal vannak jelen Erdély, továbbá Észak- és Nyugat-Magyarország egyes területei – olyan területek, ahol sem Bartók, sem Kodály, sem más zenefolklorista nem kutatott. Rendkívüli figyelemmel fordult a hangszeres népzene gyűjtése és tanulmányozása felé, és a kutatásnak ezen ága logikusan vezette el őt a néptánc vizsgálatához. Így jutott el odáig, hogy – egy másik kutató, Réthei Prikkel Marián mellett – ő adta közre a legátfogóbb és legfontosabb monográfiát a magyar néptáncról.¹⁹ Előljáróban ennyit Lajtháról, előzetes eligazításul.

Most pedig irányítsuk figyelmünket Kodályra! Úgy vélem, őt sem látjuk helyes megvilágításban zeneszerzőként és tudósként sem. Bár zeneszerzőként ugyan nem ismeretlen, mint Lajtha. Ellenkezőleg, világhírű és sokat játszott komponista. Ám a közönség-sikereket és gazdaságosságot szem előtt tartó koncertipar, továbbá a karmes-terek és előadók kényelmessége és egyoldalúsága azt eredményezi, hogy Kodály mű-vei közül folyton-folyvást ugyanazt a néhány, népszerű stílusban írt művet játsszák, mint a Háy János szvit, a Marosszéki és a Galántai táncok, amelyek munkásságának csupán egy keskeny szeletét képviselik. Ezek a művek – amelyek önmagukban véve kitűnően megírt, megformált és hangszerelt, Kodály által tudatosan ebben a közért-hető stílusban létrehozott alkotások – Magyarországon fontos funkciót tölthettek be nemcsak zenei, de társadalmi vonatkozásban is, és így is kell megítélni őket. Ám ezek semmi esetre sem a főművei, mint ahogy ezt az előadások számából sejtethetnénk. Főműveinek egyikét, a *Psalmus Hungaricus* – nagy apparátus-igénye miatt – ugyan ke-vésbé gyakran játsszák, de azért mégis jelen van a koncertéletben. Viszont nagyon ritkán hallható Kodály igen szép és századunk jelenségeként is fontos kamarazeneje és néhány igen jelentős szólóhangszeres műve. Mindenekelőtt azonban dal- és kórus-művei azok, amelyek csaknem teljesen ismeretlenek Magyarország határain kívül. És mégis, újra és újra hangsúlyozni kell, hogy Kodály elsősorban vokális zeneszerző volt. Az ő valódi birodalma, ahol leginkább otthon érezte magát, az emberi hang, abban a formában, ahogy az a természetes éneklésben, a dalban megjelenik. Ez az a műfaj, a dal – és nem csupán a népdalfeldolgozás –, valamint a száznál is több gyermek-, női-, férfi- és vegyeskarok, amelyekben – a *Psalmus Hungaricus*, a *Te Deum*, az *Assumpta est* és a *Missa brevis* mellett – valódi lény, nagy lírai tehetsége és zeneszerzői jelentő-

¹⁹ Vö. Réthei Prikkel 1924., Lajtha–Gönyey 1937.

sége a maga teljességében érvényesül. Nagy és kifinomult művésze volt a nyelvnek, és ahogyan dalaiban és kórusműveiben a magyar, latin és olasz szövegekkel bánt, csak az európai zenetörténet legnagyobb vokális komponistáihoz hasonlítható. Az énekhanggal való lényegi rokonsága, valamint nevelői küldetésének egyre erőteljesebb felismerése irányította a pedagógia felé, és tette őt nemcsak nagy tekintélyű főiskolai zeneszerzés-tanárrá, hanem a teljes magyar zenei nevelés nagy reformátorává. Mára már közsismertek ennek a több évtizedes nevelői munkának a gyümölcsei, és mindenütt, ahol az általános pedagógia keretein belül súlyt helyeznek a zenei alapképzésre, az ú.n. Kodály-módszer szerint dolgoznak, jóllehet magát a módszert voltaképpen nem is Kodály találta ki. Ő csupán továbbfejlesztette és a magyar viszonyokra alkalmazta az angol szolmizációs rendszert, illetve annak német adaptációját, a relatív szolmizációra épülő hallásképzést, és e célból létrehozta – logikusan felépített metodikai-didaktikai elvek alapján – az ehhez szükséges zenepedagógiai, gyakorló irodalmat.

Külföldön kevésbé, talán csak szakmai körben ismert Kodálynak, a tudósnek a jelentősége, amely mind irodalmi- és nyelvtudományi, mind népzene kutatói tevékenységére vonatkozik.

Már első tudományos értekezése, *A magyar népdal strófaszerkezete* is úttörő munka volt, mellyel 1906-ban, a budapesti egyetemen doktorált, és amelyben teljesen új távlatokat nyitott a valódi magyar népdal akkoriban még tisztázatlan kérdésében. Ekkor már az élő népzenevel való személyes találkozásának tapasztalataira támaszkodhatott, mivel egy évvel korábban, 1905-ben már maga mögött tudott egy dél- és egy északnyugat-magyarországi gyűjtőutat. Kodály első munkáját publikációk hosszú sora követte, és haláláig több mint 200 kisebb-nagyobb értekezése jelent meg három tárgykörben: a népzene kutatás, a zenei nevelés valamint a magyar nyelvfejlődés filológiai kérdéseinek vonatkozásában.

Bennünket most Kodály népzene kutatói tevékenysége foglalkoztat. Elsősorban a magyar népzene kérdéseivel foglalkozott. Ebből a szempontból mondhatnánk, hogy tudományos látóköre szűkebb, behatároltabb, mint Bartóké, aki a magyar mellett más népzenei stílusokat is intenzíven vizsgált. Ez azonban csupán optikai csalódás. Kodály ugyanis a magyar népzene eredetének, ősforrásának kutatása során, az összehasonlító népzenetudomány módszertana révén, továbbá a formatípusok keletkezésének területén, végül pedig a kölcsönös összefüggések módszertani eljárásának bevezetése által, melyet a népdalok és történeti énekek kölcsönös egymásra hatásának tanulmányozása során alkalmazott, olyan fontos eredményeket ért el, amelyek ma, a modern népzene kutatás alapjaként szolgálnak. Kodály munkája a népzene történeti rétegeiben és fejlődési szakaszaiban igazi mélyfúrás volt, amelyet a filológus, a történész, az etnológus és a zenész eszköztárával felfegyverkezve, a legmagasabb tudományos követelményeknek megfelelően végzett. Példaértékű népzenei publikációi mellett, melyeket részben Bartókkal együttműködve jelentetett meg, az alábbi nagyobb munkáit kell itt megemlíteni.

Elsősorban a magyar népzene-ről írt alapvető könyvét,²⁰ amelyben ennek a nagyon összetett, sokrétű jelenségnek a teljes spektrumát egy centrális fókuszról szemlélteti mind történeti, mind népzene kutatói szempontból. Egyrészt azoknak az ősforrásoknak

²⁰ Kodály alapvető könyvének címét Veress a fogalmazványban nem adta meg. Vö. Kodály 1952.

alapján, amelyek messze visszanyúlhatnak a finnugor népcsalád történelem előtti idejébe, másrészt a legújabb korszakok stílustípusaiig terjedően, felhasználva a kutatások teljes nemzetközi forrásanyagát.

Kisebb, de jelentőségét tekintve nem kevésbé fontos, alapvető írásának címe: *Mi a magyar a zenében*. Ez a nyugati zenetörténet zenei elemeinek formális kölcsönhatására irányuló stíluskritikai vizsgálat, melyben kiemelt hangsúllyal szerepel a magyar zene. Ugyanezt a gondolatköröt érinti egy hasonló munkája, a *Népzene és zenetörténet* című értekezése.

Végezetül említessék meg Kodály népzene tudományi tanulmányainak sokaságából még három mű, melyek minket közelebből érdekelnek. Első vizsgálatai a pentatónia tárgykörében, 1917-ből: *Ötfokú hangsor a magyar népzeneben*. Aztán az első alapvető értekezés, amelyben a magyar népzene legrégebbi stílusrétegének ősforrásához nyúlunk vissza: *Sajátságos dallamszerkezet a cseremis népzeneben* címmel. Ezzel a munkájával egy csapásra új távlatot nyitott a népzene kutatásban, és utat mutatott egy új kutatási ág felé, mely ma már egy speciális területnek számít. Meg kell még említenünk két nagy, összefoglaló tanulmányát, melyekkel előszóként a *Corpus Musicae Popularis Hungaricae* első két kötetét gazdagította.

A népzene gyűjtő Kodály a történelmi Magyarország három nagy területén folytatta kutatásait. 1905-től 1916-ig, évenkénti gyűjtőútjain az észak-magyarországi, a mai Szlovákiában található magyar falvak, valamint Erdély keleti határvidékének székely, ma a románokhoz tartozó területei álltak érdeklődése előterében. A két világháború közötti időszakban aztán főként Nyugat-Magyarországon, a Dunántúlon gyűjtött, minthogy az első világháború után a Magyarországtól politikai erőszakkal elszakított északi és keleti vidékek a magyar kutatók számára többé nem voltak hozzáférhetők.

Ha a zeneszerző műveivel hozzá számítjuk ezt a tudományos *Magnum Opus*-t, sőt Kodály pedagógiai munkásságát is tekintetbe vesszük, úgy nemcsak Magyarország *Great old Man*jének – ahogy őt szívesen emlegették –, portréja rajzolódik ki előttünk, hanem a *musicus*ra vonatkozóan, a szó valódi értelmében vett *poeta doctus* típusa.

Kodállyal és Lajthával ellentétben, akik főleg a magyar népzenei stílusokkal foglalkoztak, Bartók nemcsak a magyar zenefolklór területén állított össze nagyszabású gyűjteményeket, hanem kutatásai kiterjedtek az egykori Nagy-Magyarország határain belül élő, különböző nemzeti kisebbségek népzenejére is. Így már korán, 1906-ban elkezdte magyar népzene gyűjtései mellett az Észak-Magyarországra települt szlovákok népzenejét gyűjteni, és három évvel később, 1909-ben kezdte meg kutatásait az Erdély különböző részein élő románok között. Később ezekhez társultak még a Magyarország északkeleti határvidékeinek rutén falvaiban, illetve Délen a horvátok és szerbek között végzett gyűjtések. Tudásvágya azonban még tovább hajtotta. 1913-ban, egy évvel az első világháború kitörése előtt bejárta az Észak-afrikai Biskra környékét, és az ottani araboktól értékes fonográfus gyűjtést hozott haza. Utolsó gyűjtőútja a törökországi Anatóliába vezetett 1936-ban, három évvel a második világháború kitörése előtt.

Nem véletlen, Hölgyeim és Uraim, hogy a két világháborút, Európa kétszeri öngyilkosságát ilyen kiélezetten említem. Az európai politikusok örültsége – egyéb területek mellett – a népzene kutatásban is katasztrofális és jóvátehetetlen rombolást okozott. A békediktátum, az első világháború utáni szerencsétlen és rövidlátó versailles-i és tri-

anoni békeszerződések Délkelet-Európa évszázadok alatt kialakult történeti, nemzeti és gazdasági egyensúlyát felborították, szétszabdalták a természetes földrajzi adottságokat, egységeket, egymásrataltságokat – ahelyett, hogy a Duna-menti népek stabil föderációjára törekedtek volna – és ezzel tönkretették az itt élő népeknek azt a fajta természetes kommunikációját, amely ezeknek a népcsoportoknak az évszázados egymás mellett élése révén egészséges realitás volt. Bartók keserűen panaszkodott arról, hogy a megkezdett nagy etnológiai munka ezen körülmények miatt nem folytatódhatott. 1920-ban erről a kérdésről több írásában is nyilatkozott, melyeket a New York-i *Musical Courier*-nak írt. (Doc[umenta]. B[artókiana] IV., 101., 110., 112.)²¹

²¹ A jelen előadás arról is bizonyosságot tesz, hogy Veress svájci emigrációjában, 1971 áprilisában, Zürichben tartott előadásának szövegét a Budapesten megjelent legújabb Bartók-irodalom, a *Documenta Bartókiana* IV. kötete (Ed: D. Dille, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970) ismeretére alapozta. A Veress-levelezés ismeretében feltételezhető, hogy a Budapesten megjelent zenetudományi újdonság valószínűleg Demény János Bartók-kutató személyes küldeményeként jutott el Veresshez. A Veress-előadás Bartókkal foglalkozó részében Veress csupán egy-egy zárójeles, rövidítésszerű utalásként hivatkozik az irodalmi forrásokra, adott esetben a *Documenta Bartókiana* 4. kötetében közzölt Bartók-írások (VIII., X. és a XI. számú közlemények) oldalszámaira: 101, 110., 112.

A közreadó a szerző által jelzett lapszámok nyomán azonosította a Veress által említett, 1920 táján megfogalmazott Bartók-írásokat, a *Documenta Bartókiana* IV. kötetének közleményei alapján. Veress első két lapszám-hivatkozása szerint az említett két Bartók-írásmű valóban a *Musical Courier* számára készült művek csoportjához tartozik, melyeket C. Searchinger újságíró Berlinben történt felkérésére írt, 1920-ban. A harmadik Veress által megadott lapszám viszont egy másik folyóirati megjelenéshez kapcsolható – D. Dille szerkesztői bevezetője szerint –, valószínűleg az *Il Pianoforte* című torinói lap számára készült.

Az említett írásművek az 1970-ben megjelent *Documenta Bartókiana* IV. kötete után, egy újabb, magyar nyelvű kiadásban is hozzáférhetővé váltak, ezért a következőkben, a *Bartók Béla írásai* 4. kötetének közleményeire (Közz.: Lampert Vera, szerk.: Révész Dorrit, Bíró Viola, Editio Musica Budapest, 2016, rövidítve: BBI/4.) alapozzuk jegyzeteinket. A Veress által megadott első oldalszám (101.) tartalmi összefüggése az új kiadás 2. közleményéhez, a *Magyarország paraszzenéje/ The Peasant Music in Hungary* című műhöz kapcsolódik, a második oldalszám (110.) a 4. számú közleményre, a *Román paraszzené/Bartók und die Volksmusik* írásműre, a harmadik (112.) a kötet 6. számmal jelzett *Magyarország népeinek népzeneje/Die Volksmusik der Völker Ungarns* közleményre (datálása: 1921) utal.

A Veress által rövidített formában jelzett, Bartóktól származó három szövegrészletet, melyek „a megkezdett nagy etnológiai munka” körülményeire és annak kényszerű megváltozására vonatkoztak – bár nem tudjuk, hogy ezeket a felolvasás során Veress beépítette-e szövegébe –, tartalmi jelentőségükre való tekintettel az alábbiakban közöljük.

1. idézet a *Magyarország paraszzenéje* (1920) című írásműből, a BBI/4/ 2. közleménye alapján: „A «hajdani» Nagy-Magyarország a leghálásabb területek közé tartozott a zenefolkloristák kutatómunkája szempontjából. Húsz millió lakosa énekszerető magyarokból, románokból, szlovákokból, ruténekből és jugoszlávokból tevődik össze, akik részben élesen elkülönülő csoportokban, részben egymással keveredve laknak. Többségük a földművelő életformát folytatja, ragaszkodik ősi hagyományaihoz és szokásaihoz, amelyeket szinte teljesen érintetlenül hagyott a mai nyugat-európai kultúra: a parasztdallamoknak micsoda leírhatatlan változatossága tárul a kutató elé, útja minden állomásán! Nincs mit csodálni azon, hogy éppen ez a terület volt a legmegfelelőbb a népzene kutatás kibontakozásához.”

2. idézet a *Román paraszzené* (1920) című írás befejező részéből, a BBI/4/4. közleménye alapján: „Milyen kár, hogy az általános politikai és gazdasági felfordulás a népdalkutatás annyi szép tervét

Nagy román publikációjának előszavában is említést tesz erről a „hazug békéről”, ahogy ő nevezi, amely a háború pusztítása után a további gyűjtőmunkát ugyancsak megghiúsította. (Rum[anian] Folk Mus[ic] I. 2–3. lap.)²²

És hozzátehetjük, hogy a 2. világháború még nagyobb pusztítása és aztán a mezőgazdaság kényszerű kollektivizálása a kolhozrendszer bevezetésével, – amely a mai politikai rendszer alatt a paraszti társadalom hagyományos létformáinak teljes megsemmisüléséhez vezetett az egész délkelet-európai térségben –, a népi szellemi-lelki javak pusztulásának végső fázisát nemcsak elindította, hanem az erőszak minden eszközével siettetette is. Ez igen sajnálatos, mert ezekben az országokban még létezett valami, ami Nyugat-Európában már régen kihalt: egy hagyományos, jól bevált életforma, amelyben az alapvető emberi értékek még teljességgel érvényre jutottak. Ahol még a zene is szerves, integrált szerepet töltött be az emberek életében, mint ahogy hajdan, úgy háromszáz évvel ezelőtt mindenütt a nyugat-európai magas kultúrában.

Bartók a civilizációtól még érintetlen paraszti közösségek hagyományos életformáját nagyon szépen írja le a román karácsonyi dalok alapján abban a cikksorozatában, amelyet 1933-ban, a *Schweizerische Sängler-Zeitung* számára írt. Az első világháborút megelőzően Erdély román falvaiban gyűjtött, és tapasztalatairól következőképpen számolt be: (Schw. S. Z. 142 l.)

„20 évvel ezelőtt a parasztszénét illetőleg a gyűjtő itt még olyan ősi állapotokat talált, hogy igazi öröm volt a kutatómunka. Ezek az ősi állapotok bizonyára csak ott maradtak változatlanok egészen napjainkig, ahol az életkörülmények távol tartották a parasztoktól az »áldásos«, modern városi kultúrát. Ennek feltételei elsősorban: iskolák hiánya, közlekedési nehézségek, a lakosság igénytelensége. Az ősi állapotok

megghiúsította. Normális viszonyok között a különböző román vidékekről csoportokat lehetett volna összeállítani, s ezek beutazhatták volna a nyugati nagyvárosokat, hogy festői öltözékükkel, táncaikkal és egzotikus zenéjükkel a városi publikum szemét és fülét gyönyörködtessék. Most nem csak ez megvalósíthatatlan, de minden jel arra mutat, hogy Kelet-Európa elszegényesedése lehetetlenné teszi ennek a felbecsülhetetlen értékű anyagnak további tanulmányozását is.”

3. idézet a *Magyarország népeinek népzeneje* című írásműből, a BBI/4/6. közleménye alapján: “Európa sajnálatosan legtöbbet emlegetett területeinek egyike kb. 1 év óta a «hajdani» Magyarországa. Az újonnan létrejött vagy megnövekedett szomszédos államok (en manageant vient l'appetit) azon vetélkednek, huzakodnak és küzdenek egymással, a qui mieux mieux: hogy ez vagy amaz, vagy a harmadik szerzi meg a Magyarországtól elvett egyik vagy másik földdarab fölött az uralmat. És a szerencsétlen lakosok, a vitatott földdarab voltaképpen birtokosai és művelői? Azok megadással, mondhatni közömbösen várják, hogy véget érjen a vita, és újra kezdődjék az oly régen nélkülözött, nyugodt élet. (...) Mert igencsak dalkedvelők a mi parasztjaink. Aligha van még a földgolyónak olyan zuga, amely a népzene hasonló bőségét, gazdagságát és változatosságát nyújtaná.”

²² 4. idézet Béla Bartók: *Rumanian Folk Music* I. kötete (Ed.: Benjamin Suchoff. The Hague. Martinus Nijhoff 1967.) szerzői előszavából, 2–3.: „Az volt a tervem, hogy majd folytatom a munkát a többi román nyelvterületen is, de ez az alább említendő okokból lehetetlenné vált. Legelőször az elsőként megnevezett területeken szerettem volna a lehető legtöbb anyagot összegyűjteni. Sajnos ez nem sikerült. Amikor a kezdetben sok szempontból hiányosságot mutató munkám egyre jobban alakult, és 1914-re a legmagasabb szintre jutott, kitört a háború, és később, 1919-ben az ál-béke. A zavargások és a kaotikus helyzet, ami rákövetkezett, a kölcsönös bizalmatlanság az országok között, az állandó feszültség és a siralmas gazdasági helyzet lehetetlenné tette számomra a rendszeres gyűjtőmunka folytatását.” (Pokoly Judit fordítása)

kutatójának ilyen vonatkozásban kitűnő lehetőségek kínáltak északon (Máramaros), közép-nyugaton (Bihar) és közép-délen (Hunyad). Messze földön falvak csupa írástudatlan lakossággal, mérőföldeken át nincs vasút, sőt sokszor még út sincs, minden szükségleti cikket lehetőleg otthon állítanak elő, a lakosság sohasem hagyja el szűkebb hazáját, eltekintve elkerülhetetlen, szükséghozta esetektől (katonáskodás, bírósági ügyek). Ha az ember hirtelen ilyen vidékre kerül, úgy érzi, mintha a középkorba ért volna. Akkor ébredünk csak a tudatára, hogy a régi időkben a parasztnak úgyszólván minden zenei megnyilatkozása közösségi aktus volt (az imént említett román területeken még ma is az.)²³

Teljességgel elhibázott lenne ezekbe a szavakba egyfajta parasztromantikát belelátni, olyat, amilyen például a 18. század irodalmában vagy a 19. századi realizmusban nyilvánul meg. Bartók maga adja meg a választ erre a kérdésre egy lábjegyzetben, melyet a már említett román gyűjteményének előszavához fűzött: Rum.[anian] F.[olk] M.[usic] 5. l.

„Kérem az Olvasót, ne úgy vegye ezt a kijelentést, mint amely ellenezné a civilizációt. Emberi szempontból megértem és teljesen egyetértek annak fontosságával, hogy az iskolázást és a városi civilizáció egyéb ismérveit az «elmaradott» falvakra is kiterjesszék, még akkor is, ha ez a népművészet teljes pusztulásához vezet. Népzene tudósként azonban – mintegy az emberi szemponttól eltekintve – bizony nagy örömmre szolgált, hogy a népzene tanulmányozásának talán utolsó lehetőségei adtak meg nekem, legalábbis olyan elzártabb területeken, amelyek még teljesen érintetlenek a városi civilizáció »áldásaitól«.”

A probléma magja tehát sokkal mélyebben rejlik. Bartók már abban az időben világosan érezte azt, amit ma kegyetlen valóságként megélünk. Nevezetesen azt, hogy a zene és általában a művészetek mai, lelketlen civilizációkban többé már nem töltik be integrált szerepüket. Zene és művészet céltalan játékká vált, amely így is, úgy is sikerülhet, ráadásul gyakran ijesztően primitív színvonalra süllyed. Ahogyan a levegő- és vízszennyezés terén, úgy valószínűleg a „lélekszennyezés” területén is túl késő van már az okozott károk jóvátételére vagy gyógyítására. Kendőzetlenül szembesülnünk kell azzal a ténnyel, hogy nevelésünk teljes kudarcot vallott.

Bartók népzene-kutatói életművét tekintve túlzás nélkül állítható, hogy ez az Opus mind mennyiségileg, mind minőségileg, a terepmunka és a gyűjtés terén csakúgy, mint az anyag tudományos kiértékelése, rendszerezése és elemzése szempontjából messze felülmúlja mindazt, amit ezen a területen valaha alkottak. Egyáltalán, az ember ugyanazzal a csodálattal, a megmagyarázhatatlannak ugyanazon érzésével áll Bartók egész életműve – zeneszerzői munkássága, népzenei gyűjtései és közreadásai, e téren végzett, s a különféle népek népdalainak ezreit tanulmányozó kutatói tevékeny-

²³ A rövidített bibliográfiai adatként jelölt Bartók-idézetet, amint azt a fogalmazványban a kettőspont jelöli, a szerző minden bizonnyal felolvasta az előadáson. Ezt a szövegrészletet a közreadó beillesztette a közleménybe. Az idézett Bartók-írás címe és bibliográfiai adatai: első kiadás: Béla Bartók: „Rumänische Volksmusik.” *Schweizerische Sängerschaft XXIII, 17 (1933.szeptember 1.) 141–142. l.* A fenti, magyar nyelvű közlés Bartók Béla: „Román népzene” (1933). in: Bartók Béla írásai/4., (Bp. Editio Musica, 2016. Közr.: Lampert Vera, lekt. és szerk.: Révész Dorrit és Bíró Viola, 79. l.) szöveg-részletét idézi.

Apr. 26.

Zűrűs

Das Thema: Die ostensogäische Volksmusik, mit besonderer Berücksichtigung der Forschungen von Bartók, Kodály und Jajtha.

Diese Formulierung des Themas impliziert eine Verteilung der Stoffe:

Einerseits wird die Rede über die drei genannten Forscher sein, von denen Bartók für Sie – so nehme ich an – ziemlich bekannt sein dürfte, allerdings in erster Reihe eher als Komponist, ~~welches~~ während Kodály vielleicht schon weniger im Rampenlicht steht, ^{und} schließlich vermute ich, dass der Name von J. Jajtha für manche von Ihnen sowohl wie seine kompositorische, wie ^{auch} musikethnologische Tätigkeit befalls, ^{noch} ~~terraz~~ ^{noch} ~~incognita~~ ^{ist} ist. Eine Orientierung ~~über~~ ^{über} ~~den~~ ^{über} ~~unserem~~ ^{unserem} Thema entsprechend – ethnomusikalische Forschungen dieser 3 Persönlichkeiten, die nicht nur auf dem Gebiet der ungarischen Volksmusik, sondern darüber ^{weit} hinaus, die Grenzen dieser Zone sprengend, in der Erforschung der verschiedenen ostensogäischen Volksmusik ^{stellen} ~~und unter einem~~ ^{und unter einem} ~~bestehenden~~ ^{bestehenden} ~~Altkontexte~~ ^{Altkontexte} ferner ihre Untersuchungen unter einem noch weiteren Horizont erweiternd, der ~~Grund~~ ^{Grund} Volksmusikwissenschaft als solcher, wesentliches beigetragen haben. Besonders soll es hier einleiten die Studien auf dem Gebiet der vergleichenden Volksmusikforschung, ~~den~~ ^{den} ~~beiden~~ ^{beiden} ~~von~~ ^{von} ~~Bartók~~ ^{Bartók}, wie von Kodály erwähnt werden; und ^{gleich} ~~mit~~ ^{mit} dem Hinweis darauf, dass diese Disziplin von den beiden Forschern in unter ^{verschiedenen} ~~verschiedenen~~ Aspekten bearbeitet wurde.

1/2 machen
also erst

↑ sich angesprochen
haben

sége, valamint számtalan írása előtt, amelyhez még hozzájárul öt nyelven folytatott, kiterjedt levelezése is – mint ahogy ma felfoghatatlan számunkra, hogy a régi korok mesterei, egy Bach, egy Mozart, Haydn vagy Palestrina etc. egy emberélet időkorláta között egyáltalán leírni hogy tudták műveiket. És ehhez még hozzá kell tennünk, hogy Bartók soha nem használt írógépet, és hogy ezen munkái mellett még hosszabb koncertturnékra is vállalkozott, illetve igen lelkiismeretes tanári tevékenységet folytatott. Tekintsék meg, Hölgyeim és Uraim, például ezt a kötetet, amely csakúgy, mint román gyűjtésének másik két kötete, a kézírását tükröző, faksimile kiadás. (Az előadó felmutatta a kötetet.)

Az 1906–1918 közötti 12 évben Bartók mintegy 11.000 – javarészt fonográffal felvett – magyar, szlovák, román, rutén, délszláv és arab népi dallamot gyűjtött, elemzett és rendszerezett. Ehhez járul még az a 90 dal, melyeket 1936-ban, utolsó gyűjtőútja során Törökországban vett fel. A magyar mellett a szlovák és román gyűjteménye a legnagyobb. A szlovák gyűjtés 3409, a román 3410 dallamból áll.

Látható, hogy már pusztán a bartóki gyűjtés alapján is meg lehetőségen világos kép alakíthatunk a kelet-európai népzeneről. Ennek a képnek a kiegészítéséhez a Duna menti régió többi országában lévő kutatók, gyűjtemények és publikációk adnak eligazítást. Ez azonban legközelebbi feladatunk lesz.

Irodalom

BERLÁSZ Melinda

1982 Veress Sándor írásműveinek jegyzéke. In Berlász Melinda – Demény János – Terényi Ede: *Veress Sándor. Tanulmányok*. 173–178. Budapest: Zeneműkiadó.

1984 *Lajtha László. A múlt magyar tudósai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

CZÖVEK Judit

2018 Emlékezés Veress Sándorra. *Néprajzi Hírek* 47. 1. 3–8.

CSICSERY-RÓNAY István

2007 Veress Sándor. In *Csillagos órák, sorsfordító magyarok, XX–XXII*. Budapest: Occidental Press.

DILLE, Denijs (Hrsg.)

1970 *Documenta Bartókiana*, Heft 4. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KODÁLY Zoltán

1952 *A magyar népzene*. 3. kiadás. Vargyas Lajos példatárával. Budapest: Zeneműkiadó.

KODÁLY, Zoltán – BARTHA, Dénes

1943 Die ungarische Musik. In *Probleme des Donauraumes*. Budapest–Leipzig–Milano: Donau Verlag.

LAJTHA László – GÖNYEY Sándor

1937 Tánc. In *A magyarság néprajza* IV. 85–149. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

RÉTHEI PRIKKEL Marián

1924 *A magyarság táncai*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. /A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára I./

VERESS Sándor

- 1931 Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között. *Ethnographia* XLII. 133–142.
- 1941 Székely népballadák változatai Moldvában. *Néprajzi Értesítő* XXXIII. 2. 159–169.
- 1941a Bartók Béla 60 éves. *Ethnographia – Népélet*. LII. 1–4.
- 1942 Kodály Zoltán hatvan éves. *Ethnographia – Népélet*. LIII. 169–172.
- 1968 Hommage à Lajtha. In Jean Gergely (ed.): *Études Finno-Ougrienne* (Tome V.) 67–72. Paris.
- 1989 *Moldvai gyűjtés*. Közr. Berlász Melinda és Szalay Olga. (A szerző magyar és német előszavával). Budapest: Múzsák kiadó. /Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyama, XVI./

Berlász Melinda

CSc, nyugalmazott főmunkatárs, MTA BTK Zenetudományi Intézet, Magyar Zenetörténeti Osztály
e-mail: melindab@zti.hu

Melinda Berlász

Sándor Veress, the European ‘ambassador’ of Hungarian ethnomusicology

The oeuvre of Sándor Veress, composer and ethnomusicologist (1907–1992) was created in two major periods: until 1949 he lived and worked in Hungary, then he emigrated to Switzerland. He was a disciple of Bartók and Kodály and from the age of twenty he began to get involved in ethnomusicology. Acknowledging the quality of his collections, Bartók selected him to be his research assistant at the Hungarian Academy of Sciences in 1934. After the second world war in a brief democratic period Veress was considered as an outstanding composer and as an intellectual successor of Bartók and Kodály’s art. He emigrated to Bern in 1949 and taught composition and theory of music, and among other things he introduced the so-called Kodály method. Between 1968 and 1977 as professor of the University of Bern he introduced a new subject entitled *Musikethnologie*. As a composer he applied dodecaphon composition from the first half of the 1950s. In the first decades of his emigration the primary objective of Veress, not only as a teacher but also as a composer and scholar, was to represent Hungarian cultural tradition in western Europe. In his papers and lectures he laid special emphasis on the authentic presentation of the oeuvre of Bartók and Kodály. This is illustrated by the manuscript written in German and published as part of the present article, which is the text of a lecture delivered in 1971 in Zürich. Veress drew attention to the outstanding intellectual achievements of three Hungarian masters of his: Bartók, Kodály and László Lajtha.

A moldvai magyar tájnyelv szótáráról

Péntek János (Szerk.): *A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/1. Moldvai magyar – közmagyar rész. A–K.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 523. p.
Péntek János (Szerk.): *A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/12. Moldvai magyar – közmagyar rész. L–Zs.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017. 529. p.
Péntek János (Szerk.): *A moldvai magyar tájnyelv szótára. II. Közmagyar – moldvai magyar rész. A–Zs.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018. 375. p.

A szókészlet-tani kutatások területén az erdélyi magyar nyelvtudományban az elmúlt évtizedekben több monumentális munka született. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 1975–2014 között megjelent 14 kötete, a *Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza* 1995–2011 között kiadott 11 kötete, az 1991-ben megjelent *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* két kötete mind a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola alapkutatásainak közvetlen termékei, illetve olyan kutatók munkásságának eredményei, akiknek tudósi életművéje nagyon szorosan, sok szállal kötődik ehhez az iskolához. Ahogy az ilyen jellegű nagy tudományos kezdeményezésekkel gyakran történni szokott, egy-egy elkezdett munkát olykor csak a következő tudósnemzedéknek sikerült befejeznie. Így van ez a legújabb kiemelkedő jelentőségű kolozsvári nyelvtudományi kézikönyv, a Péntek János professzor által 15 éves munkával szerkesztett, az Erdélyi Múzeum-Egyesület által kiadott *A moldvai magyar tájnyelv szótára* esetében is.

Ennek a három kötetes kiadványnak a megjelenése a magyar nyelv- és néprajztudomány történetének nagyobb időtávlatában is jelentős esemény. Az úgynevezett „csángó szótár” összeállításának terve ugyanis a kutatók körében már az első világháború előtt megfogalmazódott, sőt a kivitelezéshez szükséges nyelvi anyaggyűjtés is már akkor elkezdődött. Később ez a munka több ízben is új lendületet vett, de a befejezés, azaz a szótár tényleges megszerkesztése és megjelentetése különböző okok miatt mindig elmaradt. A célirányos nyelvészeti előmunkálatokra és nem utolsósorban az utóbbi évtizedek gazdag moldvai néprajzi gyűjtéseire alapozva, Péntek János kolozsvári nyelvészprofesszornak most sikerült megvalósítania egy olyan tervet, amelynek kivitelezéséhez korábban egy-egy kutatói emberélet több ízben is kevésnek bizonyult (itt mindenekelőtt Yrjö Wichmann, Csűrű Bálint, Szabó T. Attila és Márton Gyula életművére gondolunk).

A moldvai magyar tájnyelv szótára nem szokványos regionális tájszótár. Egyfelől azért, mert a dialektológiában szokatlan módon „kétnyelvű” kiadványról van szó: első része a két kötetből álló moldvai magyar–közmagyar rész, amelynek I. kötete (A–K) 2016 végén, a II. kötete (M–Zs) pedig 2017-ben jelent meg. Végül 2018 elején hagyta el a nyomdát a szótár második része is, ami az első rész fordítottja. Ez az egy kötetből álló közmagyar–moldvai rész (A–Zs) az első részre visszautalva azt tartalmazza, hogy a magyar köznyelvi szavaknak milyen tájszók vagy tájnyelvi kifejezések felelnek meg a moldvai magyar dialektusban. Másfelől ez a munka azért is egyedülálló, mert benne

nagy hangsúllyal vannak jelen a moldvai magyar hagyományos népi kultúrára vonatkozó adatok. A fényképekkel, rajzokkal gazdagon illusztrált második rész a moldvai csángó népi kultúra fogalomtárának is felfogható.

ELŐZMÉNYEK ÉS FORRÁSOK

A moldvai magyar tájnyelv 19. századi első kutatói – Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, és Rubinyi Mózes – elsősorban nem szókészletteni, hanem főleg hangtani és morfológiai jellegű kutatásokat végeztek, ilyen oldalról véve szemügyre a moldvai „csángó” nyelvjáráások és a magyar köznyelv viszonyát. Az első világháborút megelőző nyelvészeti gyűjtések sorát Yrjö Wichmann nyelvi gyűjtései zárják, aki a Románvásár környéki északi csángók között, mindenekelőtt Szabófalvában már elsősorban lexikológiai gyűjtést végzett. Öt hónapnyi, 1906. október 31-től 1907. március 27-ig tartó moldvai tartózkodása során a neves finn nyelvész megkísérelte összegyűjteni az alaktani rendszer leírásához szükséges legfontosabb nyelvészeti anyagot is, de fő célja a rendszeres szókincsgyűjtés, távlatilag pedig az úgynevezett „északi csángó szótár” megszerkesztése volt. Nagy érdeme, hogy rendkívül pontos hangtani lejegyzést alkalmazott. Munkája azonban csak a kutató 1932-ben bekövetkezett halála után, 1936-ban jelent meg Helsinkiben német nyelven, Csűry Bálint és Kannisto Artturi szerkesztésében.¹ A finn nyelvész – némiképp meglepő, ám a nyelvtudomány akkori helyzetét tekintve mégis érthető módon – az északi csángók és a Brassó mellett élő úgynevezett „hétfalusi csángók” szókincsét egyetlen korpuszban összeolvasztotta, de mivel a nyelvi adatok származási helyét mindig megjelölte, így Péntek Jánosnak most nem okozott gondot az 1906–1907-es Wichmann-féle gyűjtés moldvai szóanyagának átvétele.

Mivel Yrjö Wichmann nem jutott el a délebbre eső, Bákó környéki magyar falvakba, az ő szókincsgyűjtő munkáját 1928–1931 között Csűry Bálint folytatta, aki azidőtájt a kolozsvári református kollégium tanára volt. A nyári iskolai szünetek idején Csűry mindenekelőtt a déli nyelvjárássziget középpontjában, Bogdánfalvában kutatott elmélyült módszerességgel, és a szókincsgyűjtés mellett a nyelvi rendszer monografikus leírását is célul tűzte ki maga elé. Sajnos 1941-ben, 55 éves korában bekövetkezett korai halála miatt csak néhány nyelvészeti tanulmányát sikerült befejeznie, köztük a csángó igeragozásról szóló monográfiát,² de tervezett főműve, az Yrjö Wichmann-féle északi csángó szótárhoz hasonló, mintegy azt kiegészítő déli csángó szótár már nem készülhetett el. Halála után ugyan volt szó arról, hogy a szótár munkálatainak befejezésére Szabó T. Attila kolozsvári nyelvészprofesszor kap megbízást, aki egyetemi hallgatóként első moldvai útját 1930-ban éppen Csűry társaságában tette, de megbízása halasztódott, míg végül a nyelvtudomány pótolhatatlan veszteségére 1944 őszén

¹ Wichmann 1936.; Csűry Bálint a feldolgozott Wichmann-hagyatékáról két tanulmányt tett közzé: Csűry 1936, 1939.

² Csűry 1932.

Debrecenben, háborús körülmények között a déli csángó szótár Csúry által összegyűjtött anyaga is megsemmisült.³

A világháború után a Szabó T. Attila által irányított kolozsvári nyelvöldrajzi iskola nagy moldvai nyelvi gyűjtése 1949–1962 között zajlott,⁴ és kiterjedt a nyelvi rendszer egészének tanulmányozására, azaz a lexikológiai mellett a hangtani, az alaktani és a jelentéstani nyelvészeti kutatásokra is. A Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tanszékének munkatársai közül Márton Gyula, Gálffy Mózes és Vámszer Márta vettek részt ebben a terepmunkában, továbbá az akkor még fiatal Balogh Dezső, Bura László, Gazda Ferenc, Murádin László, Nagy Jenő és Teiszler Pál későbbi egyetemi oktatók, illetve kutatók. Az ugyancsak fiatal tárgyi néprajzos Dr. Kós Károly feladata kezdetben az volt, hogy bizonyos néprajzi jelenségeket a nyelvész kollégáknak megmagyarázzon. A kutatások intézményi háttérét Balogh Edgár, a Bolyai Egyetem rektora és Csehi Gyula tanulmányi igazgató biztosította.

A moldvai tájnyelvi térkép anyagának gyűjtése során a kolozsvári kutatók két kérdőívet alkalmaztak: 1. Az állandóan bővülő úgynevezett „kis kérdőív” szóföldrajzi, továbbá hang- és alaktani kérdéseket tartalmazott, és mintegy 1 400 nyelvi tényt ölelt fel.⁵ A kis kérdőívvel végzett adatfelvétel ponthálózata kezdetben abszolút sűrűségű volt, azaz minden még magyarul (is) beszélő csángó településre kiterjedt, ami akkor 92 falut jelentett. Az úgynevezett „nagy kérdőív” vagy „kérdőfüzet”, amit végül a moldvai csángó nyelvjárás nyolc jellegzetes, „reprezentatívnek” minősített pontján (Szabófalva, Ploszkucény, Bogdánfalva, Magyarfalva, Klézse, Lészped, Onyest és Pusztina falvakban) kérdeztek ki, mintegy 2 200 alapkérdést ölelt fel, de összesen 3 500 nyelvi adatot tartalmazott, és ezen felül gazdag orvanyagot is eredményezett. Hangsúlyozni kell, hogy bizonyos települések erősen romlott, olykor csak egy-két személy által beszélt nyelve már nem tette lehetővé a „kis kérdőív” kikérdezését sem.

A kérdőíves adatokból a Szabó T. Attila által irányított munkacsoport 1969-re elkészítette az úgynevezett „csángó nyelvi atlasz” térképlapjait, amely azonban csak a rendszerváltás után 1991-ben jelenhetett meg Murádin László és Péntek János előkészítő munkája nyomán.⁶ Az atlasz két kötete 297 + 306 nyelvtérképet tartalmaz, amelyek 43 moldvai csángó kutatópont (4 északi csángó, 6 déli csángó és 33 székes csángó) település nyelvi adatait mutatják be. Később az atlasz megjelent két kötetének, valamint a nyomtatásban meg nem jelent, addig lappangó harmadik, úgynevezett „nyelvtani kötetnek”⁷ az informatizálásával az ELTE Magyar Nyelvtörténe-

³ Lásd: Szabó T. 1959/1981: 604. 36. jegyz.; Prohászka 1951: 279.

⁴ A Szabó T. Attila irányításával dolgozó kolozsvári munkacsoport a világháború idején végzett Kolozsvár környéki kutatásokban tett szert azokra a tapasztalatokra, melyeket később a moldvai csángó kutatásokban is hasznosítottak (például a kutatópontok kijelölése, az adatközlők kiválasztása, a kérdezés módszerei, a megbízható fonetikus lejegyzés stb.). Az akkor még újdonságnak számító nyelvöldrajzi módszer alkalmazásával a munkacsoport 1942–1944 között végezte az első felméréseket a Borsavölgye és a Kalotaszeg 59 falujában.

⁵ Márton 1972: 8.

⁶ CsángóNyA 1991.

⁷ A munkacsoport által utólag szerkesztett harmadik, úgynevezett „nyelvtani kötet” a már térképezett nyelvi jelenségeket bemutató összesítő térképlapokat (összesen 312 címszó) és a „kis kérdőív” 12 igei paradigmáját tartalmazta.

ti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke keretében működő Geolingvisztikai Műhely elnevezésű kutatócsoport⁸ CD formájában elektronikusan elkészítette és az interneten is hozzáférhetővé tette az új *Diakrón moldvai nyelvatlaszt*.⁹ Ugyanebből a közös tanszéki anyagból, illetve a saját későbbi szógyűjtéséből Márton Gyula még összeállította és 1969-ben megjelentette *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* című kiadványt,¹⁰ ami ebben a magyar nyelvjárásban 2 690 román kölcsönszót mutatott ki, és a nyelvészprofesszor munkájában ezt a szóanyagot különböző nyelvtani szempontok szerint (szókészlettan, jelentés- és hangtan, alaktan) 14 fogalmi körbe sorolva elemezte is.

A Szabó T. Attila-féle munkacsoport tudományos céljai között természetesen szerepelt az úgynevezett „csángó szótár” terve is, amit a tanszéki terepmunka orvanyagából, valamint a moldvai nyelvi gyűjtések egészéből véltek megvalósíthatónak. Jellemző, hogy ebben az időszakban, azaz az 1950-es években még nem volt egyértelműen eldöntve, hogy egyetlen egységes moldvai tájnyelvi szótárt kellene-e szerkeszteni, vagy a belső csángó nyelvi (tájegységi) tagolódáshoz illeszkedve több moldvai nyelvjárás szótárt. A moldvai terepmunka és az adatok ellenőrzése 1962-ben lezárult, de ezt követően Szabó T. Attila erejét teljesen lekötötte az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság* gondozása, és így a „csángó szótár” megszerkesztésére élete utolsó évtizedeiben már nem került sor. Az első nagy kolozsvári nyelvészemzedék tagjai közül Márton Gyula *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* című szótárának szempontrendszerét követve ugyancsak tervezte egy ilyen szótár összeállítását, de csak az első, *A* betűig jutott, mert munkáját 1976-ban, 59 éves korában bekövetkezett váratlan halála félbeszakította.¹¹

A Péntek János által összeállított moldvai tájnyelvi szótárnak a kolozsvári tanszéki archív cédulaanyag jelenti a legfőbb alapját. Ez a forrásanyag felöleli mind az 1950-es években gyűjtött kérdőíves adatokat (ezek a Csángó Atlasz térképlapjain is megtalálhatók), mind a gyűjtők által feljegyzett orvanyagot (ez utóbbiakat példamondatok, mondatföredékek alakjában jegyezték fel a kutatók és a tanszéki cédulaanyag rögzítette). Továbbá a tanszéki archívumba bekerültek, és így most Péntek János által is feldolgozásra kerültek Márton Gyula utólagos gyűjtései is, amelyeket az 1970-es évek elején megjelent két könyvéhez, a moldvai magyar nyelvjárás román kölcsönszavait számba vevő szótárához,¹² valamint a csángó igeragozásról szóló monográfiájához használt fel.¹³

Az 1950-es években a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola moldvai kutatásaival párhuzamosan zajlott a romániai magyar nyelvjárások egészére kiterjedő „nagy atlasz”

⁸ A kutatócsoportot Bodó Csanád irányította, de a kutatási koncepció kialakításában több fiatal kutató (Heltai János Imre, Eriş Elvira, Vargha Fruzsina Sára stb.) is fontos szerephez jutott.

⁹ Bodó–Vargha 2007.

¹⁰ Márton 1972.

¹¹ Márton Gyula hagyatéka alapján Péntek János szíves szóbeli közlése. A csángó nyelvészeti kutatások történetét összefoglaló korábbi közleményeimből ilyen értelemben Márton Gyula helyett magam tévesen említettem Gálffy Mózes nevét mint a szótár tervével foglalkozó személyt (Tánczos 2004: 222. Újraközlése: 2011: 143.).

¹² Márton 1972

¹³ Márton 1974.

anyagának összegyűjtése is. Miután az 1948-ban létrehozott Kolozsvári Akadémiai Nyelvtudományi Intézet két magyar munkatársa koncepciós politikai perek áldozatává vált (Gazda Ferenc ellen 1957-ben, Nagy Jenő ellen 1959-ben indult eljárás), így ezt a munkát Murádin László végül teljesen egyedül végezte el, de az atlasz anyagát csak a rendszerváltás után, 1995–2011 között sikerült 11 kötetben megjelentetnie. A romániai magyar nyelvjárások úgynevezett „nagy atlaszának” kutatópont-hálózata 136 településből állt. Az atlasz 3 379 kérdést tartalmazó kérdőfüzetét Murádin László 4 moldvai településen is (az északi csángó Szabófalvában, a déli csángó Bogdánfalvában, a Tázló menti székelyes csángó Pusztinában és a Tatros menti székelyes csángó Diószezen) lekérdezte, és így ez a „nagy atlasz” is Péntek János moldvai magyar tájnyelvi szótárának egyik fontos forrásává vált.

A nyelvészeti gyűjtések forrásanyaga szerencsésen egészült ki az utóbbi évtizedekben megvalósult néprajzi kutatások lexikológiai jellegű hozadékával. A szótárt összeállító Péntek János felhasználta az 1987–1992 között megjelent *Magyar Néprajzi Atlasz* térképlapjainak anyagát,¹⁴ valamint a gazdasági és a szellemi élet fontos részterületeire kiterjedő különféle más néprajzi gyűjtéseket. Sokatmondó, hogy a szótár elején feltüntetett forrásjegyzékben több mint 40 néprajzi kiadványt találunk. Közülük is kiemelkedő jelentőségű a Dr. Kós Károly–Szentimrei Judit–Dr. Nagy Jenő szerzői hármasság által évtizedekkel korábban összeállított, de csak 1981-ben kiadott *Moldvai csángó népművészet* című kötet,¹⁵ amely a moldvai magyarság anyagi kultúrájának monografikus igényű bemutatása. Ugyancsak igen fontos forrásnak bizonyultak Halász Péter utóbbi évtizedben megjelent könyvei és tanulmányai,¹⁶ amelyek a népi kultúra néhány központi jelentőségű fogalmakörének (állattartás, növényismeret, szántóföldi növénytermesztés, méhészet, helynevek stb.) kifejezéseit tartalmazták, továbbá számos más néprajzi kiadvány. A nyomtatásban megjelent néprajzi munkákon kívül saját, részben vagy egészen publikálatlan gyűjtéseik anyagával gazdagította a korpuszt több néprajzkutató (Faragó József, Gazda Klára, Halász Péter, Ivácsy Zsuzsa, Murádin László, Pálfalvi Pál, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos, Virt István és mások). A néprajzi gyűjtések gazdag jelenléte miatt a tájnyelvi szótár így bizonyos mértékig a néprajzi kutatások helyzetét is tükrözi: a szótár anyagából is kitűnik, hogy a moldvai csángók népi kultúrájának vannak jobban kutatott (például gazdálkodás, állattartás, etnobotanika, hiedelemvilág, vallásosság stb.) és kevésbé ismert területei.

Amint ez a fentiekből kitűnik, a szótárban feldolgozott nyelvészeti és néprajzi adatok a 20. század különböző időszakaiban kerültek lejegyzésre, zömmel az 1950-es években, de az ezt követő évtizedekben is. A szótár anyaga következőképpen nem egységes: egyfelől különbözött az adatok feljegyzésének helye és időpontja, továbbá eltérőek voltak az adatfelvételt végző nyelvész és néprajzos gyűjtők által követett tudományos célok és módszerek is. A felhasznált források különbözősége, mindenekelőtt a nyelvi adatok fonetikus lejegyzésének eltérő módja a szótárt szerkesztője részéről természetesen bizonyos egységesítést követelt. A régebbi gyűjtések – különösen

¹⁴ MNéprA 1987–1992.

¹⁵ Dr. Kós–Szentimrei–Dr. Nagy 1981.

¹⁶ Halász 2007, 2010, 2014, 2015.

a Wichmann-szótár anyaga, de a Csángó Atlasz is – még a részletes fonetikai jelölést alkalmazták (úgynevezett Setälä-féle fonetikus lejegyzés), de a későbbi gyűjtők, elsősorban a néprajzosok, már csak az úgynevezett „nagyolt fonetikai lejegyzést” végeztek, és olykor még a zárt *ē* hangot sem jelölték. A szerkesztői egységesítés eredményeként a szócikkekbe a régi részletesebb lejegyzések is egyszerűsített formában kerültek be. Ugyanakkor a szótár megtartja a nyílt *e* és a zárt *ē* megkülönböztető jelölését (noha a források még ebben sem következetesek), valamint a hosszú *ā* és *ē* jelölését. A moldvai magyar tájnyelvbe román nyelvi hatás eredményeként bekerült két mély magánhangzót a megfelelő román betűk jelölik (*ă*, *î*). Az *ly* a szótárban a köznyelvből kivesztett, de egyes dialektusokban még meglévő régi mediopalatális hangot jelöli (például: *ulyan*, *nagylyán*, *használyák*). A kézikönyv előszavában maga Péntek János hívja fel a figyelmet arra, hogy a „nagyolt jelölés” miatt a szótár anyaga szigorúan vett fonetikai elemzésekre nem alkalmas. Az egységesítő eljárás nagy nyeresége viszont, hogy munkája így az átlagos műveltségű és érdeklődésű olvasó számára jól használható kézikönyv, sőt akár érdekes olvasmány is lehet.

A szerkesztőnek nemcsak a fonetikai lejegyzés egységesítését kellett megoldania, hanem sokszor az adatok egységes szemantikai értelmezését is. A nyelvi adatokat ugyanis sokan és sok szempont szerint gyűjtötték. Az egymástól eltérő szemantikai jelentések közzététele a szokott módon, a forrásokban fellelhető nyelvi kontextussal együtt történt (példamondatok, illetve kisebb nyelvi szerkezetek). A szótár értékét és nemzetközi felhasználhatóságát növeli, hogy megtaláljuk benne a lexikális elemek jelentéseinek angol és román fordításait is.

A SZÓTÁR ÖSSZETETT ANYAGA

A rendelkezésre álló források nyilvánvaló sokrétűsége mellett a szerkesztőnek azzal is számolnia kellett, hogy a moldvai magyar tájnyelv önmagában sem egységes, vagyis belsőleg is erősen tagolt, rétegzett. A továbbiakban a nyelvi és néprajzi belső heterogenitás néhány vonatkozására reflektálunk.

1. A 20. században zajló erős modernizációs folyamatok közepette Moldvában is szembeötlő jelenség volt a nyelvi archaizmusok háttérbe szorulása, bizonyos nyelvi elemek kicserélődése, eltűnése. Így a század első évtizedeiben vagy akár az 1950-es években feljegyzett nyelvi anyag ma már történeti jellegűnek minősül. A szótár nagy értéke, hogy a régebbi nyelvi gyűjtésekre alapozva közzéteszi egy 7-800 éves kulturális múlt nyelvi emlékeit, azaz a kézikönyv nagyon régi idők emlékét őrzi. De tudatában kell lennünk annak is, hogy ezek a ma már nyelvi relikviáknak minősülő lexikális elemek (szavak, frazeológiai kapcsolatok) lejegyzésük pillanatában még mind élőnyelvi adatok voltak. Az élőnyelvi kontextus adja az adatok nyelvészeti és néprajzi hitelességét, és egyúttal tovább növeli értéküket, a kézikönyv tudományos felhasználásának lehetőségét.

Ugyancsak élő nyelvi kövületeknek minősülnek a szótár példamondatai közé felvett, nagy számban feldolgozott kötött ritualizált folklórszövegek is. Ezek kapcsán Péntek János az előszóban, valamint egy korábban megjelent tanulmányában arra

hívja fel a figyelmet,¹⁷ hogy az ilyen típusú szövegek nyelvi viselkedése eltér az élő beszédétől, és hogy az ezekben fellelhető szókincs is szembeötlően különbözik az élőnyelv szókincsétől. A kötött rituális szövegekből vett példamondatok ezért idézőjelben szerepelnek a szótárban.

Az idő múlásával és a moldvai magyarság nyelvcserejének előre haladtával a szótár történeti jellegének egy másik vonatkozása is kihangsúlyozódik: a magyar tájnyelv ma már sok olyan helyen nem él, ahol a gyűjtők a nyelvi archaizmusokat korábban még mint élőnyelvi adatokat jegyezték fel. Ez utóbbi történeti jelleg sajnos idővel egyre erősebb lesz: a nyelvben őrzött moldvai magyar múlt lassan teljesen a könyvekbe, az archívumokba vonul vissza.

2. A kutatók számára már a 19. század közepétől szembeötlő volt, hogy a moldvai magyar tájnyelv belső nyelvtipológiai szempontból igen erősen tagolt. A nyelvi és néprajzi tagoltság egyszersmind bizonyos földrajzi tagoltságot is jelent, aminek hátterében az népcsoportok eltérő eredete és eltérő történelmi múltja áll. A kutatók előtt egy idő után világossá vált, hogy a moldvai magyar tájnyelven belül mindenekelőtt a középkori nyelvjárási réteget kell elkülöníteni a jobbára a 18. század végétől datálható székely nyelvjárási rétegtől. (Ide kívánczik ugyan az a megjegyzés is, hogy a székely jelenlét több földrajzi helyen korábról is adatolható, valószínűnek látszik a középkori székely jelenlét is Moldvában,¹⁸ de ez a történelmi tény a két nagy nyelvjárási csoport moldvai meglétét nem befolyásolja.)

A kétféle moldvai magyarságot már a korábbi moldvai kutatók is elkülönítették: előbb az 1930-as években állapították meg a két nagy belső történeti-néprajzi-nyelvi táji csoport különbségét (Lükő Gábor, Gheorghe Năstase), majd a Szabó T. Attila által irányított kolozsvári nyelvföldrajzi iskola nemzedéke és más nyelvészek is (például az 1980-as években Benkő Loránd¹⁹) adatokkal is bizonyították ezt a jelentős nyelvi különbséget. Péntek János a moldvai magyar tájnyelvvvel foglalkozó munkáiban (mindenekelőtt a *Történetek a nyelvben a keleti végeken* című 2015-ben megjelent tanulmánykötetében) ugyancsak megállapította, hogy a magyarság Kárpátokon túlra való telepedése két nagy hullámban történt (a 13–14. században az Erdélyi Mezőségről, valamint a 18. század utolsó harmadában és szórványosan ezt követően is a keleti székelységről), és így Moldvában is a két nagy erdélyi nyelvi dialektus van jelen.²⁰ Ennek megfelelően *A moldvai magyar tájnyelv szótárában* a szótár címszói után is mindig feltünteteti a *mez* (mezőségi), *sz* (székely) és *ált.* (általánosan jellemző) rövidítéseket. E valóban igen jelentős belső különbözőség alapján akár azt is mondhatjuk, hogy a moldvai magyar tájnyelv önálló dialektusként nem is létezik, tehát nem is beszélhetünk úgy róla mint egységes nyelvjárásról.

A belső megosztottság kérdésében Péntek János az elődökével részben megegyező, de bizonyos mértékig attól eltérő álláspontot képvisel. Korábban a kolozsvári nyelv-

¹⁷ Péntek 1997.

¹⁸ Nicolae Iorga, Györffy István, Lükő Gábor és Mikecs László munkáiban találunk ilyen értelmű történeti adatokat. A Tatros menti régebbi székely jelenlétről lásd még: Tánzos 2011: 76–78.

¹⁹ Benkő 1989.

²⁰ Péntek 2015.

földrajzi iskola az általuk *csángónak* nevezett moldvai magyar nyelvjárás belső tagolására az *északi csángó*, *déli csángó* és *székelyes csángó* hármas kategorizációt alkalmazták. Péntek János abból kiindulva, hogy mind az úgynevezett *északi csángó*, mind az úgynevezett *déli csángó* nyelvjárás egyaránt *mezőségi* tájnyelvet jelent, mindkét belső aldialektusra a közös *mezőségi* terminust alkalmazza, az elődökhöz hasonlóan tartva meg a *székelyes* tájnyelvet mint kategóriát. E kategorizáció tehát alapvetően nem áll szemben az elődök szemléletével, nagyon lényeges különbség azonban, hogy a *mezőséginek* nevezett (azaz nem székely) dialektuson belül a szótár anyagában nem különbözteti el a Románvásár környéki északi és a Bákó környéki déli nyelvjárást. Ezzel egyfelől indokolt módon hangsúlyozza a két etnikai csoport közös mezőségi eredetét, és kiemel bizonyos közös nyelvi sajátosságokat (ilyen például a *s* hang *sz*-ként való ejtése, az úgynevezett „sziszegés”), de ugyanakkor eltereli a figyelmet azokról a nyelvjárási (és egyéb kulturális) különbségekről, amelyek a két középkori csoportot egymástól elválasztják. Ezek közül itt csak egyet, de talán a legfontosabbat, említem: a fonéma értékű zárt *ĕ* hang megléte a déli, Bákó környéki nyelvjárási csoportban a szótár heterogén jellegű forrásokból származó adatai alapján is szembeötlő, míg a zárt *ĕ* – nyílt *e* szembenállás az északi, Románvásár környéki csoportra tudvalevőleg egyáltalán nem jellemző. A fonéma értékű zárt *ĕ* déli megléte természetesen lehet akár későbbi székely hatás következménye is, vagy esetleg más történeti okokkal is megmagyarázható, de akárhogyan is van, a dialektológiában ez a fonematikai jelenség mindenképp fontos elkülönítő tipológiai tényező.

A szótár törekszik a közölt nyelvi adatok lokalizálására, ezek származási helyét – amennyiben ezt a források lehetővé teszik – megadja. A rendelkezésre álló adatok azonban azt a legtöbb esetben nem engedik meg, hogy egy-egy szóalak elterjedtségi körét a szerkesztő pontosan megállapítsa. Egy-egy lexéma pontos elterjedését és a helyi hangalaki változatait csak *Csángó Atlasz* által közölt adatok esetében követhetjük nyomon a teljes nyelvjárásterületre vonatkozóan (43 település). Így a szótárban a lokalizálás részben általánosan történik (*sz*, *mez*), részben konkrétan az adott településre való utalással (zárójelben rövidítve). Ha egy-egy hangalak vagy jelentés jellemző is az adott nyelvjárási típusra (és értelemszerűen a másakra nem jellemző), akkor ezt a *mez* (mezőségi) vagy *sz* (székely) rövidítés kövéritése jelzi a szövegben.

3. A tájnyelvi szótárak szerkesztői óhatatlanul szembesülnek azzal a problémával is, hogy nem mindig lehet egyértelműen és határozottan megvonni a szótározott helyi nyelvváltozat és a közmagyar nyelv határát. A Kárpát-medencén kívül sajátosan fejlődött moldvai magyar tájnyelvben ugyancsak jelen vannak bizonyos magyar köznyelvi szavak és egyéb általánosan ismert nyelvi szerkezetek is. A magyar köznyelv jelenléte a különböző moldvai belső nyelvváltozatokban és belső régiókban eltérő mértékű, de általánosan megállapítható, hogy a köznyelv és a tájnyelv keveredése, összemosódása Moldvában mindenhol kisebb jelentőségű, mint a Kárpát-medencén belül kialakult magyar tájnyelvek bármelyike esetében. A sztenderd magyar nyelv használata Moldvában is jobbra azokra a személyekre jellemző, akik a mai magyar magaskultúrával, a magyar nyelvű oktatással, a modern magyar elektronikus médiával stb. kapcsolatba kerültek, de ez a társadalmi réteg itt nagyon szűk, és általános jelenség, hogy még azok az értelmiségi státusú személyek is helyi tájnyelven beszélnek, akik Magyarországon

vagy Erdélyben magyar nyelven érettségiztek vagy egyetemi diplomát szereztek. A jelenség a két nyelvváltozat közötti nagy távolsággal, a kisebb nyelvi tudatossággal és egyéb nyelvpszichológiai okokkal kétségkívül megmagyarázható, de némiképp mégis meglepő. A különutas nyelvfejlődés következtében (például a nyelvújítás hiánya, a saját magyar értelmiség hiánya, az erőteljes román nyelvi hatás stb.) a moldvai tájnyelv magyar köznyelvtől való különbözősége ma is annyira hangsúlyos, hogy Péntek János emiatt indokoltan tartotta ezt a szokatlanul nagy távolságot úgy is érzékeltetni, hogy – más tájszótáraktól eltérően – a szótár címszavait sem közelíti a sztenderd magyar köznyelvhez. Azaz a szótárban olyan „csángós” szavak, illetve szóalakok is címszóként szerepelnek, amelyek a csak magyar köznyelvet ismerő felhasználók számára teljesen ismeretlenek. Mivel a köznyelvtől való eltérés a hangalakra is kiterjed, ezért a szótár gyakorlati felhasználása során akár gondot is okozhatna, hogy egy-egy lexéma adatai olykor teljesen máshová kerülnek a szótárban, mint ahol azt az átlagos műveltségű magyar felhasználó keresné (például az *össze* igekötő csak *össze* alakban, az *altat* marad címszóként *alít* alakban stb.), de a szótár használatát mindez valójában mégsem nehezíti meg, hiszen benne a köznyelvi alak felől is mindig megtaláljuk a belső utalásokat ezekre a „furcsa”, erőteljesen tájnyelvi jellegű címszókra.

A szótár „fordított” közmagyar–moldvai magyar részének megszerkesztését is éppen az tette szükségessé, hogy a különféle néprajzi fogalmak sajátosan tájnyelvi, a közmagyar szóalakoktól rendszerint erősen eltérő moldvai kifejezései a magyar nyelvet és népi kultúrát átlagosan ismerők számára is megkereshetők legyenek. Más tájnyelvi szótáraink esetében ugyanis – ott, ahol kisebb ez a nyelvi távolság – egy ilyen „fordított” szótár közreadása nem feltétlenül indokolt, illetve ez a probléma az utalások révén jobban megoldható. Itt viszont sajátos helyzettel állunk szemben: mivel a szótár szerkesztője az első két kötetben az átlagos műveltségű olvasó számára ismeretlen „csángós” szavakat, illetve szóalakokat szerepeltette címszóként, és ezzel a magyar köznyelvtől való távolítást valósította meg, ezért a könnyebb tájékozódás érdekében indokoltan látta a közmagyar felől való visszakeresés lehetőségét is biztosítani. A fordított szótár megszerkesztését még egy szempont, nevezetesen a moldvai tájnyelven belüli regionális eltérések hangsúlyozott mivolta (például a székely és a mezősegi eredetű nyelvjárási régiók különbségei) is szükségessé tette. Az erős belső rétegzettséggel rendelkező moldvai magyar tájnyelvben ugyanis igen gyakori, hogy ugyanazt a fogalmat különböző régiókban más-más szavak vagy szókapcsolatok jelölik, amelyek a szótár első két kötetében a maguk alfabetikus helyén, azaz külön-külön egymástól távol jelennek meg. Márpedig a közös szemantikai jelentés célszerűvé teszi az egy helyen történő megjelenítést, ami a kézikönyv második részében valósul meg.

A szótárnak ez a plusz kötete tehát voltaképpen néprajzi fogalomtár is, amely megmutatja, hogy a moldvai magyar nyelvváltozatok hogyan neveznek meg egy-egy olyan fogalmat, fogalomkört, amelyek a magyar népi kultúra egészében – így természetesen a moldvai népi kultúra különböző régióiban is – megtalálhatók. E tekintetben a szerkesztés során nehézséget okozott, hogy a fogalmi mezőknek az tagolása, amit a moldvai tájnyelv kifejez, nem mindig azonos a magyar köznyelv által kifejezett fogalmi strukturálódással. Például Márton Gyula egyik tanulmányában kimutatta, hogy a csángó nyelvjárásban léteznek olyan, látszólag funkciótlan magyar–román szinoni-

mapárok, amelyek tulajdonképpen mégsem funkciótlanok, mert a jelentések nem teljesen azonosak, sőt idővel határozottan elkülönülnek. Például: ángy = 'fiatalabb ángy' ↔ *matusa* = 'idősebb ángy'; *cserép* = 'cserépdarab' ↔ *cigla* = 'tetőcserép'; *fűrész* = 'kézi fűrész' ↔ *bészkia* = 'nagyfűrész', 'harcsafűrész'; *gyöngy* = 'perle' ↔ *hurmuz* = 'fényes üveggyöngy'; *kalapács* = 'kicsi kalapács' ↔ *csokán* = 'nagykalapács'; *pince* = 'kezdetleesebb pince' ↔ *bécs* = 'kőpince'; *tányér* = 'cseréptányér' ↔ *fárfuria* = 'porcelántányér' stb.²¹ A köznyelv *sógor* szavának bizonyos moldvai falvakban az 'idősebb nőtestvér férje' jelentésű *lér ~ liér* és a 'fiatalabb nőtestvér férje' jelenésű *sógor* vagy *kumnát* szavak felelnek meg. Mint tudjuk, a fogalmi mezők tagolódása regionálisan is eltérő, azaz a magyar tájnyelveken belül is különböző lehet, sőt ez a tagolódás még a magyar köznyelven belül sem egyöntetű. Emiatt nagy jelentősége van annak, hogy a szótár második része azokat a tájszókat, amelyek az átlagos műveltségű magyar ember számára nem vagy kevéssé ismert fogalmakat jelölnek, abba a főlérendelt, jobban ismert fogalomkörbe sorolja be, amit mindenki ismer. A szótár második része ugyanakkor a kétkötetes első rész szómutatójaként is használható: egy-egy (közmagyar) címszónál tartalmazza mindazokat a tájszavakat, tájnyelvi kifejezéseket, szó szerkezeteket, frazémákat, amelyek a címszóval megnevezett fogalom jelölőiként megtalálhatók az első részben (ott teljes adataikkal együtt).

4. A szórványosodás, nyelvi erőzítő a romániai nyelvjárászsigeteken általában úgy van jelen, hogy az erős román kölcsönhatás következtében a két nyelv határa bizonytalanná válik: a nyelvcsere előrehaladottabb stádiumában már nemcsak a román lexémák bekerülésével, valamint román mintára létrejött szó szerkezetekkel, hanem nagyobb nyelvi szerkezetek, szövegegységek módosulásával és a kódváltás egészen bonyolult helyzeteivel is számolnunk kell. A jelenség nyelvpszichológiai vetülete, hogy a román–magyar nyelvhatár idővel a nyelvet használók tudatában is elhomályosul. Így a kézikönyv szerkesztője, aki a moldvai *magyar* tájnyelv szótárának gyakorlati megszerkesztését tűzte ki célul, óhatatlanul bizonyos kompromisszumokra kényszerül: „a naponta kezembe kerülő nyelvi anyagon tapasztalhattam, mennyire gazdag és mennyire problematikus, heterogén a moldvai magyar nyelv lexikális állománya” – írja erről Péntek János.²²

A különböző nyelvváltozatok együttes jelenlétének fent jelzett kérdése (relikviaszerű archaikus–élőnyelvi, tájnyelvi–sztenderd nemzeti nyelvi, a belső dialektusok egymásra hatásai, az erős román nyelvi hatás stb.) kapcsán ide kívánczik az a megjegyzés is, hogy a nyelvi liberalizmusnak ma vannak olyan nyelvész képviselői, akik épp erre a nyelvi heterogenitásra, a nyelvi határok bizonytalan voltára, a nyelvi öntudat elbizonytalanodott voltára stb. hivatkozva tagadják, hogy a moldvai katolikusok (csángók) által beszélt nyelv a magyar nemzeti nyelv egyik tájnyelvi változata volna. Egy olyan felfogásban ugyanis, amely a hangsúlyt az élő nyelv működésére, a pragmatikára helyezi, az olyan általánosító, elméleti jellegű nyelvi kategorizációk mint a „nyelvjárás” (és ennek megfelelően ennek belső alkategóriái, például a „nyelvjárási csoport” és társaik), a „nemzeti nyelv” stb. értelmezhetetlen és pragmatikai szempont-

²¹ Márton 1960–1961.

²² I/1. A–K., Előszó, 5.

ból „főlöszleges” és „ideologikusan terhelt” fogalmakká válnak. Ilyen elméleti alapon a szótárszerkesztés nem is volna elvégezhető. Ez ugyanis olyan gyakorlati munka, amelynek biztos elméleti alapokon kell állnia. *A moldvai magyar tájnyelv szótára* cím egyértelművé teszi, hogy Péntek János a Moldvában beszélt magyar nyelvet a magyar nemzeti nyelv egyik tájnyelvi változatának tekinti, amely mind eredetét, mind egyéb belső nyelvi jellemzői tekintve szoros kapcsolatban áll más magyar nyelvjárással, mindenekelőtt a székellyel és a mezőséggel. A szótár szerkesztője ugyanakkor szem előtt tartotta, és a lehetőségek szerint meg is jelenítette a nyelvi heterogenitás különböző jelenségeit. Munkájának egészen egyedi sajátossága, hogy a kézikönyv végén külön jegyzékben szerepelnek a nyelvi interferenciával és a gyakori kódváltással összefüggő, magyar nyelvi kontextusban előforduló, de egészen alkalmi, román elemek.

A BELSŐ UTALÁSOK ÉS A SZÓTÁR NÉHÁNY TOVÁBBI JELLEMZŐJE

A szótár egyik hatalmas erénye a gazdag és több vonatkozásban is következetesen érvényesített belső utalási rendszer alkalmazása:

1. Fentebb már szó esett arról, hogy a címszóvá előléptetett erősen tájnyelvi jellegű lexémákra mindig megtaláljuk az utalásokat az általánosan ismert köznyelvi alakok felől.

2. A mindig egyszavas címszót a szótárban a hangalaki változatok követik. Például az *alsó* címszó esetében: *also, alsu, alsuo, arsó, ārsó, ārso, ārsuó asó, āsó, āso, āsuo, āsu, alszó, āszó, aszuo, alszo, alszu*. A fontosabb hangalakváltozatok esetében ugyancsak utalásokat találunk a változatok közül címszóként kiemelt alakra.

3. A bevett magyar szótárszerkesztési gyakorlatnak megfelelően az összetett szavak – így az igekötős igék is! – külön önálló címszóként szerepelnek. Az utalások ebben az esetben is kulcsfontosságúak: az utótag szócikkében minden összetételi előtagra (például az igei alapszónál minden igekötős összetételre) megtaláljuk az utalást.

4. Az utalások hasonlóképpen nagy jelentőségűek és fontosak a részfogalmakat kifejező szószerkezetek (ezeket nagy Sz. jelzi) esetében is: a szószerkezeti utótagra (a fölérendelt nagyobb fogalomra) ebben az esetben is utalás történik minden alárendelt szerkezeti tag felől a megfelelő alfabetikus helyen: például *feje kákója* (kákó → fej); *feje kávája* (káva → fej); *feje kápákja* (kápák → fej)

A szótár – amennyiben van rá gyűjtési adat – igei és névszói paradigmákat is tartalmaz, de e tekintetben nem törekedhet teljességre. Ennek oka egyrészt az adathiány, másrészt az, hogy az igei paradigmákat Márton Gyula egyik könyvében már feldolgozta.²³

A jelentéseket a szótár a magyaron kívül románul és angolul is megadja, növények esetében latinul is. A jelentések után a példamondatok következnek, általában több is.

A szócikkekben külön-külön jelennek meg az egyes címszavakhoz tartozó szószerkezetek (Sz.), igei kifejezések (Kif.) és tág értelemben frazeológiai egységek (Fr.) (például szólások, közmondások, találós kérdések, mesei fordulatok, köszönésformák, szitkozódások stb.) A Nr. jelzés után néprajzi magyarázatokat vagy adatközlői szövegeket találunk. Ilyen rész, akár több is előfordulhat egy-egy szócikk szerkezetében. Az

²³ Márton 1974.

ilyen természetű példamondatok és magyarázatok gazdag jelenléte miatt a kézikönyv néprajzi kulturális szótárként is használható. Amint előbb jeleztük, a szótár második része néprajzi fogalomtárnak is felfogható, amelyben egy-egy nagyobb, gyakran ábrákkal és fényképekkel ellátott néprajzi fogalmkörbe besorolva találjuk meg a helyi tájszókát. (Például a *szövőszék*, *kender*, *járom*, *eke*, *ház* ismert fogalmkörébe sok, az átlagos műveltségű ember számára ismeretlen tájszó van besorolva.) Az egyes tájszók részletes nyelvi adatait a szótár első része tartalmazza.

MIÉRT NEM „CSÁNGÓ” SZÓTÁR?

Kétségkívül jó oka, sőt jó okai vannak annak, hogy a szótár szerkesztője a *moldvai csángó tájnyelv* helyett a szótár címében *moldvai magyar tájnyelv* lingvonimát használja. Korábban a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola nagy nemzedéke – akárcsak a magyar nyelvésztársadalom egésze – ezt a nyelvváltozatot *moldvai csángó nyelvjárásnak* nevezte és a megnevezésben szereplő *csángó* jelző dacára természetesen a magyar nyelv egyik dialektusának tartotta.²⁴ Péntek János azonban a *csángó* terminus használatát sem etnonimaként, sem lingvonimaként nem tartja kívánatosnak.²⁵ Álláspontját egyfelől nyelvideológiai és nyelvpolitikai érvek támasztják alá: a *csángó nyelv(járás)* fogalma ugyanis alkalmas volt arra, hogy vele ennek a nyelvi idiómának a magyar köznyelvtől való távolságát hangsúlyozzák, egészen addig menően, hogy a vele való azonosságot is megkérdőjelezzék. Tény, hogy a moldvai magyar tájnyelv definíciója és identitásfunkciói körül az utóbbi egy-két évtizedben élénk viták zajlottak a magyar és nemzetközi nyelvtudományban, amelyek gyakran ideológiai természetűek voltak, és ezek az ideológiák a moldvai csángó nyelvpolitikában is gyakorlati szerephez jutottak (például az úgynevezett „magyaróra” programban). Ezek a viták döntő módon járultak ahhoz hozzá, hogy újabban a magyar nyelvészek is *moldvai magyar tájnyelvről*, illetve egyszerűen *moldvai magyarról* beszélnek, tudatosan kerülve a *csángó* kifejezést. A *csángó* terminus mellőzése melletti további érv lehet az is, hogy a Moldvába menekült székelyek, valamint az északi csángónak nevezett Románvásár környéki magyarság önmagára nézve sokáig nem fogadta el ezt az etnonimát, továbbra is *székelynek*, illetve északon *magyarnak* tartotta magát. A Moldvában élő katolikus magyar etnikumra vonatkozóan a *csángó* etnonimát előbb a székelység, majd a 19. század közepő harmadától a magyar szakirodalom is használni kezdte, de egy ideig mind maguk a Moldvába került székelyek, mind a Románvásár környéki északi tömbben élő magyarok kizárólag csak a Bákótól délre fekvő, nem székely eredetű, régebbi falvak lakosságát tekintették „igazi csángóknak”. Mára ez a helyzet azonban jelentős mértékben megváltozott: ma a teljes moldvai katolikus lakosság identitását ugyanazok

²⁴ A moldvai magyar tájnyelv nyelvészeti kutatását összefoglaló tudománytörténeti szintézis (Tánczos 2004.) könyvészetében a magyar *csángó* szó 288-szor, a román *ceangău* pedig 28-szor fordul elő, előbbi a magyar, utóbbi jobbra a román szakmunkákban.

²⁵ Péntek János a *csángó* terminus elutasítása melletti érveit egyik tanulmányában sorakoztatta fel. Lásd: Péntek 2015.

az alapvető tényezők határozzák meg, és emiatt ma a Moldvában élő teljes magyar eredetű katolikus népesség elfogadja magára nézve a *csángó* megnevezést,²⁶ bár ezt a terminust általában mindenhol kissé pejoratívnak érzik.

Kizárólag nyelvészeti szempontokat tekintve, a szótárban megjelenített nyelvi idióma azonosítása kétségkívül jól megvalósítható a *moldvai magyar tájnyelv* lingvonima alkalmazásával, azaz a „csángó” terminus mellőzésével. Más tudományterületek viszont, így az etnográfia, a történettudomány, az egyház- és művelődéstörténet stb., mindenképp igénylik egy olyan átfogóbb etnonima használatát, amelyet a teljes moldvai, csaknem teljes egészében magyar eredetű katolikus lakosságra lehet vonatkoztatni. Ez a kultúráközösség ugyanis ma alapvetően nem nyelvi, hanem más alapokon szerveződik (például: közös római katolikus vallás, közös etnológiai jellemzők, közös kollektív identitástudat stb.), és a teljes népcsoport magyar eredete ellenére, a közösség tagjainak túlnyomó többsége ma már nem is tekinti magát magyarnak.²⁷ A mintegy 185 000 fő létszámúra tehető népcsoporton belül a helyi magyar tájnyelvi változatoknak ma már csak mintegy 40 000 ismerője van,²⁸ azaz a közösség egészének csak mintegy 1/5 része beszéli valamilyen szinten ősei nyelvét, ezek a beszélők is kivétel nélkül mind román-magyar kétnyelvűek, a magukat magyarnak vallók száma pedig alig 2 500 személy.²⁹ Napjainkban a teljes közösséget illetően nyelvcseréről, valamint bizonyos mértékű kultúráváltásról beszélhetünk, és e folyamatok eredményeként a jelen tájszótárba „bemenekített” nyelv, valamint vele együtt a hagyományos népi kultúra egyes jellemzői belátható időn belül eltűnnek. De a népcsoport más kulturális jellemzői (mindenekelőtt a római katolikus vallás, bizonyos néprajzi sajátosságok, bizonyos identitásösszetevők, például a csoporton belüli endogámiára való törekvések) továbbra is megmaradnak, illetve újratermelődnek. Feltétlenül indokolt tehát, hogy a teljes közösség megnevezésére valamilyen egységes etnonimát alkalmazzunk. Erre pedig az eddig is használt és ma egyre általánosabbá váló *moldvai csángó* terminus – több, talán valóban ellene szóló érv ellenére – továbbra is alkalmasnak látszik, annál is inkább, mert az utóbbi két évtizedben ez az etnonima a nemzetközi nyelvészeti, etnográfiai és politológiai szakirodalomban is magyaros alakban (*Moldavian Csángós*) gyökeresedett meg. Mellőzése azt eredményezi, hogy hiányában nem marad olyan terminusunk, amellyel ezt a magyar nyelvismeret mértékétől függetlenül ténylegesen létező, valóban egészen sajátos nyelvi helyzetben lévő és valóban egészen sajátos identitászerkezettel rendelkező magyar eredetű etnikai csoportot megnevezhetnénk. A *moldvai magyarság/magyarok* etnonima ugyanis az előbb említett okok miatt ma már egyáltalán nem tükrözi a népcsoport közösségi identitásának aktuális helyzetét. Az amúgy tárgy-szerű és viszonylag pontos, a közösséget vallási alapon elkülönítő *moldvai katolikusok* terminus ugyancsak alkalmatlan, ugyanis ezt az etnonimát már évtizedekkel korábban

²⁶ Erről bővebben: Tanczos 2011: 202.

²⁷ A legutóbbi 2011-es hivatalos román népszámlálás szerint Moldova hét megyéjében 185 665 katolikus személy élt, akik közül 2 556 fő vallotta magát magyarnak (a Bukovina részének tekintett Suceava megye és Gyimesbükk nélkül). Lásd: <http://www.recensamanromania.ro/rezultate-2/>.

²⁸ Az erre vonatkozó fálusoros becsléseim eredményeit *A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben* című tanulmányomban tettem közzé. Egyik megjelenése: Tanczos 2011: 29–108.

²⁹ Erről bővebben: Tanczos 2011.

az a román nacionalizmus „foglalta le”, amely tagadja a népcsoport magyar eredetét és a Moldvában lezajlott/zajló nyelvi asszimiláció tényét is. Ez utóbbi kifejezésnek etnonimaként való használatára a magyar tudományos vagy közéleti szóhasználatban egyébként sincsen előzménye.

TELJES-E A SZÓTÁR?

Kosztolányi Dezső a *Kagyló és tenger* című esszéjében írja: „Mindössze arra akartalak figyelmeztetni, mennyire nincs és nem lehet „teljes” szótár. A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből. A nyelv azonban a tenger, a tenger.” Ez a sokat idézett gondolat a moldvai magyar tájszótár vonatkozásában is igaz. A moldvai magyarság kultúrájára vonatkozó nyelvészeti és néprajzi adatgyűjtés hatalmasra duzzadt, de még ez a gazdag szakirodalom is csak bizonyos szeleteit tükrözi a hagyományos moldvai magyar kultúrának.³⁰ Péntek János a most megjelent szótárban szívós és következetes munkával feldolgozta a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola hátrahagyott cédulaanyagát, valamint több jelentős néprajzi gyűjtést is. Munkája nyomán megvalósult egy több mint száz évvel ezelőtt megfogalmazódott nagy terv, de természetes, hogy erről az impozáns, minden tekintetben példászerű szótárról, amely egy pusztuló, halálra ítélt régi kultúra nyelvi emlékeit őrzi, sem állíthatjuk, hogy teljes volna. Mert teljesség ebben a vonatkozásban nem is lehet. Ezt az igazságot Péntek János is tudja: „Közben mindig tudnunk kell, hogy a szótár sohasem teljes, sohasem teljesen pontos. Mert a nyelv – a moldvai magyar nyelvváltozat is – kimeríthetetlen. A szerkesztő erőfeszítései és lehetőségei pedig végesek” – írja.³¹

Péntek János két részben, három kötetben közreadott munkájának nagy érdeme, hogy benne a szerkesztő megtalálta és gyakorlatban is alkalmazta a rendelkezésre álló nyelvi anyag közzétételének adekvát, minden tekintetben szakszerű rendszerét. Így a mai elektronikus korban akár még azt is el tudjuk képzelni, hogy ezt a kitűnően, jól átgondoltan megszerkesztett tájszótárt újabb források feldolgozásával az utókor tovább bővíti majd.

Irodalom

BENKŐ Loránd

- 1989 A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. *Magyar Nyelv* LXXXV. 271–287., 385–405. (Megjelent még: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 188. Budapest, 1990.)

³⁰ Elég ezt azzal jelezni, hogy a 2006-ban megjelent *A moldvai csángók bibliográfiája* című kiadvány 5.376 könyvészeti tételt tartalmaz. Lásd: Ilyés–Pozsony–Tánczos szerk. 2006.

³¹ II. kötet, 7.

BODÓ Csanád – VARGHA Fruzsina Sára

- 2007 *Jelenségtérképek A moldvai csángó nyelvjárás atlaszából*. Budapest: ELTE, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. (CD-ROM)

CsángNyA

- 1991 *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. Szerk.: Szabó T. Attila–Gálffy Mózes–Márton Gyula. A kiadás előkészítői: Murádin László és Péntek János. Budapest, Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193.

CSÚRY Bálint

- 1932 A moldvai csángó igealakok. *Magyar Nyelv* XXVIII. 1–2. 22–30, 5–6, 148–154, 7–8, 256.
 1936 Wichmann György északicsángó hagyatéka. *Magyar Nyelv* XXXII. 9–10. 281–287.
 1939 Wichmann György északicsángó hangtanának kiadatlan részei. *Magyar Nyelv* XXXV. 3–4. 73–87, 5–6, 137–143.

HALÁSZ Péter

- 2007 *A moldvai magyarok hagyományos állattartása*. Budapest: General Press Kiadó.
 2010 *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. Budapest: General Press Kiadó.
 2014 A hagyományos méhészet szakszókincse a moldvai Külsőrekecsinben. *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 187–196*. Sátoraljaújhely.
 2015 *A hagyományos szántóföldi növénytermesztés a moldvai csángó magyaroknál*. Budapest: General Press Kiadó.

ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos szerk.

- 2006 *A moldvai csángók bibliográfiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

KÓS Károly–Dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő–Dr.

- 1981 *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

MÁRTON Gyula

- 1960–1961 Adatok a moldvai csángó nyelvjárást ért román nyelvi hatáshoz. *Magyar Nyelv* XLVI. 1. 119–121.; XLVII. 3. 363–366.
 1972 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
 1974 *Igetövek, igei jelek és igei személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

MNéprA

- 1987–1992 *Magyar Néprajzi Atlasz*. I–IX. Szerk. Barabás Jenő. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÉNTÉK János

- 1997 A ritualizált szöveg. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. 329–334. Kolozsvár: BBTE Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke.
 2015 A moldvai magyarokról és a csángó névről a nyelvföldrajz bizonyosságai alapján. In: Péntek János: *Történetek a nyelvben a keleti végeken I*. 173–183. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

PROHÁSZKA János

- 1951 Újabb értesülések a moldvai csángókról. *Magyar Nyelvőr* LXXXV. 277–279.

SZABÓ T. Attila

- 1959 A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. *Magyar Nyelvjárások V.* Budapest, 3–41. Térképmelléklettel. – Megjelent még: Szabó T. Attila: *Nyelv és irodalom.* Válogatott tanulmányok, cikkek. V. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981. 482–527., 599–609.

TÁNCZOS Vilmos

- 2004 A moldvai csángók nyelvészeti kutatása. 1945–2004. In: Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság. Kiadványai. 221. szám, 208–285.

- 2011 *Madármelyven.* A moldvai csángók nyelvéről. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

WICHMANN, Yrjö

- 1936 *Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes.* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Tánczos Vilmos

Egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Egyetem, Kolozsvár

e-mail: tanczosvilmos@yahoo.com

Vilmos Tánczos

The Dictionary of Moldavian Hungarian Dialect

The Transylvanian Museum Association of Cluj-Napoca published three volumes of the Dictionary of Moldavian Hungarian Dialect between 2016 and 2018. The first part of the dictionary contains the two volumes of Moldavian Hungarian – standard Hungarian vocabulary, while the third volume contains the standard Hungarian – Moldavian Hungarian vocabulary. This last volume illustrated with photos and drawings can be understood as an index of entries for the first part of the dictionary. This linguistic handbook is a unique one because it emphatically utilises ethnographic data accumulated about the traditional Moldavian Hungarian folk culture as well. The dictionary was compiled by János Péntek, professor of linguistics in Cluj, and relied on a linguistic collection that had been performed between 1949 and 1962 in Moldavia under the supervision of Attila Szabó T. János Péntek supplemented his material with other collections, such as the dictionary of the Finnish linguist Yrjö Wichmann, published in 1936 in Helsinki, and the linguistic data found in 20th century ethnographic fieldworks.

The dictionary indicates the locality of the published linguistic data and the spatial dissemination of the lexical items. It is important because the Moldavian Hungarian dialect is from the point of view of linguistic typology is highly segmented in compliance with the historical segmentation of Moldavian Hungarian folk culture. The two major historical layers of Moldavian Hungarian dialects can be well differentiated: one of them is the medieval (13–14th c.) one, from the inner part of Mezőség/Câmpia Transilvaniei, the other one is a much later Székely layer that can be traced back to the 18th century. Owing to strong linguistic assimilation, Moldavian Hungarian dialect is expected to disappear. This Hungarian dialect is spoken by only 20 percent of the Roman Catholic Hungarian population of Moldavia (about 40000 people), who are without exception bilingual. The dictionary preserves the linguistic relics of a 700–800-year-old cultural past, and the entries of the dictionary had a live context at the moment when they were recorded. This context provides linguistic and ethnographic authenticity for the published data.

A moldvai magyar tájszótár etnográfus szemmel

Péntek János (szerk.): *A moldvai magyar tájnyelv szótára* I/1–I/2. II. Erdélyi Múzeumegyesület. Kolozsvár, 2016. 523 p., 2017. 529 p., 2018. 375 p.; angol és román nyelvű kivonattal, a II. kötet számozatlan ábrákkal, színes és fekete-fehér fényképekkel illusztrált

A magyar tájnyelvi szótárak műfaja a 19. században született. Ismeretes, hogy első tájszótárunkat egyetlen kötetbe sűrítve a Magyar Tudós Társaság 1838-ban adta ki Budán. Már azzal az első tájszótárral is az volt a céljuk, hogy a magyar nyelv tervezett nagyszótárát szolgálják, alapozzák vele. Szinnyi József nevezetes *Magyar tájszótára* 1893-1901 között két kötetben jelent meg és magába olvasztotta a reformkori első tájszótár anyagát is. Az öt kötetre rúgó, 1979-2010 között megjelent *Új Magyar Tájszótár* az 1890 és 1960 közé eső időszakban összegyűjtött, nyomtatott művekben olvasható, továbbá archívumokban, kéziratos forrásokban felhalmozódott hatalmas tájszóanyagot tette közzé az MTA támogatásával. Bizonyosságául annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia számára a magyar nyelv kutatásának, dokumentálásának, művelésének, így a szótáraknak az ügye sohasem válhat mellékes, periférikus kérdéssé. Anyanyelvünk szókincsének feltárása, szótárakba foglalása az MTA-nak alapítása óta elsőrendű kötelessége. Hiszen az Akadémiát „a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre.” (Ez a megállapítás olvasható a ma érvényben levő akadémiai törvény első soraiban is.) Öröndetes, hogy az *Új Magyar Tájszótár* és az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* 20. század derekán megindult kiadása a 2000-es évek elején sikeresen befejeződött. Szeretném hinni, hogy előbb-utóbb az *Akadémiai Nagyszótár* is el fog jutni az utolsó kötetéig, s nem jut a torzók, a félbemaradt vállalkozások sorsára. Az említett tájszótárak mellett számos olyan mű született, amely egy-egy szűkebb táj, valamely jellegzetes magyar népcsoport vagy lokális közösség sajátos szókészletét tárja az olvasó elé. Csűry Bálint, kákicsi Kiss Géza, Bálint Sándor, Imre Samu, Penavin Olga, Kiss Jenő, Tóth Imre, Silling István, Eperjessy Ernő és mások tájszótárai a dialektológusok mellett az etnográfusoknak is haszonnal forgatható kötetei. A tájszótárok azonban nem csupán a tudományos kutatást szolgálják, hanem azon túlmenően is létező társadalmi igényt elégítenek ki, jelentős közösségek önismeretét gazdagítják.

A magyar néprajzi és nyelvészeti szakirodalom hagyományosan *csángónak*, *moldvai csángónak* nevezi a Kárpátoktól keletre fekvő térség magyarul beszélő népességét. Tévedésből sokan (és sokáig) *csángó*ként emlegették a bukovinai székelyeket és az Al-Duna mellékére, a Déva környékére, a Bácskába, s onnan főként Tolna és Baranya egykori sváb falvaiba elvándorolt kirazzásait is. Ismeretes, hogy a román állam a moldvai csángókat csupán vallási és nem etnikai, nyelvi kisebbségnek tekinti. Az Európa Tanács 2001-ben elfogadta az 1521-es számú Ajánlást, mely előírja a csángó néphagyomány és nyelv védelmét. A finn javaslattevő a moldvai csángók jogvédelmét a magyartól és a románától különálló kisebbségként való meghatározásban látta.

Szemben az erdélyi és az anyaországi magyarsággal, mely a moldvai csángókat nem önálló kisebbségnek, hanem a magyar nyelvi és nemzeti közösség részének tekinti.¹ Ez a felfogás érvényesül a Péntek János által szerkesztett tájnyelvi szótár címadásában és egész szemléletében. Már a fülszövegben rögzíti, hogy „Ennek a tájnyelvnek a katolikus vallású beszélői, akikre az elmúlt kétszázötven évben a „csángó” név” ragadt, közel nyolcszáz éve élnek Moldvában. A Kárpát-medencei magyar nyelvterületen kívül fekvő nyelvi sziget, mint zárvány őrizte a múlt nyelvi kincseit, reliktumait, örökölt mezősegi és székely jellegét, és közben az ott beszélt román nyelv egyre erőteljesebb hatása alá került.” Ezzel a meghatározással és a szótár címadásával teljes mértékben egyetértünk, miként annak hangsúlyozásával is, hogy a II. kötet megjelenésével a mű „teljessé vált!”. *A moldvai magyar tájnyelv szótára* két (valójában három) kötetével azon befejezett szótárak sorába lépett, amelyre méltán lehet büszke az erdélyi tudományosság és a magyar nyelvstudomány egésze.

Felhívom a figyelmet arra a tényre, hogy az imént említett „nyelvi sziget” szóképen valójában egy egész „szigetvilág”, egy már csaknem elsüllyedt Atlantisz értendő. Hiszen Moldova maga is országrésznyi régió, egykor vazallus román vajdaság, magyarul mondva fejedelemség volt. A Keleti-Kárpátokban húzódó egykori országhatár a keleti és a nyugati kereszténység európai jelentőségű határvidéke. Nem csupán a magas kultúrában, hanem a néphagyományban is megmutatkozik Erdély és Moldva különállása. *A Magyar Néprajzi Atlasz* szótérképein, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* és *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* térképlapjain sok esetben szembetűnik a moldvai magyar tájnyelv térbeni tagoltsága és az erdélyi magyar nyelvjárásoktól való eltérése.

A magyar népi műveltség kutatói az anyagi kultúra különböző részlegei mellett a népköltészet, a népzene és a néptánc tekintetében is önálló kulturális régiót, zenei és táncdialektust látnak a moldvai magyar néphagyományban. A magyar etnográfia, különösen a zene- és táncfolklór kutatása csupán az utóbbi néhány évtizedben jutott el odáig, hogy a moldvai magyarság kulturális hagyatékának sajátos jegyeit számba vegye, és tárgykörönként monográfiákba foglalja. Ilyenformán a moldvai magyar tájnyelv szókészletének összegyűjtése, elemzése és szótárba foglalása a néphagyomány kutatói számára is nélkülözhetetlen segédlet, amiért köszönet illeti a szerkesztőt, a kiadót és összes munkatársukat.

Péntek János a szótár előszavában ismerteti a szótár egy évszázadra visszanyúló előtörténetét, Csűry Bálint, Szabó T. Attila, Márton Gyula terveit, erőfeszítéseit és saját, bő másfél évtizede folyó munkálatait, kényszerű kompromisszumait. Kniezsa István és Benkő Loránd szellemében járt el, amikor – a realitásokkal számot vetve – sutba dobta a maximalizmus, a teljesség, a tökéletesség kívánalmát, ami számos torzó előidézője volt a 20. század első felének magyar nyelvészetében.² Rögzíti az előszó a szótár anyagának elsődleges forrásaira, terepmunkálataira, gyűjtőire, kérdőívére, az anyag archiválására vonatkozó legfontosabb információkat is. Megtudható belőle, hogy az alapot a kolozsvári egyetem magyar nyelvi tanszékén őrzött, *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* anyaggyűjtéséhez kitöltött kérdőíveknek a gyűjtemé-

¹ Lásd Peti 2017: 137.

² Lásd ehhez Benkő 2010. 255.

nye képezte. Az „atlaszgyűjtés” számos résztvevő közreműködésével (Balogh Dezső, Bura László, Gazda Ferenc, Murádin László, Nagy Jenő, Teiszler Pál) az 1949–1962 közötti években történt. Ehhez járultak további dialektológiai és néprajzi gyűjtések, publikációk tájnyelvi adalékai. Említést érdemel, hogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* mellett, számos néprajzkutató járult hozzá a szótár korpuszához. Az előszó többeket név szerint is megemlít (Kós Károly, Nagy Jenő, Szentimrei Judit, mint a *Moldvai csángó népművészet* kötetének szerzői, továbbá Bosnyák Sándor, Halász Péter, Gazda Klára, Nyisztor Tinka, Pozsony Ferenc, Tanczos Vilmos, Virt István). Tanczos Vilmos közreműködését – a lektorálásra is kiterjedő munkájára tekintettel – a szótár előszava külön is kiemeli. A szakirodalom jegyzékében természetesen még számos etnográfus, folklorista nevét és művének címét olvashatjuk (például Faragó József, Pávai István, Paczolay Gyula, Sárkány Mihály, Vargyas Gábor és mások), de Kallós Zoltán nevét, a *Balladák könyvét*, meg a *Hejgetés Moldvában* című írását nem leltem közöttük.

A moldvai magyar tájnyelv áttekintésének feladatát megnehezíti a lehetséges kutatópontok nagy száma, hiszen a 20. század közepén még közel száz településen léteztek magyarul (is) beszélő közösségek. (A megelőző századokban több mint négyszáz magyarlakta települést említenek az írott források!) A szerkesztői bevezetőből tudható, hogy a „csángó atlasz” kutatópontjainak száma 43, a moldvai magyarság erősen szórványosodott és földrajzilag is elkülönülő csoportokra tagolódott. Régebben a nyelvészeti és néprajzi irodalom csupán az északi, a déli és az úgynevezett székelyes csángók csoportját különböztette meg. Az újabb néprajzi kutatás Halász Péter nyomán hat körzetet, falucsoportot tud megnevezni a társadalmi (például házassági) kapcsolatok és egyes kulturális jegyek vizsgálata alapján.³ Ezek azonban nem tekinthetők nyelvjárásilag is elkülönülő körzeteknek.

A moldvai tájnyelv időben és jellegében is rétegezett, ráadásul a kisebb-nagyobb csoportok nyelvhasználatra más-más ütemben változik. Péntek János ezért helyezkedett arra az álláspontra, hogy „Ebben a heterogenitásban nem lehet megvonni a helyi nyelvváltozatok és a közmagyar határát, sőt néha a magyar és a román nyelv határát sem. Mindez különlegessé tette a szótár szerkesztését, kényszerűvé az eltérést az ismert lexicográfiai mintáktól.” (7-8. o.) Egyet kell értenünk azzal a megállapításával is, hogy a moldvai magyarságra vonatkozó publikációk sokasága miatt „teljesen reménytelen teljességre törekedni.” Ennek bizonyítéka az Ilyés Sándor szerkesztésében és a Kríza János Néprajzi Társaság kiadásában 2006-ban megjelent, 5376 tételt számláló bibliográfia.

A tájszótár első kötetének két félkötete A-tól Zs-ig 1052 oldalon tárja elénk a moldvai magyar tájszavak hatalmas gyűjteményét. II. kötete egy jelentős innováció a magyar lexikográfia történetében, minthogy a jelentésből kiindulva tárgyalja a közmagyar szavakhoz rendelhető moldvai magyar tájszavakat. Az újítás előzményeként Péntek János bevezetője a szóföldrajzi térképek műfaját említi, amit a hangtani sajátságokat preferáló Magyar Nyelvjárások Atlasza kevésbé alkalmaz, de a Magyar Néprajzi Atlasz és a romániai magyar dialektológia, így a Gálffy Mózes és Márton Gyula szerkesztésében 1987-ben megjelent *Székely nyelvöldrajzi szótár* már a jelentés felől közelített a tájszavak rendszerezéséhez. A moldvai tájszótár II. kötete 375 lapon a

³ Halász 2002: 113–138.

fogalmak és szavak értelmezéséhez számtalan tárgyrajt, tárgyfotót illesztett a szócikkek mellé. A képi illusztráció minden esetben segíti a szavak pontos jelentésének megértését. Eszünkbe juttatja a Wörter und Sachen iskolájának, Rudolf Meringernek, Wilhelm Meyer-Lübkennek és Hugo Schuchardtnak az európai néprajt is megteremtő felfogását. Meringer, az 1909-ben megindított folyóirat szerkesztője úgy gondolta, hogy a nyelv története voltaképpen az anyagi és a szellemi kultúra története. Érzekelte, hogy a tárgynevek és a tárgyak világa szorosan összetartozik, noha a nyelvi újítások és a tárgyak élete olykor elválnak egymástól.

A közmagyar szókinsz felől közelítő II. kötet a kutatók és a művelt olvasók számára is megkönnyíti a moldvai tájszavak tömegében való keresgélést és eligazodást. Akadnak ugyan magyarázatra szoruló szócikkek, mint például az *áfonya* címszónál található utalás a *kokojszára*. Utóbbit aligha lehet közmagyar szónak tekinteni, miként a Rozsnyó – Kassa térségében használatos *brusnyica* és *borovnyica* szót sem, szemben a románból átvett *áfonyával*. A II. kötetből értelemszerűen hiányoznak olyan szavak, amelyek a magyar nyelvterület túlnyomó részén ismeretlen, de Moldvában használatos tárgyakat jelölnek. Ilyen például a *karuca* két rúdját a ló nyaka fölött összefogó, ívelt káva, a bronz moldvai magyar neve: a *cserk*. (Bírófalván készült fényképet közöltünk erről az eszköztől a *Magyar Néprajt I./I*-es kötetében.) Ez a tárgy a kelet-európai lófogatoláshoz, a keleti-szláv *trojkához* tartozik, az orosz *dluga*, *dluha* megfelelője. A *cserk* szó az első kötetben természetesen szerepel, a néprajt kutatás legfeljebb a tárgy és a szó elterjedésének bővebb adatolásához járulhat hozzá.

Az említett példákkal csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy a tájszótár számos szócikke gondolatébresztő lehet a szavakat más kontextusba helyező és más összefüggésben vizsgáló kutatók számára is. Nem lehet kétséges, hogy ez a háromkötetes nagy mű a további Moldva-kutatásokban a dialektológusok és az etnográfusok számára megkerülhetetlen igazodási ponttá fog válni. Méltán megérdemli az elismerést mind a szerkesztő, Péntek János professzor valamint összes tudós segítőtársa, mind a könyvet kiadó Erdélyi Múzeum-Egyesület, meg a mives munkát végző kolozsvári nyomda.

Irodalom

BENKŐ Loránd

2010 *Magyar nyelvtudósok a XX. században*. Budapest: Argumentum.

HALÁSZ Péter

2002 A moldvai magyarok táji-etnikai tagolódásáról. In Halász Péter: *Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajtához*. 113–138. Budapest:

PETI Lehel

2017 Nyelvi keveredés és új identitás egy moldvai csángó településen. *Ethnographia* 128. 1. 137–154.

Paládi-Kovács Attila

Néprajt-kutató, akadémikus, Budapest

e-mail: paladi-kovacs.attila@btk.mta.hu

Attila Paládi-Kovács

The Dictionary of Moldavian Hungarian Dialect

Dialect dictionaries in Hungary began to be compiled in the 19th century. The first dictionary of Hungarian dialects was published in 1838 in Buda by the Hungarian Academy of Sciences. The next one edited by József Szinnyei was published between 1893 and 1901 in two large volumes. Almost a century later the new dictionary of Hungarian dialects was published between 1979 and 2010 in five volumes containing relevant (published or archival) lexical items collected between 1890 and 1960. Following the example of Bálint Csűry a number of dictionaries of regional dialects were published in the 20th century (former Szatmár county, Szeged and its area, Burgenland etc.). These dictionaries served not only the interest of dialectology and academic research, but have also reinforced the identity of the communities concerned.

Hungarians live in Moldavia, the eastern part of Romania, for about eight centuries and in the middle of the 20th century there were about one hundred settlements populated by Roman Catholic Hungarians. In the former centuries according to written historical sources more than four hundred settlements had been inhabited by Hungarians in this region. Ethnographic and dialectological research has identified three territorial groups of them: northern, southern, and Székely-like Hungarians in Moldavia. A part of the last group moved to Moldavia only in the 16th–18th century from Transylvania (Séklerland) and have intensive ties with Székely Hungarians since the Middle Ages. The Moldavian Hungarian dialect is multi-layered in terms of history and character, and the language use of the three groups has changed differently. The first two volumes of the dictionary in an alphabetic order enlists the lexical items of the dialects. The third volume of the book in alphabetic order of the standard Hungarian entries presents the related Moldavian Hungarian lexical items. This is a remarkable methodological innovation in this genre of dictionaries.

Gömöri hősepika? Megjegyzések B. Kovács István új folklórkötetéhez

A nemzeti nagyepika, és azon belül is a nemzeti hősköltészet iránti fokozott érdeklődés nagy múltra visszatekintő, európai jelenség. Miként Európában általában, a vonatkozó középkori források feltárását/véletlen előkerülését követően e műveket a romantika tette hangsúlyosan a kulturális közbeszéd és közel egyidejűleg az irodalmi kánon részévé. A Magyarországon a 19. század közepétől megjelenő tudományos folklorisztika is kezdetektől foglalkozott vele, számos folklór műfajban vélve megtalálni a nyomait, kivált pedig azokban a középkori gesztákban és krónikákban, melyek a honfoglalás és az államalapítás korát örökölték meg.

Noha a 19. század derekán azóta is sokat hivatkozott tanulmányában (*Naiv eposzunk*) Arany János némiképp rezignáltan állapította meg, hogy több más európai néppel ellentétben nem maradt fenn esztétikailag releváns, egybefüggő hősepika a magyarság körében, annak bizonyos mérvű rekonstruálását (a középkori források alapján) lehetségesnek tartotta.¹ S noha ő erre nem vállalkozott, a 19–20. században számos kutató kísérletet tett rá: Ipolyi Arnold,² Kálmány Lajos,³ majd Diószegi Vilmos⁴ még elsősorban az „ősvallás”, a nemzeti mitológia rekonstruálásának a szándékával, az utóbbi évszázadban azonban már mind Sebestyén Gyula,⁵ László Gyula,⁶ Vargyas Lajos,⁷ Lőrincz László,⁸ Erdész Sándor⁹ és Demény István Pál¹⁰ a különböző írott és színhagyományozott forrásokban fennmaradt (vagy megtalálni vélt) hősepika nyomait kutatta. Különösen Vargyas ez irányú teoretikus munkássága – egyes régi stílusú magyar népballada hősepikai eredetét illetően – vált a tudományos diskurzus részévé, s váltott ki éles vitát, utalhatunk itt a Voigt Vilmos¹¹ és Vizkelety András¹² által megfogalmazott kritikai észrevételekre. És noha egyes középkori szövegrészek, ikonográfiai emlékek, különböző műfajokban feltárt (fennmaradt) folklórmotívumok, nem utolsósorban pedig a komparatisztika révén ma már biztonsággal kijelenthető, hogy a honfoglaló és a középkori magyarság körében valóban létezett hősepika, sem azt nem tudjuk, hogy az milyen lehetett eredeti verses formájában, sem azt, hogy egy-egy összefüggő szöveg (műalkotás) epikus struktúrája hogyan nézhetett ki valójában,

¹ Arany 1962: 264–272.

² Ipolyi 1854.

³ Kálmány 1885; 1893.

⁴ Diószegi 1958; 1967.

⁵ Sebestyén 1904–1905. I–II.

⁶ László 1993.

⁷ Vargyas 1960; 1980; 1983; 1988; 1997.

⁸ Lőrincz 1973.

⁹ Erdész 1986.

¹⁰ Demény 1980; 1992; 1997; 2002.

¹¹ Voigt 1975: 241–244.

¹² Vizkelety 1981.

eredetileg. Ilyen források előkerülésére ma már minimális az esély, amely azonban nem jelenti azt, hogy a folklóradatok alaposabb feltárásával, újraértelmezésével és rendszerbe foglalásával ne válhatna az eddigieknél is árnyaltabbá, színesebbé és nem utolsósorban teljesebbé a jelenlegi ismereteinket tükröző kép.

Lényegében erre vállalkozott B. Kovács István is saját évtizedekkel korábbi gyűjtései újraértelmezésével.¹³ A rimaszombati régész és néprajzkutató 1998-ban publikálta első ízben azt az öt népmesét, melyeket még az 1970-es években a rimaszécsi cigány mesemondó, Busa Viktor mondott el neki.¹⁴ Mint azt a gyűjtő az újabb kiadás előszavában írja: „Szedegetjük a morzsát, miközben a hősepika a maga teljességében végig ott volt az orrunk előtt! Igaz, nem verses formában, azaz hőseneként maradt fenn, hanem prózában. Így is több mint rejtély, hogyan nem sikerült kétszáz év alatt megtalálni. A gyűjtött anyag annyira egyedi volt, hogy az első közlések alkalmával nem volt bátorságom hősepikaként jellemezni. Hosszas mérlegelés után, s az anyag egészének többszöri, ismételt meghallgatását, áttanulmányozását követően, először egy tavaly megjelent rövidebb tanulmányban értékeltem át korábbi felfogásomat.”¹⁵

B. Kovács feltevése, állítása tehát az, hogy a hajdani magyar hősepika „alámerült”, prózává oldódott szövegemlékeit találta meg a magyar nyelvterület északi peremén, a magyar anyanyelvű gömöri cigányság körében. A több mint másfélszáz oldal terjedelmű bevezető tanulmány a mikrofilológiai elemzés eszközeivel és a folklór analógiák egybevetése által ezt a tézist igyekszik igazolni. Nem csekély vállalkozás, hiszen bár Kovács Ágnes nyomán a „hősmese” terminus a magyar folklorisztikában általánosan ismertté és többé-kevésbé elfogadottá vált (a hősökrol szóló tündérmesék egy speciális – archaikus – alcsoportjaként),¹⁶ arra még lényegében senki sem vállalkozott, hogy egy, illetve több ilyen epikus kompozíciót a korábbi hősepikával genetikusan is összekapcsoljon. Ami miatt a kötet szerzője vállalkozott erre a feladatra, az alighanem az általa rögzített folklórszövegek unikális volta, az a tény, hogy közel hasonlót is nehéz találni a 19–21. században megőrzött népmesék hosszú sorában. Vajon valóban azért, mert eredendően nem is népmesék lennének? Egyedi névhasználati gyakorlatuk, laza, ám sodró erejű alkotásmódjuk, már-már szürreális képzeletviláguk okán e „vités” történetek valóban jelentős mértékben eltérnek egy Grimm, vagy akár még egy Benedek Elek-mesétől is, amire kézenfekvő, ám messze nem kielégítő magyarázat az adatközlő cigány etnokulturális hovatartozása. Mint B. Kovács is kifejti – sőt, hasonló recens példákat is hoz Erdélyből¹⁷ –, a mesemondó, sőt tágabban értelmezve a délgömöri cigányság már generációk óta magyar anyanyelvűnek mondható, és a törzsökös magyarsággal közös kulturális hagyományok őrzője, vagyis – véleménye szerint – nem tételezhető fel speciális cigány hagyománykör e tekintetben, vagy ha mégis, az a lokális/regionális magyar hagyományanyag átvétele.¹⁸ E tekintetben B. Kovács nagy valószínűséggel nem is téved.

¹³ B. Kovács 2016: 11–174.

¹⁴ B. Kovács 1998a.

¹⁵ B. Kovács 2016: 3.

¹⁶ Kovács 1979.

¹⁷ B. Kovács 2016: 148–149.

¹⁸ B. Kovács 2016: 147–148.

A szerző állítása/hipotézise tehát az, hogy a kötetben közölt öt folklóralkotás hősepikaként határozható meg, annak a mesei műfaj vonásait is felöltő változatoként. Az adatközlő kapcsán B. Kovács azt is szükségesnek tartja kihangsúlyozni, hogy noha Busa Viktor egy ízig-vérig alkotó típusú mesemondó¹⁹ (erre példa a *Világ-Eleven-Kardja* című történet két szövegváltozata is), „itt nem egy tehetséges előadónak az alkotói szabadságot korlátlanul értelmező, alkalmi ötletekkel teli gyakorlatáról van szó, ugyanis a hagyományos magyar szóbeli prózai hagyományból építkezik, annak elemeit használja fel”, sőt, következetesen használja e motívumokat.²⁰

Ama tézis igazolása érdekében, miszerint a rimaszécsi mesemondó öt története a hajdani magyar hősepika genetikus öröksége, a szerző a már jelzett mikrofilológiai elemzést kombinálja az összehasonlító folklorisztika módszerével. A vizsgált mesék szövegét és szövetét részekre, alkotóelemeire bontja, le egészen a motívumok, formulák, nyelvi kifejezések szintjéig, s veti egybe azokat egy belső-ázsiai hőseposz, az *Irenszej* hasonló vagy szövegszerűen megegyező részleteivel. S noha a finn gyökerű földrajzi-történeti irányzat és a komparatisztika folklorista ellenzői joggal vetik fel, hogy a nagy földrajzi és időbeli távolság szükségképpen behatárolja a folklóralkotások összehasonlításának a tudományos lehetőségeit (sarkítottan megfogalmazva: többnyire lehetetlenné is teszi),²¹ a magyar példák (Diószegi Vilmos, Vargyas Lajos, Demény István Pál munkássága) azt mutatják, hogy az azonos vagy hasonló kultúrkörből való származás egyes kulturális jelenségek szintjén és esetében akár egy ezredévnnyi időtávot is meghatározhat. Mint a neves egyiptológus, Jan Assman is utalt arra *A kulturális emlékezet* című paradigmatisztikus művében: igenis vannak és létezhetnek időtálló struktúrák a szájhagyományozott szellemi javak sorában, különös tekintettel a mítoszokra, a hiedelemvilágra és a mitikus történetekre.²²

B. Kovács István részletes folklorisztikai elemzésében a Busa Viktor által elmesélt történetek alkotóelemeit külön-külön is megvizsgálja, értelemszerűen azokra fordítva fokozott figyelmet, melyek – szerinte – hősepikai jellegűek/eredetűek. Így kerül precíz bemutatásra a történetek kozmikus-mitikus helyszíne, a világmindenség: az Ég-Világ, Föld-Világ és Al-Világ, illetve annak részei, lakói, mitikus attribútumai és jellemzői, a rendkívüli hősök, továbbá a főhős („a táltos-hős”) életútjának sorsfordulói, epizódjai, átmeneti rítusai.²³ Külön fejezet foglalkozik a tanulmányon belül az elemzett folklór-szövegekben kimutatható különféle időrétegek megjelenési formáival (mitikus réteg, kereszténység, lovagi kultúra nyoma, modern hatások stb.).²⁴

E többnyire szemléletes, ám helyenként a közölt szövegrészek hosszúsága miatt túlzottan is terjengős folklorisztikai elemzés hasonlóképpen végiggondolásra érdemes része az, amelyben a szerző e szöveghagyomány nyelvi és poétikai szempontú vizsgálatára tér ki. Míg a burját hőseposz és a magyar népmesék vonatkozó helyeinek egybevetése kapcsán kimutatott párhuzamok többsége/egésze/bizonyos része lehet akár

¹⁹ Vö. Ortutay 1940: 5–24.

²⁰ B. Kovács 2016: 150.

²¹ Legújabb kritikai értelmezése: Frog 2013.

²² Assman 1999.; Hoppál 2014: 236.

²³ B. Kovács 2016: 11–117.

²⁴ B. Kovács 2016: 117–137.

formai hasonlóság is, a szövegelemzés e nyelvi szintjei tényszerűen egyértelműek. B. Kovács a tartalmi analógiákhoz hasonló aprólékossággal mutatja ki a Busa Viktor-történetekben lépten-nyomon kiütköző – és a középkort idéző – archaikus nyelvi sajátosságokat, állandósult szófordulatokat és formulákat, az alliteráció és a gondolat-rímek(!) jelenlétét, a költői hasonlatok nagyfokú szerepeltetését, a késleltetés gyakori előfordulását, a számmisztika és bizonyos mitikus számok (32, 40, 70, 99, 366, 1500) hangsúlyos szerepét. Mint írja: „Ezeknek a fordulatoknak egy része ugyan nem párhuzam nélküli a magyar népmeseanyagban, ám ilyen archaikus formában és sűrítésben való alkalmazásuk párját ritkítja”. Majd konklúzióként megállapítja, hogy az elemzett szöveghagyomány „nem verses formájú, bár ritmikus próza, amelyből helyenként következtetni lehet egykori verses formájára is”.²⁵

Ha a témát magát szorosan véve nézzük, a tárgyalt szöveghagyománnyal kapcsolatos dilemma két alapvető (bővített) kérdésre szűkíthető: 1. A 20. század végén meseként feljegyzett szövegek nyomaiban/részeiben, netán többé-kevésbé egészében (verses) hősepikaként olvasandók-e, lévén, hogy e hagyományanyag annak genetikusan öröksége? 2. Amennyiben e tézist elfogadjuk, ez a valaha verses hősepika miként maradt fenn, illetve vélhetőleg mióta ismert a gömöri magyarság körében? Nagy valószínűséggel egzakt válasz az egyik itt feltett kérdésre sem adható, azonban számos ponton közelebb jutunk a válaszokhoz, ha néhány olyan kérdést is vizsgálat tárgyává teszünk, melyeket a kötet szerzője figyelmen kívül hagyott, vagy éppen csak érintett.

Tagadhatatlan, hogy a rimaszécsi Busa Viktor által elmondott öt történet sok tekintetben társtalannak tűnő, egyedi folklórköltés. Noha részekben, egyes típusok és motívumok szintjén igen, de egészében nem tipologizálhatók. Mindazonáltal ezen népköltészeti alkotóelemek precíz számbavétele elmaradt, legalábbis ami azok európai, illetve Európán kívüli kontextusát illeti. Tanulmányához a szerző a *Magyar népmesekatalógus*²⁶ használta ugyan (az ottani típusszámokat is feltüntetve), ám ugyanezt nem tette meg nemzetközi relációban. Pedig 2004 óta rendelkezésre áll a Hans-Jörg Uther által revideált, bővített új nemzetközi népmese katalógus (ATU),²⁷ amely a mesei típusok és motívumok naprakész regiszterét adja, a földrajzi elterjedés pontos annotációjával egyetemben. Alkalmassint jelezve azt is, hogy mi az, ami e gömöri folklórköltések kapcsán a Kárpát-medence tágabb földrajzi környezetében is ismert, és mi az, ami csak Belső-Ázsiában vagy a sztyeppei övezetben.

Az, hogy az öt gömöri történet szöveghelejeinek számottevő része keleti irányba mutat, az a szövegek olvastán és az elemzés alapján is elég egyértelműnek tűnik. Azt sem kívánjuk vitatni, hogy az általános hősepikai jegyek többsége (egy hős nevezetes cselekedeteiről szól; több részből/epizódból áll; egységes cselekményű; hőse rendkívüli/természetfeletti képességű személy, aki az egész közösség érdekében lép fel; a múltban játszódik, de a fejlemények kihatással vannak a jövőre; a világképe kettős: evilági és mitologikus; következetes stilisztikai és formai eszközök használata jellemzi stb.) jellemző e szövegekre. Az is szembetűnő, hogy a „kontrollszövegnek” válasz-

²⁵ B. Kovács 2016: 137–144.

²⁶ Dömötör 1988.

²⁷ Uther 2004. I–III.

tott burját hőseposz²⁸ – a létező eltérések ellenére is – nagyfokú rokonságot mutat e gömöri hőmesékkal. Azonban a „merítés” e tekintetben is szűk és kevés: miként azt Vargyas Lajos vagy Demény István Pál megtette a régi stílusú balladák esetében,²⁹ úgy B. Kovács Istvánnak is célszerű lett volna további belső-ázsiai nagyepikai alkotásokat is az összehasonlító vizsgálat tárgyává tenni, hiszen e hőseposzok, hősénekék jelentős része magyarul is hozzáférhető, utalhatunk itt többek között az Európai Folklor Intézet által kiadott *A világ eposzai* című sorozatra.

A hősepikai nyomok után kutatva azonban a magyar folklór is tartogathat még nem ismert, ám beszédes párhuzamokat. A régi stílusú balladákban fennmaradt hősepikai elemekről és azok tudományos recepciójáról már volt szó. Ezekre az analógiákra B. Kovács István is utal a művében, hasonlóképpen mindazon ikonográfiai emlékekre, melyek a Szent László-legenda falképciklusában maradtak fenn.³⁰ A szerző a motívumpárhuzamokon túl szerkezeti, sőt műfaji rokonságot is sejt abban az Erdész Sándor által a nyírségi Paszabon 1961-ben feljegyzett mesében (*Arizon és a Világ Ura*), amit – néhány másik történettel együtt – Erdész az archaikus verses epika maradványának tartott, és annak általa feltételezett főbb témaköreit is lajstromba vette *Az archaikus eposz kérdései* című művében.³¹ A B. Kovács István által hivatkozott és szüziségében újraközölt szöveg pontos holléte jelenleg ismeretlen, bár az Erdész-hagyaték tüzetesebb átvizsgálása bizonyára eredményre vezetne. Hozzátehetjük: bizonyára Erdész Sándor egyéb gyűjtései és mesemondói esetében is, hiszen a jeles folklorista impozáns és főként cigányoktól származó Szabolcs-Szatmár megyei mesegyűjtései többségében máig is kéziratban vannak, és az Ámi Lajostól publikált repertoár³² – minőségi és mennyiségi tekintetben – korántsem társtalan.

Ezt az „oknyomozó”, adatkereső attitűdöt általában is hiányoljuk a magyar népmeseanyag tekintetében, hiszen több más jeles mesemondó (például Albert András, Babos István, Cifra János, Rostás Mihály stb.) repertoárja is bővelkedik hőmesei jellegű történetekben.³³ Ezek vizsgálata, netán szisztematikus áttekintése sajnálatos módon elmaradt – pedig a Benedek Katalin által összeállított népmese adatbázis az ezredfordulóig megközelítőleg teljesnek tekinthető, és bár kéziratban formában, de a szakkutatók számára hozzáférhető, sőt, a cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája kiadásra is került.³⁴ Ha jobban belegondolunk, a magyar népmeseanyag analitikus vizsgálata a tárgyalt téma szempontjából is jó eséllyel tartogathat még meglepetéseket, hiszen az MNK 1988-ban kiadott második kötete (a tündérmesék típusmutatója) összesen 3861 meseszöveg katasztere,³⁵ az 1970-es évek óta előkerült, azóta gyűjtött szövegekkel együtt pedig ez a szám még mintegy harmadával növekedett. Márpedig egy kb. 5000 tündérmeséből álló szövegbázisban valóban fellelhetők kell, hogy legyenek

²⁸ Lőrincz 1976.

²⁹ Vargyas 1960.; Demény 1980; 1992.

³⁰ László 1993: 24–44.; Magyar 1996: 269–315.; 1998: 31–34.

³¹ Erdész 1986. Különös tekintettel: Erdész 1986: 29., 38–39.

³² Erdész 1968. I–III.

³³ Benedek 2013: 81.

³⁴ Benedek 2001.

³⁵ Dömötör 1988.

a rimaszécsivel rokonítható szövegek és adatok – már amennyiben valószínűsítjük a középkori (verses) hősepika prózai formában történő továbbélését.

E kontinuitás igazolásául azonban az összehasonlító folklorisztika módszertanán kívül (további) empirikus adatok is szükségesek lennének. Legfőképpen az öt rimaszécsi folklórszöveg földrajzi és társadalmi kontextualizálása, hogy úgymond ne lógjon minden a levegőben. Mindezzel azonban B. Kovács István, sajnos, adós marad, és csak reméljük, hogy e tekintetben lényegesen több információval bír, mint amit e kötet lapjain papírra vetett. Elmaradt ugyanis a hagyományörző társadalmi közeg bemutatása és elemzése: a gömöri cigányság történetének, vélt vagy valós folklórközvetítői szerepének, ismert és lehetséges vándorlási útvonalának, e valóban unikális folklórantag lehetséges terjedési irányának a felvázolása és egybevetése. Márpedig amennyiben elfogadjuk ama nyilvánvalónak tűnő tételt, hogy a tárgyalt folklórantag nem gömöri cigány sajátosság, ám ugyanakkor a 20. század második felében már csakis a tájegység magyar nyelvű cigány lakossága körében élt/maradt fenn, e folklórközvetítő szerep alapos vizsgálata több mint elengedhetetlen lenne. Erre nézvést a romológiai szakirodalom is nyújthatott volna a szerzőnek némi segítséget,³⁶ nem utolsósorban pedig a néprajzi terepmunka, hiszen még az ezredfordulót követő években a gömöri cigányok körében végzett mesegyűjtések is jelentős mértékben árnyalták és bővítették a vonatkozó képet (utalhatunk itt többek között e sorok írójának és Varga Norbertnek recens gyűjtéseire). És még csak nem is csakis a meseanyag tekintetében lehetne találni kapcsolódási pontot, hiszen mint azt szintén a közelmúlt folklórgyűjtései igazolják, Gömör (és a szomszédos tornai részek) prózaepikai anyaga az egyik leggazdagabb a magyar nyelvterületen,³⁷ s e regionális mondahagyomány akár még hősepikai vonatkozásokat is rejthet (a közeljövőben megjelenő 12 kötetes magyar történetimonda-katalógus ehhez is hasznos segédlet lehet).

B. Kovács István legújabb könyvét olvasva, ha nem is az első, ám az egyik legfőbb kérdés mégiscsak az, hogy a vonatkozó gyűjtés és kutatás miért rekedt meg ezen a szinten. S itt nem elsősorban a fentebb említett filológiai kutatások elmaradása kívánok utalni, hanem arra a tényre, hogy e gyűjtés és gyűjtemény voltaképpen egy torzó, és a kutató messzemenően nem aknázza ki a kutatása tárgyában (és alanyában) rejlő lehetőségeket. A kötet szerzője kiváló, felkészült, elhivatott néprajzos, már csak ezért is nehezen érthető, hogy miért nem tette meg? Ráadásul hasonló szisztematikus feltárást másik fő adatközlője, a baracai Csák Margit kapcsán éppenséggel elvégzett, például az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* részeként 1994-ben közreadott impozáns kötet (*Baracai népköltészet*).³⁸ Ha valaki drágakőre talál, vajon nem az-e a kézenfekvő, hogy tovább folytatja a keresést az adott helyen? Különösen úgy, hogy nem a magyar ökömené valamely távoli szegletében, hanem az állandó lakhelyétől alig húsz kilométer távolságra van ez a „lelőhely”.

³⁶ Gömöri vonatkozások: P. Bodnár–Pusko 2002.; Keményfi 2002.; Agócs 2004a.; 2004b., Prónai szerk. 2005.

³⁷ Ujváry 1990.; Magyar 2001; 2004; 2006, 2011.; Magyar–Varga 2006; 2007.; Varga 2014.

³⁸ B. Kovács 1994.

Mint az a kötet bevezető tanulmányából kitűnik, B. Kovács István az 1970-es években talált rá jeles rimaszécsi adatközlőjére, s a tőle származó folklóralkotások rögzítése is ekkor történt meg.³⁹ Busa Viktor azonban még bő négy évtizedet élt azt követően (2009-ben hunyt el), a további gyűjtések elmaradása e tény ismeretében különösen érthetetlen. Az öt hősepikai jegyeket magán viselő mesén kívül mindössze egyetlen tőle származó (publikált) novellameséről (itt: Mátyás-történetről) van még tudomásunk, amely egy B. Kovács által szerkesztett regionális népköltészeti antológiában jelent meg.⁴⁰ A mesemondó bemutatása kapcsán B. Kovács István említést is tesz e gazdag repertoár néhány további darabjáról, melyek között kilenc tündérmesét és két legendamesét cím szerint is kiemel, továbbá utal a Mátyás királyról szóló történetekre és a ponyvanyomtatványokra visszavezethető úgynevezett „banditás” mondákra/mesékre.⁴¹ S utalhatott volna még ki tudja, mi mindenre... Mint ahogy az sem kizárt, hogy az öt feljegyzett szöveghez hasonlóan a jelzett tündérmesék némelyikének ugyancsak lehetett hősmesei, hősepikai karaktere és megformálása (lásd: *Kigyó-Raj-Vitéz*, *Sármány Vitéz*, *Égitestszabadító* stb.).

Azáltal, hogy a Busa Viktortól származó gyűjtés megrekedt a vonatkozó 5+1 folklórszöveg feljegyzésénél, s nem folytatódott a teljes repertoár számbavételével és mesemondói gyakorlat tágabb kontextusának a feltérképezésével, seregnyi megválaszolatlan kérdés tornyosul e kötet olvastán a mesekutatással foglalkozó szakemberek előtt. Például: kik voltak Busa Viktor mesemondó mesterei? Az általa ismert meséket (illetve konkrétan e hősmeséket) kitől/kiktől vette át, hallotta, tanulta? A családi körben, tulajdon apjától, nagyapjától – avagy másoktól a saját falujában, rokonaitól, netán a környéken? A kötet első lapjain mindössze a Vály-völgyi Alsókálósáról Rimaszécsre került nagybácsiról, bizonyos Tancsoról esik szó, aki a helyi cigány közösségben kiváló mesemondó hírében állt.⁴² Mik voltak a virrasztón kívül a gyakoribb mesélési alkalmak, hogyan zajlott le a Rimaszécsen még néhány évtizede is organikus folklór eseménynek tekinthető mesemondás? Ugyanis e történetek gyűjtésének az idején nem csupán jónéhány rimaszécsi mesemondó élt még, hanem maga a mesemondás, a „mesére járás” is élő hagyomány volt. Sőt, szinte párját ritkító módon egyfajta intellektuális verseny terepe, amelyre egy félmondatában maga B. Kovács is utal („Osztan az egyik sor mēnt a másik ellen. Ki tud jobban mesé’ni?”).⁴³ Személyes gyűjtői tapasztalat, hogy a mesemondói rivalizálásra – akárcsak a környékbeli népi muzsikások kapcsán – még az ezredfordulót követő években is élénken emlékeztek Rimaszécsen (mármint a „Busa-klán” és a Váradi nemzetség közötti mesemondói vetélkedésre). Azt sem tudjuk meg e könyvből, pedig néhány kérdést óhatatlanul megért volna, hogy a mesemondó miként viszonyult az általa elmondott történetekhez: pusztá szórakoztatásnak szánta azokat, netán valamelyest hitt is bennük? Mit jelentett számára azok alapvetően mitikus világképe? Egyáltalán: amikor először hallotta e

³⁹ B. Kovács 2016: 5.

⁴⁰ B. Kovács 1998b: 77–79.

⁴¹ B. Kovács 2016: 7–8.

⁴² B. Kovács 2016: 6.

⁴³ B. Kovács 2016: 6.; Vö. Varga 2014: 27–28.

történeteket az adatközlő, mi ragadta meg bennük olyannyira, hogy azokat az elméjébe vesse? Tovább folytatva e gondolatmenetet: ha mindez a szöveg hagyomány nem egy élénk szellemű cigányember egyéni leleménye (ami több mint valószínű), akkor hogyan lehetséges az, hogy az 1970-es években a folklór még többé-kevésbé organikus állapotában az adott közösségen belül ő volt az egyetlen (ráadásul a többenél jóval fiatalabb) mesemondó, aki e speciálisnak tűnő tudás birtokosa volt? Logikailag persze ez a lehetőség sem zárható ki, de ez a kérdésfeltevés is hiányzik az elemzésből. Különösen olyan időszakban (a 20. század utolsó harmada Gömörben, és kivált a gömöri cigányság körében még közismerten ilyen volt), amikor a terepkutatás, a személyes gyűjtői kiszállás és jelenlét számos választ adhatott volna e tekintetben is. A kötet bevezető tanulmányából az sem derül ki, hogy B. Kovács István gyűjtési célból eljutott-e egyáltalán Rimaszécsre (a közölt szövegek rögzítése ugyanis a gyűjtő szülőfalujában, Baracán történt meg)? Hasonlóképpen releváns kérdés, hogy e gyűjtést a jeles néprajzkutató miért nem terjesztette ki másokra is? Más egykorú és pláne idősebb mesemondókra Rimaszécsen, azon a településen, ahol a helybeli cigányoktól még 2006-ban is fel lehetett jegyezni a Busa Viktoréval stílusban is sokban rokonítható hősmeséket.⁴⁴ Vagy a környező falvakban, illetve a Busa Viktorral rokonsági kapcsolatban álló más gömöri településeken... Csak ismételhetjük a prózai tény, hogy alig húsz kilométer távolságról van szó, ahová a gyűjtő a megyeszékhelyről fél óra alatt eljuthatott volna. Ha egy ilyen sűrű szövetű mesemondói biográfia, illetve lokális/regionális szövegkataszter a rendelkezésre állna, nem csak az itt feltett kérdésekre, hanem talán arra is egzaktabb választ lehetne adni, hogy valóban prózává oldódott hősepika-e az, ami e rimaszécsi cigány mesemondó által fennmaradt.

Végül néhány praktikus megjegyzés e kötet kapcsán. Egyre inkább elvárt, noha nem kőbe véssett szakmai kritérium, hogy a mesemondói monográfiák lehetőleg CD vagy DVD melléklettel jelenjenek meg. Nyilvánvaló, hogy ez valamelyest drágítja a kiadási költségeket, ám egy ilyen unikális és társtalannak mondott szöveg hagyomány esetében fontos lett volna, hogy az olvasó a könyvben részletezett hősepikai jegyeket auditív módon is megítélhesse (és élvezhesse). Itt említendő az is, hogy a kötet első felét képező tanulmány nyomdatechnikai megjelenítése nem a legszerencsésebb: túlzottan is egybefolyó, nehezen olvasható, tipográfiaiilag sem a leginkább olvasóbarát. A tartalmi befogadást néhány ábra, táblázat beszerkesztése nagyban segítette volna, a mondani-valót is szemléletesebbé téve, s az illusztratív céllal közbeiktatott szövegrészleteket is valamiképpen célszerű lett volna elkülöníteni az elemzéstől (például kurziválással). A kötet egésze egyébként tetszetős kivitelű, a címlapja pedig kifejezetten szép. Maga a borítókép is jó választás (a Szent László-legenda birkózásjelenete), azonban gömöri hősepikáról szólván találóbbr lett volna e közismert gelencei helyett valamely gömöri (Rimabánya, Karaszko, Gömörákos, Süvéte stb.) vagy szépeességi (Kakasloimnic, Vitfalva, Szepesmindszent, Zsegra stb.) ciklust választani⁴⁵ (mint ahogy a kötet belső lapjain rajzok formájában már e földrajzilag közelebbi példák szerepelnek).

⁴⁴ Magyar 2015: 21–32. Továbbá Varga Norbert kéziratosa rimaszécsi és bellényi népmesegyűjtése.

⁴⁵ Vö. László 1993: 109–158.

Hogy fennmaradt-e a középkor századait követően is a magyar hősepika, s ha igen, fennmaradt-e az valamilyen formában a gömöri völgyekben, az B. Kovács István könyve ismeretében sem tűnik még egyértelműen eldönthetőnek. Annyi bizonyos, hogy folklorisztikai értelemben Gömör a magyar nyelvterület egyik legarchaikusabb vidéke, hajdani gyeprüvidék, és aligha véletlen, hogy a Szent László-legenda említett falképciklusa a Székelyföldön kívül éppen itt, Gömörben és Tornában, valamint a „gömörörök” kirajzásaként létesült szepesi lándzsásnemesek⁴⁶ körében került megfestésre legnagyobb számban és sűrűségben. Noha az ultima ratio továbbra sincs még a kezünkben, magunk is hajlunk arra, hogy a magyar szóbeli hősepika nem csupán létezett, sőt, számos műfaji formában és tematikai változatosságban létezett, hanem egy-egy kivételes helyen, archaikus népi kultúrájú vidéken még a 20. századot is megérthette. Szigetszerűen, többnyire kiemelkedő tudású folklór specialisták által, balladákba oltódva, vagy mint a rimaszécsi példa is mutatja: prózává oldódva, mesei keretekben.⁴⁷ E sorok írója számára az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a tárgyalt szóbeli hősepika már sok-sok évszázaddal ezelőtt verses és prózai formában párhuzamosan létezett/ létezhetett egymás mellett, sőt, bizonyos tematikai átfedések is lehettek, azonban a koraújkorban már csak e prózai formák élhettek tovább mondai vagy mesei színezetet öltve, generációk hosszú során keresztül organikus módon, ám a korabeli közkultúrát tekintve mégis némiképp búvópatakszerűen. A vonatkozó lehetséges hagyományok szisztematikusan számbavétele és rendszerbe foglalása azonban még a magyar szöveg-folklorisztika előtt álló feladat. B. Kovács István figyelemre méltó könyve látványos előrelépés, jelentős szellemi innováció e tekintetben.

Irodalom

AGÓCS Attila

2004a A gömöri romungrók mesélési szokásairól. *Tabula* 7. 227–251.

2004b *Ekológia l'udovej prózy gemerských usadlých Rómov*. Diplomová práca FiF UK Bratislava. Bratislava.

ARANY János

1962 *Arany János Összes Művei. X. Prózai művek. 1. (S. a rend. Keresztury Mária.)* Budapest: Akadémiai Kiadó.

ASSMAN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

BENEDEK Katalin

2001 *Magyar Népmesekatalógus 10/I. Összefoglaló bibliográfia. Cigány mesemondók repertoárjának bibliográfiája*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

⁴⁶ Szepesi Nagy 1934: 2–33.

⁴⁷ Vö. Vargyas 1997: 361.

- 2013 „Akárki nem tud mesét hallgatni.” A(mese)hallgatói szerep. In Berta Péter – Ispán Ágota Lídia–Magyar Zoltán–Szemerikényi Ágnes (szerk.): *Ethno-Lore* XXX. 69–113. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- BODNÁR Enikő, P. – PUSKO Gábor
- 2002 *Hiedelemmondák a Vály-völgyben I. A gyerekek ismeretanyaga*. Tornalja: Kulturális Antropológiai Műhely.
- DEMÉNY István Pál
- 1980 *Kerekes Izsák balladája. Összehasonlító-tipológiai tanulmány*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- 1992 *A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. /Erdélyi Tudományos Füzetek 212./
- 1997 *A magyar szóbeli hősi epika*. Csíkszereda: Pallas-Akadémiai Könyvkiadó.
- 2002 *Hősi epika*. Budapest: Európai Folklór Intézet.
- DIÓSZEGI Vilmos
- 1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4./
- DÖMÖTÖR Ákos
- 1988 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749.)*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Magyar Népmesekatalógus 2./
- ERDÉSZ Sándor
- 1968 *Ámi Lajos meséi I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII–XV./
- 1986 *Az archaikus eposz kérdései*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. /Folklór és etnográfia 28./
- FEKETE NAGY Antal
- 1934 *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest: Országos Levéltár–Felvidéki Tudományos Társulat–Szepesi Szövetség.
- FROG
- 2013 Revisiting the Historical-Geographic Method(s). In Karina Lukin–Frog–Sakari Katajamäki (eds.): *Limited Sources, Boundless Possibilities. Textual Scholarship and the Challenges of Oral and Written Texts*. 18–34. Helsinki: University of Helsinki.
- HOPPÁL Mihály
- 2014 A magyar ősvalláskutatás (új) útjai. In Sudár Balázs et al. (szerk.): *Magyar őstörténet – Tudomány és hagyományörzés*. 231–238. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.
- IPOLYI Arnold
- 1854 *Magyar mythologia*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- KÁLMÁNY Lajos
- 1885 *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya*. Budapest: Akadémia. /Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XII. 9./
- 1893 *Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban. Mythológiai tanulmány*. Szeged: Bába Sándor könyvsajtóján.

KEMÉNYFI Róbert

- 2002 *A gömői etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kishont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására.* Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Kiadó. /Interethnica 3./

KOVÁCS Ágnes

- 1979 A hőmese. A népmese műfajai és a népmesekatalógus I. *Ethnographia* XC. 457–479.

B. KOVÁCS István

- 1994 *Baracai népköltészet.* Budapest–Pozsony: Akadémiai Kiadó–Madách Könyvkiadó. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XXV./
- 1998a *Szölő-Szült Kálmány. Öt gömői hőmese.* Pozsony: Madách Könyvkiadó.
- 1998b *Hervadatlan rózsagyűker. Gömör-Kishont magyar népköltészete.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.
- 2016 *Világ vitézé. Magyar hősepika.* Rimaszombat: Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület.

LÁSZLÓ Gyula

- 1993 *A Szent László-legenda középkori falképei.* Budapest: Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület. /Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 4./

LŐRINCZ László

- 1973 A honfoglalás előtti magyar eposz kérdése. *Keletkutatás*, 27–35.

LŐRINCZ László (ford.)

- 1976 *Irenszej. Burját hősenek.* Budapest: Európa Kiadó.

MAGYAR Zoltán

- 1996 *„Keresztény lovagoknak oszlopa”. Szent László a magyar kultúrtörténetben.* Budapest: Nemzeti tankönyvkiadó.
- 1998 *Szent László a magyar néphagyományban.* Budapest: Osiris Kiadó.
- 2001 *Torna megyei népmondák.* Budapest: Osiris Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára I./
- 2004 *Bucsek József mesél. Kiskovácsvágási mesék és mondák.* Debrecen: Debreceni Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. /Gömör néprajza LIX./
- 2006 *Népmondák a Medvesalján.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.
- 2011 *Népmondák Rozsnyó vidékén.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.
- 2015 *Népköltészeti gyűjtés. Mesék és mesemondók.* Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet. /Documentatio Folkloristica I./

MAGYAR Zoltán – VARGA Norbert

- 2006 *Három szem klockocska. Egy gömői pásztor hiedelemvilága és történetei.* Budapest: Gondolat Kiadó–Európai Folklor Intézet.
- 2007 *Amikor még szűk vót a világ... Mondák és hiedelmek Fülek vidékén.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.

ORTUTAY Gyula

- 1940 *Fedics Mihály mesél.* Budapest: Egyetemi Magyarságtudományi Intézet. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény I./

PRÓNAI Csaba (szerk.)

- 2005 *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozások marginalításban.* Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

SEBESTYÉN Gyula

1904–1905 *A magyar honfoglalás mondái* I–II. Budapest: Kisfaludy-Társaság.

UJVÁRY Zoltán

1990 *Mátyás király Gömörben*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. /Gömör néprajza XXIII./

UTHER, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. Folklore Fellows Communications 284–286. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

VARGA Norbert

2014 *Kígyótestvér. Népmesék és mondák Balogfalváról Balog Ernő tolmácsolásában*. Dunaszerdahely: Vámbéry Polgári Társulás.

VARGYAS Lajos

1960 Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori epika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* LXXI. 479–523.

1980 Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. In Mezey László (szerk.): *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. 9–18. Budapest: Szent István Társulat.

1983 Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? *Ethnographia* XCIV. 296–302.

1988 A hősenek maradványai népköltészetünkben. In Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar népköltészet*. 398–413. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1997 Milyen lehetett a honfoglalók hősepikája? *Ethnographia* 108. 359–363.

VIZKELETY András

1981 Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81. 253–275.

VOIGT Vilmos

1975 A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái. In Kósa László (szerk.): *Népi Kultúra–Népi Társadalom* VIII. 237–260. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Magyar Zoltán

Tudományos főmunkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet

e-mail: magyar.zoltan@btk.mta.hu

Zoltán Magyar

Heroic epic in Gemer region? Some remarks about the latest book of István B. Kovács

The latest book by István B. Kovács wishes to answer a scholarly problem that is present in Hungarian folklore studies for more than one and a half century. According to the theory of B. Kovács it can be proved that in the Middle Ages there existed Hungarian heroic epic mostly of Oriental origin in oral tradition, which survived in a peripheral region in Gömör/Gemer county (south-Slovakia) until the end of the 20th century in a prosaic form in folklore texts, more precisely, in the repertoire of a Hungarian speaking Roma tale-teller living in Rimavska Seč.

The author of the article after presenting the research history of this topic and presenting the main findings of the book provides a critical reflection on István B. Kovács' (hypo)thesis. He accepts that the five tales of magic (heroic tales) indeed contain a lot of elements that are similar to those of the heroic epic of Inner Asia and that they are to a large extent different from the generally known Hungarian folktale tradition with regard to their style and poetic character. According to the theory of B. Kovács the primary reason for this that there must have been a genetic relationship and continuity between the one-time oral heroic epic and the tales he recorded in Gemer county. The author of the article does not reject this supposition but draws attention to the fact that to provide a definitive scholarly answer further intensive researches are necessary: mapping the migrations and the cultural mediating role of Roma people in Gemer, further collection of tales among Roma people in the region, and a comprehensive analysis of the heroic tale segment of Hungarian tale tradition together with its comparison with related European and Asian variants.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Balassa M. Iván: Székelykapuk régen és ma. Székely Nemzeti Múzeum. Sepsiszentgyörgy, 2016. 183 p.

Pozsony Ferenc

Balassa. M. Iván legújabb kötete Székelyföld kulturális örökségének szimbolikus jelentésekben gazdag, reprezentatív eleméről készült, szakszerű néprajzi monográfia. Az utóbbi évtizedekben a szakképzett etnográfusok és a muzeológusok mellett érdeklődő értelmiségiek és politikusok is kiemelten foglalkoztak a kaputípus megmentésével, átöröktetésével, hazai és nemzetközi reprezentációjával. Napjainkban össznemzeti szimbólum, hatalmas érdeklődés övezi. Öröm számunkra, hogy Balassa M. Iván kötetében éppen egy ilyen, önmagán túlmutató székely kulturális elemet mutatott be.

A szerző eddig megjelent publikációi egyértelműen tükrözték, hogy a falusi magyar épített örökséggel foglalkozó etnográfus, muzeológus alaposan ismeri az erdélyi tájak hagyományos népi építészetét, annak jellegzetességeit. Legújabb néprajzi szintézisünk életmóddal, anyagi kultúrával kapcsolatos, 1997-ben megjelent 3. kötetében ő foglalta össze, hogyan tagolódott térben a magyar népi építészet a 18–20. században. Majd egy 1999-ben általa szerkesztett tanulmánykötetben mutatta be az erdélyi népi építészettel kapcsolatos eddigi tudományos eredményeket.

Kiemeljük, hogy a rendszerváltozást követő évtizedekben a szerző cselekvően vett részt az erdélyi népi építészet, épített örökség szakszerű inventarizációjában és feldolgozásában, valamint a hagyományos falukép védelmére irányuló alap kutatásokban. Már akkor elhatározta, hogy terepmunkája során megkülönböztetett figyelemmel fogja dokumentálni a galambbúgos, kötött és fedett kapuk fennmaradt emlékeit, táji változatait.

A magyar kutatók már a 19. század végétől kezdődően folyamatosan foglalkoztak a kaputípussal, így sikerült tisztázniuk az eredetével, hazai és külföldi párhuzamaival, jellegzetes szerkezetével és ornamentikájával kapcsolatos kérdések legnagyobb részét. Mivel a rendszerváltozást követő évtizedekben már nem csak a székely falvakban, hanem az egész Kárpát-medencében, sőt a nagyvilágban élő magyar közösségek környezetében is újra reneszánszát éli a családi és a közösségi kapuk állítása, fokozatosan megszületett annak igénye, hogy újabb tudományos eredmények fényében megválaszolják az eddig nyitva maradt kérdéseket, vagy azokat újabb módszerek, összefüggések, források, párhuzamok segítségével tovább árnyalják és értelmezzék.

Balassa M. Iván még 2010-ben vállalkozott arra, hogy monografikus és interdiszciplináris eszközökkel összefoglalja az etnográfusok, nyelvészek, művészettörténészek és építészek fődött kapukkal kapcsolatos eddigi eredményeit. A budapesti Terc kiadónál 2011-ben jelentette meg *A székelykapu* című, terjedelmi és szerkesztési korlátok által szűkre szabott összefoglalóját, melyben csak röviden vázolhatta fel a fakapuk elnevezéseit, jelentéseit, felfedezését, eredetét, térbeli elterjedését és táji változatait. Már abban külön fejezetet szentelt a kapuk szerkezetének (váz, felület, tetőzet, szárnyak) és az ismertebb mesterek bemutatására, valamint jellegzetes ornamentikájuk illusztrálására. Kiadványában rámutatott, hogy milyen alapvető jellegzetességekkel rendelkeznek a Nyárád menti, háromszéki, csíki, udvarhelyszéki, valamint a Székelyföldön kívül felállított változatok. Röviden azt is felvázolta, hogy a székelykapuk a rendi korban milyen sajátos szerepet játszottak a társadalmi státusz, majd a polgári korban a nemzeti identitás reprezentációjában, s végül pedig hogyan váltak magyarságszimbólumokká a 20. század során.

Öröm számunkra, hogy a szerzőnek 2016-ban sikerült megjelentetnie kéziratának teljes változatát is. Újabb kötetében már bővebben és szakszerűbben foglalhatta össze a művészi módon ki-faragott, monumentális méretű, díszesen faragott, fődött kapuzatokról szóló eddigi tudományos eredményeket. Kiemeljük, hogy rendszeres filológiai, tudományos apparátussal és hivatkozásokkal ellátott, részletesebb elemző tanulmányában megállapításait, következtetéseit jelentős számú, kivételes dokumentumértékű archív fényképpel, méltó módon tudta illusztrálni. A reprezentatív igényű, tetszetős kiadványt, Könczey Elemér grafikai tervei alapján, a Székely Nemzeti Múzeum jelentette meg, szakmai szempontból pedig Szőcsné Gazda Enikő, a múzeum tapasztalt főmuzeológusa, néprajzi részlegének osztályvezetője szerkesztette.

Balassa M. Iván újabb monográfiájában elsősorban kéziratok források segítségével mutatja be, hogy ennek az ácsolt, faragott és fődött kaputípusnak milyen sajátos (nagy-, öreg-, kötött-, fedeles- és galambbúgos) megnevezései éltek régen az erdélyi és a székelyföldi tájakon, továbbá felsorakoztatja a vele kapcsolatos eddigi szakmai eredményeket, véleményeket. Felvázolja, hogy a kutatók, értelmiségiek milyen sajátos véleményeket fogalmaztak meg e kaputípus eredetével kapcsolatban, hogyan kontextualizálták azt Kelet és Nyugat között.

A szerző elemzéseiben kihangsúlyozza, hogy a székelyföldi fából ácsolt, faragott, sokszor festett, fődött nagykapuk kialakulását, anyagát, szerkezetét, méretét, ornamentikáját legtöbbször helyi ökológiai, gazdasági, társadalmi, felekezeti és kulturális tényezők segítették elő, határozták meg. Felvillantja, hogy ezek a nagyméretű kapuzatok korábban is jellegzetes társadalmi (kisnemesi, lófői), lokális, kistáji, regionális identitást közvetítettek, majd a nemzetépítés forgatagában össznemzeti jelképpé, magyarságzimbólumokká váltak.

A kötet külön érdekemként kiemeljük, hogy Balassa M. Iván e kaputípust szélesebb kontextusba helyezi. Interdiszciplináris jellegű kutató munkája során olyan újabb dokumentumokat hozott felszínre, melyekkel egyértelműen bizonyítja, hogy ezek a magas, kötött és fedett kapuk korábban Nyugat-Európa számos más országában, vidékén használatban voltak, előfordultak. A magas építészethez fűződő kapcsolataikat elsősorban németországi krónikák illusztrációival, metszetekkel, késő középkori és újkori képzőművészeti alkotásokkal (rajzokkal, festményekkel), illetve értékes archív fényképek segítségével dokumentálja. Segítségükkel meggyőzően és sikeresen árnyalja B. Nagy Margit és Szabó T. Attila, elsősorban levéltári, írott forrásokra alapozott, korábbi eredeztetéseit és megállapításait.

A szerző kiemeli, hogy a fődött fakapuk készítésében nagy szerepet játszottak azok a speciális tudással rendelkező ácsok, faragómesterek, akik megrendelői hívásra távoli vidékeken is dolgoztak különböző nemesi udvarházak, kolostorok, templomok környezetében. A festőasztalosokhoz hasonlóan több vidéken is dolgoztak, tehát különböző tájak szerkezeti megoldásait, ornamentikáját ismerték meg, ugyanakkor magukkal vitték és terjesztették saját motívumkészletüket is. Megjegyezzük, hogy szívesen olvastunk volna részletesebben, többet is a különböző székelyföldi tájak, helységek fakapuzatainak sajátos ornamentikájáról, díszítőmotiveinek elhelyezéséről, megszerkesztéséről vagy éppen festett motívumairól, változatairól.

A székelyföldi kapuzatok alapvető táji formáit a szerző jól megragadja, tehát kiegészíti és tovább árnyalja Huszka József és Jankó János korábbi észrevételeit. Kiemeli, hogy a háromszéki változatokat leginkább az ablakos tükrörrel ellátott formák, az udvarhelyszéki variánsokat elsősorban a jellegzetes indás díszítőmotívumok, faragott tükrök, illetve az oszlopos, architektúrális elemek gazdagsága, míg a csíkszéki kapukat általában a patkóíves nyílások és az áttört tükrök jellemzik.

A kötet dokumentumértékét messzemenően emelik a benne közölt vonalas rajzok, az eddig nem vagy ritkán közölt archív fényképek, valamint a kitartó egyéni terepmunka során a szerző vagy a kutatóársai által készített fotók.

Balassa M. Iván sikeresen felvázolja, hogy a magyar értelmiségiek már a 19. század végén nagy lelkesedéssel fedezték fel a különböző udvarházak, kolostorok, templomok, családi telkek előtt álló régi kapuzatokat, majd az építések és a művészek a szecesszió jegyében azokat csakhamar újra-szerkesztették, messzemenően elősegítették, hogy ezek a monumentális méretű, gazdagon díszített kapuzatok az 1896-os millenniumi ünnepségek sűrűjében, viszonylag rövid idő alatt, nemzeti szimbólumokká váltak. A szerző azt is bemutatja, hogy a székelykapuk az 1920-as impériumváltozás utáni két évtizedben, a régi román érában kimondottan etnikai jelképekké váltak, a legtöbb erdélyi, székelyföldi településben egy-egy helyi közösség, család magyar identitását reprezentálták.

A kötet elemzései, következtetései elsősorban gazdag magyar irodalomra épülnek. Úgy véljük, hogy ennek a kaputípusnak az eredetéről, térbeli elterjedéséről a jövőben még többet megtudhatunk, ha a vele kapcsolatos bibliográfiát kiegészítjük bővebb német, szász, román, ukrán és orosz eredményekkel. Példaként megemlítjük, hogy a székelyföldi földött fakapuk szomszédságában fekvő tájak (Moldva, Máramaros, Mócvidék) jellegzetes faépítészetről, ácsolt, kötött és földött kapuzatairól román szerzők (Pamfil Biltiu, Constantin Tudose) is figyelemre méltó kiadványokat publikáltak az utóbbi években.

Balassa M. Iván kötetében azt is jelzi, hogy a székelykapukat rendszerint helyben fellelhető, veszendő, időben sérülékeny, pusztuló faanyagból készítették, éppen ezért legrégebbi példányaik, elsősorban posztmodern korunk ipari szennyeződése miatt, megkülönböztetett figyelemre, védelemre, rendszeres restaurálásra szorulnak, legértékesebb darabjaikat pedig csak másolatban szabad forgalmazni, köztereken hagyni, szabadban kiállítani.

A két székely megye (Hargita és Kovászna) tanácsa az elmúlt években jelentős összegekkel támogatta a régi kapuk megmentését és szakszerű restaurálását, ugyanakkor kezdeményezték a *Székelykapuk útja* című programot is, mely azt szándékszik tudatosítani, hogy ez a kaputípus az össz-magyar és az európai kulturális örökség igen becses része, így szélesebb körű forgalmazását és reprezentációját elsősorban korszerű eszközökkel és módszerekkel lehet megvalósítani. Mivel a székely kapuk életútja nem lezárt történet, számos újabb feladatot örökölt újabb etnográfus nemzedékeknek.

Voigt Vilmos: Néprajzi és etnológiai alapfogalmak. /Néprajz egyetemi hallgatóknak 36./ Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2017. 115 p.

Kavecsánszki Máté

A *Néprajzi és etnológia alapfogalmak* a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kiadásában, a *Néprajz Egyetemi Hallgatóknak* című tanszéki sorozat 36. köteteként látott napvilágot 2017-ben. Voigt Vilmos és a debreceni néprajzi műhely szoros szakmai együttműködése hosszú évtizedekre tekint vissza, a szerző pedig nem először vállalkozott arra, hogy a debreceni (és nem csak debreceni) hallgatók számára oktatási segédletet készítsen.

Ujváry Zoltán legendás könyvkiadói és sorozatszerkesztői tevékenységének sorában 1989-ben indult útjára a *Néprajz egyetemi hallgatóknak* címet viselő sorozat, amely a néprajztudomány egy-egy területének eredményeit összefoglaló és bevezető jelleggel, hallgatóbarát, ugyanakkor magas tudományos színvonalon megírt segédletek formájában kívánta közölni. A sorozat első, a néprajz mint tudomány alapvető ismereteit feldolgozó kötetének megírására Ujváry Zoltán akkori tanszékvezető Voigt Vilmost kérte fel, így az *Alapismereti bevezetés a néprajz iránt érdeklődő hallgatóknak* című

összefoglalás 1989-ben meg is jelent. Ugyanezen sorozat 4. kötetét *Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája* címmel (még mindig 1989-ben!) és a 9. kötetét *A folklorizmusról* címmel (1990) szintén Voigt Vilmos jegyzi. A sorozat indulása előtt, 1987-ben a debreceni tanszék adta ki a *Modern magyar folklorisztikai tanulmányok* című vaskos kötetet is, amelynek előszavában Voigt Vilmos maga hivatkozik a budapesti és debreceni néprajzi tanszék közötti szoros barátságra, együttműködésre (5-6. o.)

A további évtizedekben természetes számok tanulmány jelent meg Voigt Vilmos tollából debreceni tanszéki kiadásokban, szerkesztett tanulmánykötetekben és egyéb jeles alkalmak, köszöntők, születésnapok ünnepi kiadványaiban, legutóbb 2016-ban (*Voigt Vilmos: Egy megnyerő ember – három képben. In Bihari Nagy Éva – Kavecsánszki Máté – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.): Diptichon. Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére.* Debrecen, 2016. 17-24. o.). A debreceni Néprajzi Tanszék vállalta a Voigt Vilmos könyvészetét feldolgozó, összefoglaló két kötet kiadását is 2010-ben és 2015-ben, szoros együttműködésben a bibliográfiát elkészítő, gondozó ELTE Folklore Tanszékével.

Az imént vázolt évtizedes együttműködés szellemében érthető, hogy Voigt Vilmos ez évben megjelent *Néprajzi és etnológiai alapfogalmak* című kötetét a 85. születésnapját ünneplő Ujváry Zoltánnak ajánlotta. A kötet az *Alapismereti bevezetés* méltó párja, folytatása. Az *Alapismereti bevezetés* olvasásával, tanulmányozásával ugyanis néprajzosok generációi kezdték a pályafutásokat, megkerülhetetlen olvasmányként. Ez még napjainkban is így van, hiszen az intézményeket, periodikákat felsoroló fejezet kivételével, amely most már inkább egy tudománytörténeti fejezethez csatlakozhat, a kötet időtálló. Ehhez az alapismereti bevezetőhöz csatlakozik, párosul a *Néprajzi és etnológiai alapfogalmak*, amelyet Voigt Vilmos zseb-lexikonként határoz meg. A szerző által igen kedvelt és saját maga által is tetemes mennyiségű szócikkkel gyarapított lexikonok hallgatók számára készült változata alapfogalmak (pontosan hatvannégy), azokon belül megjelenő egyéb definíciók, példák, valamint szakirodalmi utalások a szerzőre mindig is jellemző fegyelmezett, precíz és igen adatgazdag gyűjteménye. A kötet nagy érdeme, hogy a címszavakat a rokontudományokhoz képest határozza meg, így nem csak az alapismereti bevezetésben szocializálódó néprajzosok, hanem bármely szakos bölcsészek számára is haszonnal forgatható. Sőt, míg az Alapismereti bevezetésben a folklorisztika némiképp előtérbe került – ez természetes is a szerző munkásságát tekintve – a mostani kötet a folklorisztika mellett nagyon is részletesen foglalkozik etnológiai, antropológiai alapfogalmakkal, többek között mintegy tizenegy oldalon keresztül definiálja az antropológiát, példákon (és hasznos tájékozódást nyújtó szakirodalmi hivatkozásokon) keresztül mutatva be annak főbb irányzatait és kutatási területeit, illetve újabb bő két oldalon az etnológia meghatározása is előkerül. Itt említhető meg, hogy az egyes címszavakban a szerző folyamatosan utal más címszavakra, ezzel a definíciók sűrű, de mégis átlátható hálóját hozva létre. A szerző életművét tekintve megint csak érthetően, kultúraelméleti összefüggések is helyet kaptak a zseb-lexikonban, mintegy elbújtatva, a kötet egész szellemiségét áthatva, de ezzel is, a kezdet kezdetén formálva, megalapozva a néprajzos hallgatók szakmai gondolkodását, éreztetve mind a tudománysszakok, mind az egyes kulturális jelenségek közötti szoros összefüggések, egymásba kapcsolódások meglátásának fontosságát. Az egyes szócikkek bőséges tartalmúak, de a néprajzi tanulmányai kezdetén járó hallgató számára mégis közérthetőek.

A lexikonokhoz képest egy további, fontos különbség is mutatkozik: A *Néprajzi és etnológiai alapfogalmak* valamennyi szócikkét ugyanaz a szerző készítette, ugyanaz a szemlélet, írói stílus, logika fut végig a szócikkeken és végső soron ugyanaz a pedagógiai cél, több évtizedes oktatói tapasztalat húzódik meg mögötte.

A zseb-lexikon az alapfogalmakon túl egy rövid kutatástörténeti összefoglalót is tartalmaz. A hazai kutatások története – dióhéjban című fejezet általános áttekintést ad a magyar néprajztudo-

mány – különösen a folklorisztika – születéséről, tudománytörténeti korszakairól, főbb törekvéseiről, eredményeiről, képviselőiről és természetesen kézikönyveiről. A fejezet épp olyan terjedelmű és tartalmú, amely a pályája kezdetén járó néprajzos hallgató tájékozódását nagy hatékonysággal tudja elősegíteni. A kötet a magyar néprajztudomány mai intézményeinek szemléjével zárul, igen praktikus ismereteket adva a hallgatóknak.

Az 1989-ben megjelent, sorozatindító *Alapismereti bevezetés* néprajzosok generációi számára mutatott utat pályájuk legelején. Minden adott ahhoz, hogy a *Néprajzi és etnológiai alapgfogalmak* is hasonló karriert fusson be nemcsak Debrecenben, hanem az ország bármely néprajzi (és nem csak néprajzi) műhelyében.

Vörös Ferenc: Kárpát-medencei történeti családnévátlasz. Kalligram, 2017, Pozsony, 564 p.

Krizsai Fruzsina

A tulajdonnév komplex adattípus. Értelmezésének és hasznosításának igénye a névtani kutatások mellett folyamatosan felmerül a társtudományokban is. Vörös Ferenc történeti családnévátlaszának ismertetésekor így mind a személyneveknek mint adattípusnak a kezelésére, mind ezen adatok történeti beágyazottságára érdemes figyelmet fordítani.

A kötet két, egymást kiegészítő egységre tagolódik: az atlaszlapokra, valamint egy azokat megelőző átfogó és alapos bevezető tanulmányra. Az előszó és a bevezető amellett, hogy ismerteti a kiadvány felépítését, bemutatja a készítés munkamódszerét, olyan kérdésekre is ráirányítja a figyelmet, amelyek a személynevek kutatásának nem kizárólag névtani dilemmái. A kötetet kézbe vevő kutató szemléletes példákon keresztül találkozhat a személyneveket érintő konkrét kérdésekkel is.

A bevezető a magyar személynévrendszer alakulásának rövid történeti áttekintésével indul, kitérve a névviseles és a névváltoztatás intézményesülésére, valamint ennek jogi szabályozására is. Noha összegezve elmondható, hogy a korábban egyelemű névrendszert az adatbázis korára már felváltotta a többelemű nevek használata, a Kárpát-medencei névviseelő közösségeket korántsem tekinthetjük homogén csoportnak. A helyzet összetettségének szemléltetésére a kiadvány a terület zsidó és cigány lakosságának névviselesi szokásait említi, hiszen ők egészen a 18. század végéig nem használtak családnévet. Az atlasz adatállománya így egy jellemző, de korántsem általános névviselesi gyakorlatot reprezentál.

A tudományközi hasznosíthatóság lehetősége és kérdései a családnévek népességmozgásokkal való összefüggésének bonyolult rendszerében fogalmazódik meg. Alapos körültekintés szükséges annak feltárásához, hogy miért és milyen változatosság van jelen a névanyagban (például az írásképes és alakváltozatokban). Az általános problémafelvetéseket az atlaszmunkálatok hazai és nemzetközi színtereinek lényegre törő áttekintése követi. Az egyszerre személyes hangvételű, mégis tudományos igényességgel megírt részben Vörös Ferenc korábbi munkáit a Kárpát-medencei történeti családnévátlasz perspektívájából szemléli és szemlélteti: a térképlapok a Kis magyar családnévátlasz anyagával együtt a jelenkori és történeti vizsgálat lehetőségét hordozzák magukban. Ez a rész egyúttal az olyan forrásokban való tájékozódást is segíti, mint a Családnévek enciklopédiája, a Régi magyar családnévek szótára vagy az Erdélyi magyar szótörténeti tár. Kritikusan viszonyul azonban az áttekintés egy, ugyanezen történeti névanyagot feldolgozó aktuális projekthez, miközben háttérben marad annak jelentős előnye: az az informatikai apparátus, amelyről a nemzetközi névátlaszok viszonylatában maga a szerző is kedvezően nyilatkozik. Noha a bevezető erre kevesebb hangsúlyt fektet, a két adattár, Vörös Ferenc munkája és N. Fodor János Történeti Magyar Családnévátlasz (TMCsA.) nevű projektje az adatok kezelhetősége szempontjából sokkal inkább kiegészítője, mintsem riválisa egy-

másnak. Jelen munka nyomtatott atlaszlapjai meghatározott kutatói szempontok szerint feldolgozott és csoportosított értelmezett adatok, a TMCsA. pedig egy interneten könnyedén elérhető adatbázis, amely saját térképlapok generálását is lehetővé teszi a téma iránt érdeklődők számára.

A nemzetközi előzményeket ismertető rész a közelmúlt nyugat- és közép-európai névátlaszait, atlaszmunkálatait veszi számba. A szerző pozitív és negatív példákat egyaránt említve olyan projekteket ismertet, amelyek hatással voltak a jelen munka módszerének kiválasztására és kidolgozására. A bemutatott kartográfiai eljárások kapcsán arra a következtetésre jut, hogy minden célra egyaránt alkalmas ábrázolási megoldás nincsen, a választott technika egyes célokat megfelelőbben szolgál másoknál.

Az általános bevezető és módszertani rész után az atlasz alapjául szolgáló 1720-as összeírás társadalomtörténeti és jogi hátterének körvonalazása, az összeírás feltételezett mikéntjének, majd az adatbázis földolgozottágának részletező leírása következik. A kötet a felmerülő módszertani kérdéseket konkrét példákon keresztül tárja elénk: megtudhatjuk például, hogy az adatbázis-építésben és a térképre vetítésben milyen nehézséget jelentettek a több megye fennhatósága alá is tartózó települések. A családnévanyag névtani és kontaktológiai megközelítése ugyancsak problémaközpontúan történik. A kodifikáltság hiánya és a döntően szóbeli közlésből származó adatok teret engedtek az összeírást végző írnokok saját helyesírási gyakorlatának. Összegzésül Vörös Ferenc arra hívja fel a figyelmet, amire az egyes példák külön-külön is rámutatnak: egy név etimológiája, a névadó és a nevet használó egyén és közösség viszonya a legkevésbé sem magától értetődő; az eredet minden név esetében körültekintő munka eredményeképp tárható fel. Ahogyan Hajdú Mihály is írja *Általános és magyar névtan* című munkájában: „Föltétlenül szükséges, de nem elegendő a magyar nyelvtörténet alapos ismerete, azonkívül a vidéken korábban élt, a magyarral valaha kapcsolatban volt és ma is szomszédos nyelveknek a történeti alakulásait, a népek egymásra gyakorolt kulturális és gazdasági hatásait is kiválóan kell tudni egy-egy etimológia megalkotásához. [...] a nevek sokszor nem szabályszerűen fejlődnek, a hatások nem mindig közvetlenek, átléphetnek országhatárokat, korokat, visszaüthetnek régebbi alakokra, s néha a hasonlóságok csak véletlenek. Csak több szempontból is bizonyított etimológiát fogadhatunk el, különben téves következtetéseket vonhatunk le biztos alapon nem nyugvó megállapításokból”. A Kárpát-medencei történeti családnévátlasz épp egy olyan adategyüttes, amely lehetőséget nyújt a felmerülő kérdések egy részének rendszerszerű áttekintésére.

Azt, hogy pontosan meddig terjed a rendszerszerű vizsgálat lehetősége a családnévátlaszban, a következő rész ismerteti: megtudhatjuk, milyen és mekkora adatmennyiséget dolgoz föl a kiadvány alapjául szolgáló adatbázis. Ahelyett azonban, hogy számok és nagyságrendi arányok pusztá felsorolásával találkozoznánk, ez a szakasz is problémaorientált megközelítéssel dolgozik. Ennek mikéntjét szemléltetik a következő példák. Az első az úgynevezett keresztnév-hiányos adatok kérdésére reflektál. A mintegy 180000 névadat között 2300 körüli a keresztnévet nem tartalmazó. Vörös kutatómunkájának eredményeképp azonban 842 ilyen esetben egyértelműsíthető, hogy a név özvegyet vagy örököst jelöl, így ezt az adatsortot is nagyobb biztonsággal vonhatjuk be a vizsgálatba. A másik példa a különböző írásképváltozatokra fókuszál. Az összeírás gyakorlatából következően sokféle ortográfiai megoldás van jelen: a *Kovács* családnév tizennégyféle változatán keresztül a szerző a különböző írásgyakorlatok háttérben álló kultúrtörténeti tényezők (felekezeti megoszlás, iskolázottság) összefüggéseit is láttatja. Ezt követően a korpusz olyan jellemzőiről kaphatunk képet, mint az anyag 20. századi utódállamokbeli megoszlása, az atlaszbeli jelenségtérképek vagy különféle etimológiai rétegek aránya.

A térképre vetítési eljárások és a mögöttük húzódó megfontolások ismertetése előtt rövidebb tanulmányoknak is beillő elemzések kaptak helyet a kiadványban. Az esettanulmányok célja a tudományközi hasznosíthatóság bemutatása, ugyanakkor olyan gyakorlati kérdésekre is rávilágítanak, hogy mi miért

kerülhetett egy vagy több térképlapra. Az atlasz bevezetőjéről összességében elmondható, hogy önmagában is roppant informatív és szerteágazó. Áttekinti a névviselési szokások alakulástörténetét, meghatározó módszertani dilemmákra hívja fel az olvasó figyelmét, segíti a névtani szakirodalomban való tájékozódást, az általános problémafelvetéseket pedig saját adatbázisára és atlaszára is vonatkoztatja.

A jóval terjedelmesebb, atlaszlapokat tartalmazó fejezet lexikális, szemantikai és morfoszemantikai térképekre oszlik, utóbbi kettőt csupán mutatóként szerepeltetve. A lexikai típusokba sorolásnál egy lexéma különféle írás- és alakváltozatai kerültek egy címszó alá és egy térképlapra. Egyetlen példán szemléltetve: a Kecskés címszóhoz a családnév *Kecskés*, *Kecske*, *Kecskis*, *Ketskés*, *Keczkis*, *Kecskess* és *Ketskes* változatai kerültek. A térképlapokhoz egy-egy rövid névcikk kapcsolódik. A névadás hátterében álló lehetséges motiváció felfejtése a közszó eredetéig (török jövevényszó) és jelentéséig ('kecskepásztor' vagy 'kecsketartó') nyúlik vissza, a változatok létrejöttének magyarázata pedig a helyesírástörténet vonatkozó meglátásainak a beemelésével történik meg. Külön térképlap szemlélteni a név regionális és települési megoszlását. A szemantikai térképlapok felépítése hasonló, bár a keletkezéstörténeti rész – természetszerűleg – kevésbé részletező, inkább névképzési tendenciák felderítésére törekszik. A szerző azokat a neveket kezeli azonos szemantikai csoportként, amelyek névadási motivációja azonos típusba sorolható. A magyar eredetű foglalkozásnevek között a *Csizmadia*, a *Lakatos* és a *Fazekas* családnévet is megtalálhatjuk, de a *Gerencsért* is, hiszen a szláv eredetű közszó a magyar névállományban családnévként funkcionál. A morfoszemantikai típusokat megjelenítő térképeken pedig azonos szemantikai felépítésű nevek kerültek egymás mellé: az *-i* helynévképzős családnévek atlaszlapja a névképző különböző írásváltozatainak (*i*, *y*, *j*) megoszlását számszerűsítve és százalékos megoszlással is közli, az öt leggyakoribb *-i* helynévképzős családnév pedig önálló térképlapon is szerepel (habár összesítve). A tájékozódást a kiadvány végén a térképre vetített nevek és változataik betűrendes jegyzéke segíti.

A Kárpát-medencei családnévátlasz szemléletes adattár és hasznos elméleti-módszertani bevezető. Egyaránt lehetőséget teremt a szélesebb olvasóközönség és a társudományok számára a névtan általános perspektívájának megismerésére és a feldolgozott adatállomány áttekintésére.

Bánkiné Molnár Erzsébet: A jászkun szabadság. A törvényesség helyi sajátosságai a Jászkun kerület népi kultúrájában (1682 – 1876). Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 3. Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar. Szekszárd, 2017. 234 p.

Homoki-Nagy Mária

A jogi kultúrtörténet, jogi néprajzi kiskönyvtár sorozatában jelent meg 2017-ben az a monográfia, amelyben a szerző a Jászkun kerület sajátos jogszokásairól, fellelhető népi hagyományairól ír. A monográfia előzményének tekinthető ugyancsak a szerző tollából 2005-ben a Dél-alföldi évszázadok sorozatában megjelent *A jászkun autonómia* című munka, amelyben már megmutatkozott a szerzőnek, mint levéltárosnak, mint muzeológusnak a források iránti tisztelete, amelyek ismerete nélkül nem lehet bemutatni egy népre, egy népcsoportra jellemző hagyományokat. *A jászkun szabadság* című kötetben, amely *A törvényesség helyi sajátosságai a Jászkun kerület népi kultúrájában* alcímet kapta egyrészt a néprajz, másrészt a jogtudomány eszköztárának segítségével ismerteti meg a szerző a jászkunok ősi jogait, az évszázadok alatt megőrzött jogszokásait. Ehhez a jászkun kerület településeinek levéltárakban őrzött forrásait tárta fel és elemezte a szerző. Mindezzel bizonyítva, hogy e források olyan értékes adatokat őriznek, amelyeket a társadalom-, a jog-, és a gazdaságtudomány, a néprajz és

a kulturális antropológia művelői egyaránt használhatnak. A szerző ebből a hatalmas történeti forrásból úgy tudott adatokat összegyűjteni, hogy a ma olvasóját nemcsak a 17–19. század világába repíti vissza, hanem biztos alapot nyújt annak megértéséhez is, hogy a jászkunok mai leszármazottai, miért törekednek megőrzött hagyományaikat évről-évre a világ számára megmutatni.

A jászkok és a kunok magyarországi letelepítése IV. Kun László nevéhez fűződik, akkor kapták meg első kiváltságleveleiket, amely lehetővé tette számukra ősi szokásaik, jogszokásaik megtartását, saját bíróválasztást, s azt a kiváltságot, hogy közvetlenül a király hatalma alatt álltak. A letelepítés egyben azt is jelentette, hogy a királytól kapott terület a jászkok és a kunok szabadságát jelentő tulajdonjogot eredményezett. Erre az „anyagi bázisra” támaszkodva éltek a jászkok és a kunok mindennapi életüket, alakították ki a birtokszerzés – vásárlás, csere, bérlet, öröklés – szabályait, és érvényesítették nemcsak egymás között, de az ország egésze felé kiváltságaikat és jogszokásaikat. A jászkunokat kizárólag saját bírájuk előtt lehetett perelni, ahogy ezt a recensens is megtapasztalta saját kutatásai során.

De mit jelentett a jászkun földtulajdon? A jászkunok kiváltságai akkor kerültek veszélybe, amikor az uralkodó e területet a Német Lovagrendnek elzálogosította. Az új földesúr, mint hitelező a kor szokásjogának megfelelően minden hasznát szeretett volna megkapni, amit a zálogbirtokból csak meg tudott szerezni. Ebbe a zálogbirtok konstrukcióba nem igazán fért bele a szabadságjogait féltő és őrző jászkun szabadság. Nem véletlen, hogy a jászkunok mindent elkövettek annak érdekében, hogy kiváltságaik alapját képező földterületet visszaváltsák. Ez a föld visszaváltás eredményezte annak a forráscsoportnak a megszületését, amelyet *Liber Fundin*ak neveznek. Ez valójában az egyes jászkun települések földkönyve, amelyet a szerző telekkönyvnek nevez. Bánkiné Molnár Erzsébet minden egyes jászkun település földkönyvét végig elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a Liber Fundi, nem egyszerűen a kor más mezővárosaiból ismert földkönyv, hanem a modern értelemben vett, a jászkunok körében közhitelességgel bíró telekkönyv. Ezekbe tüntették fel a visszaváltott föld nagyságát, a tulajdonos nevét, a szerzés jogcímét. Ezekből lehetett megállapítani, hogy redemptus lehetett férfi és nő, sőt házastárs is. Visszaváltott földet örökölhetett nő is. A Liber Fundi igazolja azokat a vásárláshoz kötött szokásokat, mint az elővásárlási jog, a szomszédok joga, az áldomás vagy a kézbeadás szimbóluma, amelyeket a jászkunok évszázadokon át őriztek és megtartottak. De a szántóföldhöz kötődő szokások mellett a szerző bemutatja a szőlőhöz és ami különösen érdekes a malomépítéshez és használathoz kötődő hagyományokat. A malomtartás joga a királyi kisebb regalékhoz tartozott, s ez volt az a nemesi kiváltság, amelyet a polgári átalakulást követően a nemesi birtokhoz kapcsolva a nemesek megőriztek. E kiváltságban mutatkozik meg a jászkunok különös jogállása, mely szerint, ha valaki hozzájárult a malom építésének költségeihez, akkor nem kellett a gabona őrletéséhez a sort kívárni. Külön szabályok alakultak ki arra is, hogy kik lehettek molnárok a jászkunok között.

A szerző könyvének második részében a mindennapi társadalmi normákat, szokásokat ismerteti. Ezek közül egy jelentős csoport a társadalmi együttélés szabályait biztosította, különös tekintettel az asszony helyzetére a családban, a férj hatalom és az anyós hatalmának árnyékában. Mit és mennyit kellett eltérnie egy ifjú asszonynak a jászkun családban ahhoz, hogy a sajátos öröklési jogi szabályok, a magyar szokásjogtól eltérő módon érvényesülhessenek. A mindennapi életéhez az erkölcsi szabályok betartása is hozzátartozott. E szokások részben az egyház által közvetített magatartási normák voltak, részben az évszázadok tapasztalata alakította. Nemcsak a pletykálgató asszonyok, de a hirtelenharagú férfiak is gyakran estek a káromkodás bűnébe. A káromkodást, mint Isten ellen való vétket az egyházi és a világi hatóságok is büntették, bár az évszázadok során egyre enyhült az ezért kiszabható büntetés. Nem így a jászkunok körében. A kalodába zárás megszégyenítő büntetéséig, az

50 korbácson át, a nyelvnek az akasztófához való szegezéséig minden előfordul még a 18. század végén is. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a jászkunok kiváltságos jogaik között, a szokásokat megszegő társaikat az országos szokásjogtól eltérően súlyosabb büntetéssel fenyegették.

Sajátos büntetési eszközként maradt meg a református vallású kunok között az *eklézsiakövetés* szokása. Az egyéb megszegyenítő büntetések mellett a tolvajnak, a paráznának, az esküszegőnek saját vallási közössége előtt, nyilvánosan kellett bevallania bűnét, s vállalnia a közösség megvetését. Az egyházi és világi normák, szokások sajátosan szép ötvöződését mutatja be a szerző, amikor az alkalmazott megszegyenítő büntetések kiszabásáról ír. Mindezeket részben a jászkun települések statútumaiból, részben a jászkunok saját törvényszékeinek fennmaradt jegyzőkönyveiből kiolvasva, összegyűjtve tárja olvasói elé a szerző.

Befejezőként a jászkunok körében élő jogi szimbólumokról – a billogról, a pecsétről, a süvegről, a bírói pálcáról – emlékezik meg a szerző, amelyek hol a szerződések megkötésének jeleiként, hol a számadások bizonyítékaként, hol a bírói hatalom jelképeként jelentek meg a mindennapok világában. Ezek nélkül a szokásokat sem lehetett volna érvényesíteni, és a jogszokásokat sem lehetett volna évszázadokon át fenntartani.

Ajánlom mindenkinek a könyv elolvasását, amelyben nem száraz leírást, dokumentálást kapja az olvasó egy rég letűnt kornak, hanem azt az élő, vibráló életet, amely egy kiváltságait őrző és megtartó nép mindennapjait meséli el. Bánkiné Molnár Erzsébet a források biztos kezelésével és ismeretével a jászkunok mindennapjait tárja olvasói elé és könyvének lapjairól egy kiváltságait, ezen belül az évszázadok alakította normáit őrző nép elevenedik meg.

Magyar Zoltán: Mátyás király narratív hagyományköre. Típus- és motívumindex Budapest, Balassi kiadó 2017. 287 p.

Kríza Ildikó

A magyar folklorisztika régi nagy célja a hatalmas mondakincs rendszerezése. A mondakatalógus vázlatát Szendrey Zsigmond közel száz esztendeje fektette le, és benne külön hangsúlyt kaptak a történeti mondák. Már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a történeti személyiségek között leggazdagabb anyag Mátyás királyhoz köthető, ami indokoltá tette a külön egység elkülönítését. Ezt Magyar Zoltán is méltányolta. Az elmúlt száz év alatt néhány jelentős próbálkozás született, de igazán most bizhatunk abban, hogy Magyar Zoltán átfogó terve a magyar mondakincs katalógusát megvalósítja, annál is inkább, mert az egyik fejezet – éppen Mátyás király narratív hagyományköre – már a kezünkben van. Magyar Zoltán elkötelezett a mondakutató. Gyűjtéseivel, a folklorisztika előtt fehér foltok eltüntetésével, kiadványaival, rendszerezési kezdeményezéseivel eddig is jelentős eredményeket ért el. A most megjelent típuskatalógus láttán realitásnak látjuk, hogy belátható időn belül mindenki számára áttekinthetővé válik a teljes magyar mondakincs a típusmutatók segítségével.

A magyar történeti mondák leggazdagabb csoportja a jeles személyiségének következtében magához vonzotta a különböző mondakörök jellegzetességeit a csodás királyválasztástól, az okos király tréfáin, az igazságosztó hősről szóló narratívumokig. Mivel a folklór nem ismer ország- vagy nyelvi határokat, így ez a hagyománykör is sokrétű rokonsággal bír. A nemzetközi folklórhoz kötődést az index végén található konkordanciajegyzék példamutatóan mutatja be. A számos kapcsolódás ellenére a Mátyás-hagyomány egésze jellegzetesen magyar, amelyhez a szomszéd népek költészetének egyes elemei szervesen kapcsolódnak. A Mátyás királyhoz köthető hagyomány legkülönbözőbb folklór műfajban jelenhet meg, és fél évezred alatt bizonyíthatóan jelentős változáson ment át. A magyar népköl-

tészet nem őrzött meg hőséneket, és a ballada is inkább szlovén örökség, míg a varázsmesei elemek jobban megmaradtak a ruszin anyagban. A térség sokszínű folklórja a motívumokkal rokonítható, és így elmondható, hogy Mátyás királyhoz köthető hagyomány a Kárpát-medence minden népénél megtalálható. A magyar népköltészetben a Mátyás-hagyomány a mondákban teljesedett ki leginkább.

A történeti folklorisztika nem tud választ adni arra kérdésre, hogy 400-500 évvel ezelőtt mennyire volt népszerű a monda, anekdota, de a jelenlegi ismereteink alapján mindenképpen ez a rövid prózai epikum jellemzi a Mátyás-hagyományt. A műfaj meghatározását, a definiálását Magyar Zoltán mellőzte, kitért a végtelenségbe menő elvi megközelítés útvesztője elől, inkább a kevésbé körvonalazható, általánosító fogalmat használta, bár a mese, monda, történet, elbeszélés, anekdota, trufa, toposz stb. terminusok az adott példáknál a folklorisztikában megszokott módon szerepelnek. Hasonlóképpen eltekintett Magyar Zoltán a folklorisztika visszatérő kérdésétől, hogy mi a „népi”, mi a népmonda, a népies elbeszélés, és egyáltalán, mi a folklór kritériuma. A hatalmas anyag megismerése után egyértelmű a szájhagyomány és az írott műveltség kapcsolata, különösen a Mátyás királyhoz kötődő folklórkincsben. Számos esetben bizonyítható az írásbeliség és szóbeliség oda-visszaható szimbiózisa, ha csupán egyetlen példaként Szép Ilonka folklór hőssé válását nézzük, elszakadva nemcsak Vörösmarty versétől, hanem annak nemzetközi előzményeitől.

Mátyás életéről, tetteiről, jelleméről kortárs források állnak rendelkezésünkre, amelyeket a 16 századtól a magyar nyelvű írásbeliség terjedésével időről időre dokumentálni lehet, mégis a néphagyományként feljegyzett narratívumok az írásbeliségtől függetlenül alakultak. A királyválasztás folklórja Gerézy Rabán kutatásai nyomán bizonyíthatóan alig Mátyás király halálát követően került feljegyzésre, ráadásul magyarul, anyanyelven. A téma később kiteljesedett, és a változatok szaporodtak, miként a kiadvány címlapján látható 1574-es nyomat ékesen bizonyítja.

A népköltészet alakulásának összetett folyamatában az egyik nagy egység az álhúhás király országlásához kapcsolódik. A történészek szerint nem bizonyított, hogy Mátyás király álhúhában járta volna a vidéket, sőt kizártnak tartják, hiszen az udvartartás szabályaival ellenkezett. A mondák, anekdoták olyan egyszerű eseményeket rögzítenek, amelyek alapján egyértelmű lehet a történészek megállapítása. Az viszont szintén történeti adat, hogy édesapja, Hunyadi János ruhacserével mentette meg életét, miként azt is feljegyezte a kortárs Bonfini, hogy a király együtt élt, mulatott, töltötte mindennapjait katonáival, alattvalóival. Így az álhúhás király országlása nem csupán fikció, hanem a mondák elhíhető világához áll közelebb. A típusmutató az álhúhás király kalandjait kisebb motívumok alapján több egységben tünteti fel. Ha ettől eltekintve egy-egy mondat a változatokkal együtt egymás mellé tesszük, akkor azt láthatjuk, hogy a legismertebb, legkedveltebb, leginkább elterjedt Mátyás-monda, az álhúhás király igazságtétele, a kolozsvári bíró esete. A rendszerezési módszer következtében motívumok változatai révén a Mátyás király alakjához fűződő képzetek sokféleségét láthatjuk. A viselkedési minták mondai megjelenésére, a szegények megsegítésére, a Mátyás-hagyományt a legendamesékhez, a reneszánszkori anekdotázáshoz kötik. Ha majd a teljes magyar mondakincs a jelen rendszerezéshez hasonlóan elkészül, úgy látni lehet, a motívumok felcserélődését, függetlenül a történeti személyektől.

Folklór szerint az álhúhás király a visszasságok feltárását segítette, így az okos, igazságos uralkodó képzetéhez kínált változatos témákat. A katalógus rendje követi az ok okozati összefüggéseket és az igazságos ítéletekről szóló anekdoták, mondák zömmel az álhúhás király tetteihez kapcsolódnak, esetenként mindkettőhöz. A kettős kötődést az index az utalásokkal nyilvánvalóvá teszi. Mind az álhúhás király, mind az okos király mondakör rendkívül gazdag. A nemzetközi katalógustól eltérően Magyar Zoltán több alcsoport kialakításával jelezte a magyar folklór sokrétűségét, gazdagságát. Az

okos király és segítői mondakör a magyar műveltségben Salamon és Markalf nevéhez kapcsolódva 1577-es Heltai féle fordítás óta egyre ismertebb lett. Már Heltai is az igazságos, bölcs király mellé az okos közembert állította, szemben a buta, magukat nagyra tartó uraságokkal. A buta, felfüvalkodott urak nevetségessé tétele az okos király egyik jellemzője lett, és nem véletlen, hogy Szép Ernő éppen az idetartozó közmondásokra, általánosító bölcsességekre tette a hangsúlyt, amikor a tréfakedvelő Mátyás hagyomány népszerűsítésére vállalkozott. Ez a látásmód fokozatosan teljesedett ki a Mátyás mondákban Galeottótól korunkig.

A típus- és motívumindex tetemes része, közel negyede helyi monda. Mátyás király nevéhez kötött emlékek: királykút, királykő, királyszikla, királyhágó mellett számos, elsősorban kis térségekben megőrzött mondák tartoznak ide. Ezeknek egy részét Fényes Elek a 19. században rögzítette, de a folkloristák jobbára a 20. században kezdték gyűjteni. A helyi mondák bizonyítják, mennyire élő Mátyás király hagyományköre. A földrajzi nevekhez kötődve olyan változatos, meglepő adatokat közölt Magyar Zoltán, amellyel a szakirodalom alapos ismerői sem nagyon találkozhattak. Az index túlment a típus- és motívum szerinti csoportosításon, amikor egy-egy motívum földrajzi előfordulását is közli. Így például a Mátyás király nevéhez kapcsolt építmények, vadászhelyek, kastélyok földrajzi előfordulásával széles áttekintést ad a hagyomány kiterjedéséről. Nem hallgathatom el szubjektív megjegyzésemet: nekem hiányzik a Mátyás-templom mondája, meg a kassai Mátyás toronyé.

A katalógust bevezető tanulmányok különböző szempontból szólnak a kutatás előzményeiről, a kutatási módszeréről, a rendszerezési elvről. A kutatástörténeti eredmények összefoglalásakor számos elméleti kérdés kerül bemutatásra a mondák ismeretlenségbe vesző eredetével és variálódásával, hősök nevének kicserélődésével kapcsolatban. A szerző méltányosan szól a korábbi törekvésekről, a különböző szempontok szerinti rendszerezésről, elvi megközelítésről. Erénye, hogy a mondagyűjtői tapasztalatokra támaszkodva Magyar Zoltán a narratív hagyomány jellegéről, az előadók speciális tudásáról, alkotási képességeiről hiteles információt ad. A variánsok minden eddiginél alaposabb tárházának birtokában a Mátyás-hagyomány földrajzi elterjedését is hitelt érdemlően mutatja be. Megkülönböztetett figyelemmel szól a magyar és a szomszéd népek Mátyás-hagyományának motívumbeli eltéréséről, főbb jellemzőiről, így egészíti ki a motívumindexbe bele nem férő jelenségeket. Így ezzel a munkával a történeti mondakutatást minden eddiginél jelentősebb mértékben gazdagította.

Recska Endre: Balták, fejszék, szekercék, bárdok és csákányok az osztrák és magyar területeken 1825–1945. Framing Bt. Budapest. 2017. 110 p.

Cseh Fruzsina

A magángyűjtők nem csak rengeteg értékes tárgy, de hatalmas tudás birtokában is vannak. Kivételesen szerencsés helyzetben van a kutató, ha valamilyen módon bepillantást nyerhet ebbe a tudásanyagba. Recska Endre azok közé a gyűjtők közé tartozik, akik örömmel teszik közzé a tárgyakat és a mögötük rejlő gyűjtőmunka eredményét is. Korábbi könyvei (Fafeldolgozó vasszerszámok védjegyei, Bp. 2007. Kések, borotvák, ollók, vágó- és szűrőfegyverek védjegyei (Osztrák-Magyar Monarchia és Magyarország, 1876–1945) Bp. 2011.) is hiánypótló művek a kézműves iparok szerszámanyagával foglalkozó kutató számára.

Sem a szakirodalomban, sem a mesterek nyelvezetében nem egységes és következetes a fagegmunkáló vágószerszámok megnevezése, s változó a fellelhető adatok (méretek és súly) mennyisége. A terminológiai disszonancia – habár gazdagságát érdemes rögzíteni, de – jelentősen megnehezíti a tárgyak országos szintű és történeti szemléletű összevetését. Jelen kiadvány ahhoz nyújt segítséget,

hogy a szerszámokra vonatkozó egységes szempontrendszert figyelembe véve a forma, méret és súly alapján tudjuk pontosabban meghatározni a tárgyakat.

Recska Andre felfigyelt arra, hogy gyakran gyűjtőtársai sincsenek tisztában az eszközök közötti különbségekkel. Ezért is látta szükségesnek, hogy kategorizálja a szerszámokat. Ehhez a szerszám-készítő üzemek gyártmánykatalógusai és vasnagyerkeskedések szerszámárjegyzékei bizonyulnak a legkézenfekvőbb forrásnak, hiszen a képek mellett a megnevezések, méretek és árak is igen informatívak. Meg kell említenünk, hogy a szintén magángyűjtő Koszorús Ödön a *Díszített kovácsmunkák* című munkájában (Szombathely. 2002. 15.o.) leírja a bárdok, szekercék, balták és fejszék közti méretbeli és morfológiai különbségeket, s megemlíti ugyan, hogy egy 1930-as árjegyzékben az ácsbárdokat az élhossz, az ár és a súly szerint osztályozták, de részletesebben nem taglalja ennek jelentőségét. Recska Andre húsz 1825 és 1945 között megjelent katalógust, árjegyzéket és tankönyvet tanulmányozott, elsősorban azzal a céllal, hogy – mivel gyakran a különböző alaptípusba tartozó szerszámok formája közt nagy a hasonlóság – a szerszámok tömegadatainak összevetésével pontosítsa a típusokat. Hiszen az árjegyzékekben is a méretük és súlyuk szerint van meghatározva a termékek ára. Ugyan kizárólag a tömegadatok alapján természetesen nem lehet élesen elkülöníteni az eszközöket, mégis meg lehet határozni azokat a súlytartományokat (-tól-ig értékeket), amelyekbe az egyes alaptípusok besorolhatók a további, morfológiai adatok ismeretében. A szerző megállapítja, hogy nem lehet élesen elhatárolható tömegkülönbségeket tenni, de az összegyűjtött adatok alapján igazolható, hogy a vizsgált időszak szerszámgyártói és kereskedői a balta/fejsze, illetve a szekerce/bárd viszonylatban a kisebb tömegű eszközöket nevezték baltának, illetve szekercének. A könyvet a szerszámok formai jellemzőinek meghatározásával folytatja. Részletesen leírja, hogy mik a balta, fejsze, szekerce, bárd és szalu jellegzetességei: tekintettel a fej és nyél méretére, alakjára, a penge élére (egy vagy két oldalról köszörült), élszögeire, használatra (félkézre való vagy kétkézi, hasító-, vágó-, faragószerszám).

Ezután a szerszámok részeivel, funkciójukkal, kialakításuk módjával ismerkedhetünk meg: a köpüvel és a nyéllel, illetve a nyelezés módjaival, az ácsszekercéken a szöglyukkal, szöghasítékkal, szöghoroggal. Ahogyan valamennyi fejezetet, a szerszámok készítésének menetét (kovácshegesztést, lyukasztást, sülyesztékes kovácsolást), illetve a nádalás folyamatát, azaz az él megerősítését is rajzokkal gazdagon illusztrálja a szerző. A források alapján összeállított katalógusban szerepel a szerszámok rajza, megnevezésük és súlyuk. A főbb típusok (tehát a balták, fejszék, szekercék, bárdok) fejezetein belül szakmánként, illetve funkció szerint csoportosítva találjuk meg az albtípusokat (például ágvágó balták, faragó balták, konyhabalták, favágó fejszék, ácsfejszék, molnár-, kádár-, ácsszekercék, bognárbárdok stb.), minden esetben néhány soros leírással a használatukra vonatkozóan. További bemutatott típusok a szaluk, gályhók, csákányok, molnár kőfaragó szerszámok, húsipari szerszámok; valamint az egyéb szerszámok fejezetben a kevésbé ismert kádárszerszámokat, hasító kést, kacort és fajelző szerszámokat találjuk.

Az albtípusokon belül további csoportosítás lehetséges, hiszen a megnevezések gyakran arról is tájékoztatnak, hogy honnan származik egy-egy szerszám. Ennek egyik legszemléletesebb példája a fejszéké, ugyanis egy 1894-ben megjelent erdőhasználati kézikönyvből megismerhető a gallyazófejszék, felső-garami fejszék, bakonyi fejszék, óhegyi fejszék, erdélyi, olasz, lipthó és schwarzwaldi fejszék adatai. Koszorús Ödön is felfigyelt erre a forrásra, s kijegyzetelte a gallyazófejszék, felső-garami fejszék, bakonyi fejszék és óhegyi fejszék méreteit és súlyát táblázatba rendezve (51.o.). Amennyiben rendelkezésünkre állnak még ilyen írott források, további elmélyülésre ad okot, hogy az eddiginél pontosabb tipológiát állíthatunk fel, s a penge méretére, hajlásszögére és a szerszám súlyára vonatkozó adatok birtokában körvonalazható az adott tárgy használata. Koszorús Ödön véleménye szerint

a megnevezések a tárgy birtokosának származására utalhatnak, de figyelembe véve a katalógusokból is származó adatokat, talán inkább egykori készítőközpontokat sejtethetünk mögöttük. A szekercék, bárdok, gályhók közt elsősorban ország (esetleg népcsoport) szerinti megnevezéseket találunk, köszönhetően legnagyobb részt az 1825-ös Wathner féle katalógusnak: például német, olasz, svájci, magyar, lengyel, bolgár, szerb, szlávón, horvát, morva, rác. Míg a balták és legfőképp a fejszék az imént említetteken túl már magyarországi és külföldi városok szerint is elkülönülnek. Így például találunk debreceni és szegedi baltát és fejszét is, de a fejszék közt még például a következőket: beszercei, karlsbádi, przemysli, karánsebesi, liptói, egri, máramarosi, zsolnai, kassai, délmagyar, szikszói, kolozsvári, kecskeméti stb. A bányászfejszék a formán túl egyértelműen bányaműveléssel foglalkozó területek szerint tipologizálódhatnak: pestvidéki, pálfalvai, salgótarjáni, zsilvölgyi és ajkai bányászfejszék. Sok ilyen jellegű adat a Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt. 1928-as árukatalógusából származik. Más forrásokkal összevetve a katalógus további elemzésekre nyújt lehetőséget (például egy-egy típus katalógusokban való szerepeltetésének időbeni megoszlása, reprezentáltságának változása, egy-egy szakma tankönyvében megjelenő szerszámok megnevezése stb.). A néprajzi adatközlésekből kutatható, hogy vajon az eszközöket használók ugyanezekkel a megnevezésekkel illeték-e a szerszámokat?

A katalógust a szerző gyűjteményéből válogatott szerszámok fényképei zárják. Adott mesterség vagy szerszám iránt érdeklődők a tárgymutató segítségével könnyen tájékozódhatnak a könyvben.

Recska Endre saját bevallása szerint ez a könyv egy kísérlet arra, hogy vajon helyesnek tekinthető-e, és alkalmazható-e az eszközök súly szerinti kategorizációja. Ahogy fentebb említettem, a néprajzi leírásokban csak helyenként vannak súllyra vonatkozó adatok és méretek, a közgyűjteményekben őrzött műtárgyak meghatározása sem minden esetben pontos, s ha szerencsénk is van magát a használót kikérdezni, meg kell birkóznunk a sajátos szóhasználattal. A Recska Endre által összeállított katalógus igazolja, hogy a terepmunka és a múzeumi munka során is érdemes minél pontosabban rögzíteni a fenti adatokat.

Szabó András–Mohácsy Albert: Gömöri népzene. Kontra–bőgő melléklet. Hagyományok Háza, Budapest, 2016. 105 p. DVD melléklettel.

Riskó Kata

A Népzenei Füzetek évtizedek óta megjelenő kötetei a magyar nyelvterület különböző tájainak népzenejét mutatják be a legjobb, legjellegzetesebb muzsikások repertoárján keresztül. Az elsősorban pedagógiai célt szolgáló sorozat gerincét a számos zenei lejegyzés és az eredeti hangfelvételeket tartalmazó, mind újabb formátumú melléklet adja, de a szerzők egy-egy bevezetőben a táj zenéjét, a zenészek játékmódját is elemzik. E sorozat keretében jelent meg 1994-ben Varsányi Ildikó *Gömöri népzeneje*, amely az alsókáposai Molnár László primás játékát állította középpontba, 2016-ban pedig Szabó András és Mohácsy Albert a Népzenei Füzetek több más kötetéhez hasonlóan kontra-bőgő melléklettel egészítette ki a kiadványt.

A magyar népzene északi dialektusterületén belül a régi Gömör és Kis-Hont vármegye térsége sajátos hangszere zenei néphagyományt képvisel. A települések kismemesi jellege, a bányászvidék egykori fejlettsége megteremtette az igényt és a lehetőséget a városias hangzású zenére, illetve számos, viszonylag nagyobb méretű hangszere banda alkalmazására, s ezt tovább erősítette, hogy a kisvárosok és a közeli falvak zenészei között szoros kapcsolat alakulhatott ki, ugyanakkor a tájon jelentős szerepet betöltő juhászat a népzene régebbi rétegeinek, régi dallamainak a fennmaradását segítette. A gazdaságilag fokozatosan hanyatló, a trianoni döntés után nagyrészt Magyarországon

kívülre került terület viszonylag sokáig őrizte hagyományait. A 20. század második felének zenei gyűjtései, ha töredékesen is, de rögzíthették az egykori gazdag népzene emlékeit.

A 20. század második felében a népzene kutatók elsősorban csak primástól, vagy két-háromtagú, gyakran alkalmilag összeállt együttestől tudtak gyűjteni. Már 1963-ban is ritkaság volt, hogy Alsókálósán Sárosi Bálint öttagú cigányzenekartól, kitűnő előadásban vett hangszalagra népi dallamokat. Még szokatlanabb, hogy Agócs Gergely vezetésével hosszabb kihagyás után, a kilencvenes években is készültek gyűjtések ugyanazon primással, Molnár Lászlóval és kísérőivel. Ekkor már jóval több hang- sőt videofelvétel rögzítésére volt lehetőség. A helyi zenei hagyomány sokéig élő voltát mutatja, hogy az újabb felvételeken különböző más primások is játszottak, s a cigányzene a népzene kikopása után is jelen volt a területen. Mindennek köszönhetően az alsókálósai zenészek-től gyűjtött anyag a kitűnő muzsikus Molnár László játéka mellett a kíséretmód bemutatására is kivételes lehetőséget nyújtott.

A zenekar nem maradt meg korábbi formájában, a kilencvenes évek felvételein különböző méretű és összetételű bandákat hallunk. A *Gömöri népzene* kontra-bőgő melléklete az 1963-ban kontrázó Molnár Kálmán brácsás, az újabb gyűjtéseken hegedűkontrázó Seres Kálmán, valamint a korábbi és későbbi felvételek többségén bőgőző Banya Sándor játékára épül. Némiképp pontosítással, bővítéssel újra megjelent Agócs Gergely bevezetője, amely érzékletesen írja le a kistáj hagyományos kultúrájának arculatát, történeti háttérét, zenei hagyományait. A három muzsikus játékmódját, ahol lehetett, életrajzát, illetve általában a Gömörre jellemző kíséretet a kötet szerzői a pedagógiai célnak megfelelő világossággal, számos kottapéldával és a törzssanyagot bővítő lejegyzéseket is közreadva mutatják be a további fejezetekben.

A két kiadvány elsősorban az alsókálósai hagyomány régebbi rétegeihez tartozó dallamokra fókuszál. A Molnár László primás játékát tanulmányozó kötet az 1963-as gyűjtés eleve jobban megválogatott anyagának többségét felhasználta, s ahol lehetett, párba állította az újabb gyűjtések tételeivel. Ugyanezeknek a dallamoknak a kíséretét mutatja be a kontra-bőgő melléklet. A primás korábban részletesen és teljes terjedelemben lejegyzett játékát az új kötet a kíséret partitúraszerről lejegyzésével egészíti ki. Ezekben a hegedűszólam egyszerűsített formában, alapidallam néven szerepel, amihez a kontra és bőgő szólamok, valamint a harmóniak értelmezését segítő akkordjelzések társulnak. A kották ezúttal csupán egy-egy versszaknyi egységet közölnek, vélhetően a legjellemzőbb harmonizálásmóddal. Ez a módszer indokolt lehet a népdalstrófákon alapuló hallgatók, csárdások esetében, az összetett formájú verbunknál viszont problematikus a részletek jelöletlen kiválogatása. A kötet pedagógiai jellege magyarázhatja, hogy a kottában közölt kíséretet helyenként, a változtatást is feltüntetve módosították, s a bevezetés szerint a bőgőszólamot Mohácsy Albert kifejezetten hozzáigazította a kontrához.

Különböző muzsikusokról, bandákról készült számos fotó illusztrálja a kiadványt, s a dallamok mellett hozzájuk tartozó népdalszövegeket is találunk. Nemcsak a kották kisebb terjedelme, hanem a világosabb tördelés miatt is letisztultabb a kötet, s bármilyen szép és rendezett volt is Vavrincz András és Virágölgői Márta kéziratos lejegyzése a primás játékaról, a grafikázott kotta is könnyíti a melléklet használatát. Célszerű a dallamtípusokat kottával is feltüntető tartalomjegyzék is. Hiányoznak viszont a kottáknál az egyes dallamokra vonatkozó gyűjtési adatok, s mivel a lejegyzések a hangszereken játszott daloknak ezúttal csupán a tipikus szövegkezdetét tartalmazzák, az azonos címen szereplő, egy-egy versszakot, részletet közlő lejegyzések között olykor nehéz megtalálni, melyik hova tartozik. Ráadásul a dallamok nem mindig ugyanazzal a címmel szerepelnek a hang-, illetve a videofelvételeken, mint a kottában.

A kötethez csatolt gazdag anyagú DVD-n a lejegyzések digitális formátumú változata mellett az 1963-ban, illetve az 1990-es években készített összesen hét gyűjtés – köztük a korábbi kötethez képest két újabb gyűjtés – nagy mennyiségű hang- és videofelvétele található. A kottával is megjelent dallamok 1990-es évekből származó része szinte teljes egészében elérhető a gyűjtést rögzítő filmfelvételen is, ami nemcsak a kontra és bőgő, hanem a primhegedű tanulásában is segítséget nyújt. Ezen felül számos további tételt hallhatunk, illetve láthatunk. Némelyiken nem Molnár László, hanem Molnár Géza a primás, megszólal a területre jellemző énekelt, bandával kísért juhásznóta is, egyes videókon pedig táncot is rögzítettek. Különösen szépek, jó minőségűek a szabadban készült 1994-es filmek. A kései, már a hagyomány kikopásának idejéről való felvételek esetében felmerül persze a kérdés, hogy azok sajátosságai vajon mennyiben tükrözik a népzene variabilitását, s mennyiben a régi előadásmód felejtését. Így például a verbunk egyik dallamát az egyetlen, elszigetelt 1963-as felvétellel szemben az újabban Molnár László általánosan még a lassú részeként, nem frissnek húzza. Mivel más településeken is játszóak így, valószínűleg Alsókálosán ugyanúgy hitelesnek tekinthető, mint a korábban rögzített változat. E dallam olykor kevésbé feszes, rubatóba hajló előadásmódja, vagy más dallamban a bővített szekundlépés megjelenése viszont inkább a népi játékmód kiveszését, a zenészek által már többen játszott városi cigányzene hatását mutatja. Mégis, az első gyűjtés után három évtizeddel készült felvételeken egy-egy hasonló mozzanat mellett a régi lendület és muzikalitás, a primás hol a gyűjtőt figyelő, hol társait instruáló gesztusain az élethossznyi gyakorlat és a régi dallamok újbóli játékának öröme süt át.

Barna Gábor: Kunszentmárton. Történeti néprajzi tanulmányok. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 2015. 141 p. /Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 3./

Hegedűs Krisztián

Barna Gábor közel fél évszázados néprajzi és történeti kutatómunkája kötődik szülővárosához, Kunszentmártonhoz. A kötet tanulmányai korábban már külön-külön napvilágot láttak, most egy csokorba szedve tárja az érdeklődők elé, a történeti tudat és a kulturális emlékezet megszerkesztésének problémáját állítva a középpontba.

Az első három tanulmány szervesen kapcsolódik egymáshoz, egymásba fonódva mutatják be a település 18. század eleji betelepülésének körülményeit, a források érdekes elemzésével.

A 18. század elején a kunszentmártoni pusztára érkező jászok honkeresését az úgynevezett „Megszálló levél” örökítette meg az utókor számára. A nyitó tanulmány ezt a fontos forrást mutatja be, ezúttal folklorista nézőpontból. Az epikus mű magán viseli a mese és a monda legfontosabb stílusjegyeit. Hiány keletkezése indítja el az eseményt, betartja a kezdés és befejezés törvényét, találkozhatunk ismétlésekkel, a főhős segítővel, és akadályozóival egyaránt. A szerző felhívja a figyelmet a hasonló dokumentumok fontosságára, továbbélésére, a helyi identitás erősítésében betöltött alapvető szerepére.

Kulcsembereknek nevezik azokat az egyéniségeket, akik egy település életében, fejlődésében, társadalmában meghatározó szerepet töltenek be. Kunszentmártonban Radics István volt az első ilyen meghatározó ember, aki a honkeresés vezetőjeként, majd bíróként szorgos munkájával tette le a mai település fundamentumát. A fellelt adatok alapján kirajzolódik egy mélyen hívő, kitartó és tehetséges ember jellemrajza és közösségre gyakorolt hatása, valamint a 17–18. századi belső migráció okaira is válaszokat kapunk.

Sülye Mihály történetén keresztül szintén 18. századi népmozgások sajátosságai nyelhetünk bepillantást, középpontba állítva a kontinuitás kérdését. Sülye Mihály a „Megszálló levél” egyik

fontos szereplője, a török időkben elpusztult Kunszentmárton határainak pontos ismerőjeként lép ki a történelem homályából. Vajon azért ilyen jól értesült, mert korábban ő is ott lakott? Életének ismert epizódjai, feltételezett költözései a szülőföldről ragaszkodó ember konokságát példázzák. Személye jelzi, hogy a 17–18. századi népmozgások nem feltétlen légüres térben zajlottak, valószínűleg voltak hasonló emberek, akik túlélőként a folytonosságot képviselték, a visszaköltözésüket pedig érzelmi indokok motiválhatták.

Időben és térben egy kicsit eltávolodunk a Körös partjától, amikor a Szigetközben található Kunsziget település kunszentmártoni vonatkozásairól szóló tanulmányt olvassuk. Mit keresnek a kunok a Szigetközben, milyen okok lehetnek egy település 1882-es különleges névválasztása mögött? A szerző ezekre a kérdésekre keresi a választ.

A török idők után ismét szárbá szökkenő alföldi települések történetében és fejlődésében kiemelkedően fontos a vásártartási jog így a városi rang megszerzése. Kunszentmárton 1807-ben részesült ebben a kiváltságban, amelynek ünneplését és külsőségeit a tanácsjegyzőkönyvbe jegyezték le. A várossá válással járó társadalmi presztízsnövekedés példája annak, hogy az átmeneti rítusok */rite de passage/* hogyan jelentkeznek egy közösség életében. A faluból mezővárossá válás nem ment egyik pillanatról a másikra, az új identitás számos változást követelt. Ez a változás az első vásárban, mint a szimbolikus esemény körüli ceremóniákban, az ünnepi beszédek tartalmában, új attitűdökben öltött testet. Mindemellett részletes leírást kapunk a 19. századi vásári rendről és a település korabeli hierarchiájáról.

Kunszentmárton az egykori Nagykun kerület részeként, annak délnyugati szegletében katolikus jáász telepesek által népesült be. A Nagykunság kutatói többnyire az alapvető különbözőségek miatt a nagykunsági paraszti kultúra kutatásakor marginálisan kezelik Kunszentmártont, vagy teljesen figyelmen kívül hagyják. A tanulmány ezt a problémakört bontja ki részletesebben, felhívva a figyelmet az akkulturációs folyamatokra. Egy település kulturális képét az eredet, a hatások és kölcsönhatások folyamatosan formálják, alakítják, amit leegyszerűsítve nem szabad kezelni. A tanulmány ezt a sokszínűséget tárja az olvasó elé gazdagon alátámasztva néprajzi adatokkal.

Sok fejtörést okozhat a kutatók számára egy-egy kulturális elem, szokás eredetének meghatározása. Nem egyszer a hagyományos paraszti kultúrához kötnek helytelenül olyan dolgokat, amelyek eredete a polgári kultúrában gyökerezik. Az ilyen lesüllyedt kultúrjakavak */gesunkenes kulturgut/* nyomon követése nagyon nehéz feladat, sokszor lehetetlen tetten érni. A szerző kunszentmártoni példákkal szemlélteti ezt a kulturális jelenséget. Ennek során bebizonyosodik, hogy a baromorvosok, veszetorvosok népi gyógyászatnak titulált eljárásai sokszor a korabeli orvosi szakkönyvek leírásai-ból származnak. A kunszentmártoni plébánia könyvtárában fellelt baromorvosi könyv érdekességét a kézzel írt bejegyzések adják, melyek egyértelműen bizonyítják a népi gyakorlat és a leírt gyógymódok közötti kapcsolatot.

A folklorisztika egyik legjelentősebb nemzetközi szervezetének a Folklore Fellows Association-nak 1911-ben Sebestyén Gyula és Bán Aladár folkloristák vezetésével alakult meg a magyar osztálya. A gyűjtéshez útmutatókat készítettek, a gyűjtőmunkát vándorgyűléseken népszerűsítették. Az egri vándorgyűlés figyelmes hallgatóságában ült a kunszentmártoni Kiss Ernő teológushallgató, aki az elhangzottakon felbuzdulva szülőföldjén Kunszentmártonban és Mesterszálláson fogott lázas gyűjtőmunkába. A záró tanulmány ennek a munkának a vázlatát adja, érdekes példákkal illusztrálva.

Az eddigi ismertetés során nem ejtettem szót a nagyon gazdag és színvonalas illusztrációkról, forrásközlésekről, amelyek a munkák végén kaptak helyet. Segítik a megértést és sokszor az újdon-

ság erejével hatnak. A tudományos igényességgel megszerkesztett válogatott tanulmányokat, alapos jegyzetek teszik teljessé. A kötetet, közérthető stílusának köszönhetően a lokális történelem iránt érdeklődő átlag olvasóknak is melegen ajánlom.

Gergely Zoltán: Mezőségi kántáló énekek. Hagyományok háza, Budapest, 2016. 350 p. DVD melléklettel

Tátrai Zsuzsanna

Gergely Zoltán, a mezőszégi származású szerző a karácsonyi kántáló énekek gyűjtésével és sokoldalú vizsgálatával hiánypótló kötetet bocsájtott a nyilvánosság elé. Kevéssé és későn kutatott vidékről, napjainkig követte a karácsonyi kántáló énekek változását és szerepét az adott közösségekben, és a magyarszovátói és ördöngösfüzesi énekesasszonyok repertoárjában.

A kötet a szerzőnek a 2014-ben megvédett doktori dolgozat alapján készült. Dr. Szenik Ilona nyugalmazott egyetemi tanár, és dr. Pozsony Ferenc ajánlásával indul a kötet.

Dr. Szenik Ilona megfogalmazása szerint: „Az interdiszciplináris tárgyalásmódot – az antropológiai és zenei és a népköltészeti vetületek egyenlő mértékű elemzését – erdélyi kutató még eddig nem alkalmazta ilyen következetesen és részletesen.” (8. o.) Dr. Pozsony Ferenc kiemeli: „Külön érdeme, hogy rendszeresen feldolgozta, elemezte a magyarszovátói Maneszes Tóth Mária és az ördöngösfüzesi Hideg Lakatos Anna folklórtudását, valamint a kántálásban játszott kivételes szerepét.” (9.o.)

A szerző a következő módon határozta meg a célját a bevezetőjében: „A kötettel a mezőszégi karácsonyi kántálás dallam és szövegrepertoárjának interdiszciplináris, néprajzi és zenetudományi bemutatására vállalkozom.” (11. o.)

Az „Eredmények és perspektívák” című fejezetben a szokás megnevezésével, kutatástörténetével, a mezőszégi gyűjtésekkel, és a forrásokkal foglalkozik. „A kutatásaim során alkalmazott módszerek és stratégiák” cím alatt a 19 kutatópont kijelölését indokolja. Ír a terepgyűjtési tapasztalatairól, gyűjtési módszereiről. A változások vizsgálata 1945–1962, 1963–1989, 1990–2013 közötti időszakokra vonatkozik. Az egyéniségekutatásban rejlő lehetőségeket a két mezőszégi énekesasszony karácsonyi repertoárjával és szerepével vizsgálta.

„Változások a mezőszégi kántálás szerkezetében a szokásrendszer elemeit a személyek, a szövegek, az akusztikus jelek, a vizuális kódok, a tér- és időhasználat, valamint a szokásrendszerben történt változásokat elemezte a három megadott időszakban. „A test felkészítése az ünnepre” (testi, lelki), „A növényi jelképek” (karácsonyfa, gyümölcsök), „A szokás cselekvései” (kántálás, karácsonyi bál), „A kántálás térhasználat”, „A szokás időhasználat”, végül „A kántálás funkciói” című alfejezetek ugyancsak változásában mutatják be a felvetett kérdéseket.

„Az egyén szerepe a mezőszégi kántálásban” című fejezet a magyarszovátói Maneszes (Tóth) Mária a táncházmozgalom egyik legismertebb hagyományörző énekesét és karácsonyi repertoárját mutatja be. A másik jeles énekes és mesemondó, akinek ugyancsak közli a karácsonyi repertoárját az ördöngösfüzesi Hideg (Lakatos) Anna.

„A mezőszégi magyar kántáló énekek dallam- és szövegelemzése” című fejezet a kántáló énekek zene, szöveg alapján történő osztályozása, a kántáló énekek dallam- és szövegkapcsolata, a kántáló énekek előadásmódja és díszítése, díszített éneklés, a melizmatikus éneklés, dallamstílusok és –típusok példákkal való bemutatása.

A „Következtetések” című fejezet végén megállapítja: „A kántáló szövegek megtanulásában, felelevenítésében és előadásában az írott vagy nyomtatott formáknak most is lehet szerepe, de az új

énekek dallamának megtanulása vagy a régiak hagyományozása mind a mai napig a szájhagyományozódás útján történik, és nem kották segítségével.” (154. o.)

Irodalomjegyzék, román és angol nyelvű rezümé, majd az „Adattár” és a „Melléletek” egészítik ki a kötetet. Az „Adattár” (179-283 o.) az elemzésben felhasznált kántáló énekeket adja közre.

A „Melléletek” Mezőség térképét a gyűjtőpontokkal; a kántáló énekek falvankénti összesítő táblázatát; kántáló dallamok, szövegek összesítő táblázatát; a Magyarszovát és Maneszes (Tóth) Mária repertoárját és kántáló énekeit, Ördöngösfüzes és Hideg (Lakatos) Anna repertoárját és kántáló énekeit, végezetül a gyűjtőpontok és adatközlők jegyzékét tartalmazza.

A DVD anyaga: térkép, interjúk, hangfelvételek, 60 interjú énekbetétekkel, melyből 12 videó felvétel.

A DVD szerzője korszerű módszerekkel, változásában vizsgálja, elemzi a mezősegi kántáló énekeket. A kötet értékét emeli az a gazdag melléklet, mely a modern technika segítségével megörökítette a mezősegi falvak idős generációjának gyermek- és fiatalkori emlékeit, kántáló énekeit. Példaadó módon ötvözi a hagyományos és modern módszereket egy olyan tájegység karácsonyi kántáló énekeinek vizsgálatában, melynek kutatása csak a 20. században Kallós Zoltán révén indult meg.

Gergely Zoltán megfigyelője, résztvevője, gyűjtője és feldolgozója a mezősegi kántáló énekeknek. A kántáló énekeket a helyi karácsonyi hagyományokon belül nemek és korosztályok szerint és a különböző korszakok változásában vizsgálta.

Munkája hiánypótló adatközlés, mely gondos szakmai elemzéssel, jól áttekinthető összehasonlító táblázatokkal, különösen a gazdag anyagközléssel, interjúkkal lehetőséget nyit a további kutatás számára is.

Kóka Rozália: Bukovina, Bukovina. Utam végén visszanézek Fekete Sas Kiadó. Budapest, 2017. 343 p.

Halász Péter

1764. január 7-én hajnalban dördültek el azok az osztrák császári ágyuk, amik fölriasztották Madéfalva békésen alvó székely népét, s az ott gyülekezőket, akik az osztrák katonai vezetőkkel szerettek volna tárgyalni, hogy meggyőzzék őket régi, nagy királyainktól kapott kiváltságaikról, aminek értelmében felmentést kaphattak volna az erőszakos katonai sorozás alól. Ebben a hajnali vérfürdőben született meg az a székely-magyar népcsoport, melynek tagjai aztán Moldvába menekülve, onnan Bukovinába bujdosva, másfélszázados idegenség után Bácskába kerültek, majd onnan a Dunántúlra szakadva, végül is Tolnában, Baranyában, Bácskában, egy részük pedig főként Érden és környékén talált „végső” otthonra. Ebből a másodlagos menhelyükről *bukovinainak* nevezett székely népcsoportból származik a nem sokkal Bácskából való menekülésük előtt született *Kóka Rozália* tanítónő, mesemondó, az itt bemutatott könyv szerzője. Könyvének fő erénye, hogy meggyőzően és művészien ötvözi egyéni életrajzát székely népe történetével. *Őn- és népeletrajz* tehát ez a könyv, ha meg akarjuk határozni a műfaját.

Szerzője már gyermekkorában megtanulta, hogy a kiömlött tejet meg kell sózni a *küldött béka rontásának elkerüléséért*, már akkor hallott az ártalmas *szépasszonyokról*, tudta milyen sors vár arra a leánygyermekre, akinek össze van növe a *szeme szőre*, s nem a néprajzi szakirodalomban találkozott először a *lűderce*ekkel és más *tisztátalanyokkal*. De ezek kezdetben még csak afféle titokzatos dolgok voltak, akárcsak az a világ, amit a felnőttek úgy emlegettek, hogy ott édesebb volt a *málé*, nagyobb-nak termettek a *káposztafejek*, s a *hagymák*... Olyannyira, hogy a kicsi gyermek eszébe egyre jobban belévette magát ez a felnőttek által emlegetett álomvilág: *Bukovina* ...

Kóka Rozália szülei még Bácskában kerültek össze, de neki a háborúról csak a felnőttek elbeszélései nyomán lehettek emlékei. De azokból aztán bőven, úgyhogy még könyvét olvasva is olyan frissen tárulnak elének a hadseregek közé keveredett székely menekülők szenvedései, a „*vánszorgó kocsi hosszú sora*” – ahogy a közülük való Tamás Menyhért költő írta –, az elszakadt kompktéllal járó riadalom emléke, az újszülöttje fűrésztéséért könyörgő székely család „*bennszülött magyaroktól*” elszenvedett megaláztatása. Olyannyira, hogy – mint a szerző írja –, „*azok a megalázó verések, szidalmazások, piszkos csángózások odáig juttattak, hogy egyszer csak szégyellni kezdtem székely mivoltomat. (...) egyre inkább úgy gondoltam, székelynek lenni valami undorító, bűnös, szégyellni való állapot. El is határoztam: ha megnövök, nem leszek székely!*”

Idővel aztán rátalált a tudományos érdeklődés: *Andrásfalvy Bertalan*, *Pesovár Ernő*, később a főiskolán *Várkonyi Imre* személyében, de akadt a tanárai között is néhány személyiségformáló egyéniség. Kóka Rozália pedig egyre világosabban tudta, vagy legalábbis érezte élete nagy feladatát. Ez pedig, mint akkoriban számos, népét és népe kultúráját szolgálni akaró, elkötelezett lelkületű emberé, a Néprajzi Múzeum által szervezett, úgynevezett Önkéntes Néprajzi Gyűjtőmozgalomba vezetett. Bukovinai székely népmeséket kezdett gyűjteni, amikkel díjat is nyert, s innen már nem is volt számára visszaút. Jeles néprajzosok – Morvay Péter, Diószegi Vilmos, Kerékgyártó Adrienne és mások – találták meg benne a népcsoportjából kiemelkedő értelmiségit, akinek óhatatlanul az lett a sorsa, hogy közvetítse a hagyományos értékeket a néprajztudomány számára, s amivel még többletet is szolgáltatott a maga tehetségével: a közművelődésnek és az előadóművészetnek.

Hozzálatott egy nagyon izgalmas, mondhatni archaikus népszokás anyagának összegyűjtéséhez, ami az úgynevezett *kibőjtölés* volt, amivel a sors csapásai ellen tehetetlenül lázadó ember a fölsőbb hatalmak segítségét akarja kikényszeríteni a különböző rituális kellékekkel erősített bőjtöléssel. Ez a *fogadott bőjt* lehetett *segítő szándékú*, mint gyógyulásért, hozzátartozóik egészségéért, valaki szerelmének elnyeréséért, halál időpontjának megismeréséért stb. Lehetett *ártó szándékú*, mint rosszakarója haláláért, szerencsétlenségéért, szerelmesétől való elválasztásáért, javainak elvesztéséért fogadott bőjt. A bukovinai székelyek szinte napjainkig gyakorolták ezt a bonyolult lelki háttérű népszokást. Olyan esetekben mikor nagy sérelem ért valakit, vagy úgy érezte: reménytelen helyzetbe került, *bőjtöt fogadott*. Gyakran bőjtöltek az útonjárók, hadifoglyok, rabok, katonák szerencsés hazatéréseért. A szerző véleménye szerint legmegrendítőbbek a szerelmi csalódások miatti bőjtfogadások történetei, amik olyan hűtlenül elhagyott lányokról szólnak, akiket elcsábítottak, majd „bitang”-nak bélyegzett gyermekükkel sorsukra hagytak. *Gyilkosság* esetén főként akkor fogadtak bőjtöt, ha a törvénynek nem sikerült fölhalálalni és elítélnie a tettest, vagy ha – a közösség szerint – túlságosan enyhe büntetést kapott, netán fölmentették. A közösség tagjai óva intették a bőjtölni szándékozót, ha úgy gondolták, hogy hibás lehet a bekövetkezett sérelem előidézésében, mert azt tartották, hogy ilyenkor visszaszáll(hat) rá az átok.

A felfogadott bőjtnapok Kóka Rozália kutatásai szerint a következők lehettek: *Héthetes bőjt* – az első héten hétfőn, másodikon kedden és így tovább, a hét minden napjára; *Kilenc kedd és öt péntek*; *Kilenc kedd*; *Három vasárnap*; *Kilenc nagy ünnep előtti péntek*; *Szombat éjjeltől hétfő hajnalig* tartó. Ez utóbbi változatot kivéve a fogadott bőjtnapokon a bőjtölő napkeltétől napnyugtáig, két égő gyertya között lévő feszület előtt térdén állva imádkozva kérte az Úristent, hogy hallgassa meg és teljesítse kívánságát. A bőjt napján éjjeltől éjfélíg rendszerint a családtagokkal együtt se nem ettek, se nem ittak, előfordult, hogy a csecsemőt sem szoptatták meg, s a háziállatok sem kaptak ételt, hogy hathatósabb legyen a bőjt. De voltak egyéb szabályok is! A kibőjtölést nem volt szabad abbahagyni. Tilos volt megbocsájtani a vétkesnek, mert akkor is „*visszaszállhatott az átok*” a bőjtfogadóra.

Ártó szándékú bűjtölésnél rendszerint azt a célt fogalmazták meg, hogy „Az Isten világosítsa ki!”, „Az Úristen tegyen igazságot!” Ha a cél a vétkes elpusztítása volt, akkor iszonyú szenvedésekkel, gyalázatos körülmények között bekövetkező halált kértek, hogy „*az egész világ tuggya meg*”. Sokszor művészi líraiságú proverbiumban – kötött szövegben – fejezték ki szörnyű kívánságukat: „*Kilenc szeker széna szalma, mind rothaggyon ki alóla! Kössön láncot gerendára, s úgy sírüljön meg az ágyba.*” Kóka Rozália szerint ezek az átkok általában nem voltak arányban az elkövetett vétkekkel, inkább a sértettek elkeseredettségét jelezték. A „kibűjtölt” személyek gyakran évekig kínlódtak, haldokoltak, valósággal összeroppantak „átkozottságuk” tudata alatt, de sem a bűjtőlő, sem a közösség nem sajnálta őket. Ha nagyon kínlódtak, s nem tudtak meghalni, akkor a bűjtőt fogadó azzal könnyíthette, rövidíthette a bűjtjével elétkozott vétkes bűnhődését, ha elmondta neki a következő formulát: „Megbocsájtok, de soha el nem felejem” – (amit ellenem tettél). Bár pályamunkájának szakmai bírálója, Diószegi Vilmos a lehető legjobb véleményt írta és az Ethnographiában való „fel-tétlen közlésre” javasolta, a tanulmány azóta sem jelent meg, csak később vált közkinccsé különböző könyveiben. Ezzel és a *lészpedi halottlító* ismeretanyagának összegyűjtésével és feldolgozásával aratta legnagyobb sikereit az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalomban, majd később, mikor beépítette előadó-művészetébe, megjelent meséibe, előadott történeteibe. Itt most így ír a jelenségről: „*A több száz oldalnyi kibűjtölési történet nemcsak néprajzi érdekesség volt számomra, amit megmentettem. ... sokkal nagyobb értéknek tartom, hogy ezek a vallomások száznál több ember lelkivilágába, intim szférájába nyújtottak betekintést számomra. Nincs a világon olyan mélyinterjú, amelyben ennél jobban kitárulkoznának az emberek. Mindegyik elbeszélésben ott van egy-egy fájdalmasan megélt egyéni vagy közösségi tragédia.*”

A legyalázott, nemrég még földönfutó bukovinai székelyek – az izményi együttes révén – 1977-ben elnyerték a *Röpülj páva* televíziós vetélkedő első helyezését, s ezt követően a népcsoporthoz való tartozás már nem szégyen volt, hanem egyre inkább dicsőség! Mert akadt Kóka Rozáliának komolyabb segítője és tanítómestere is, Domokos Pál Péter személyében, akinek hatására érdeklődése kezdett megoszlanı a bukovinai székelyek és a moldvai csángómagyarok között. És ez így is volt rendjén, hiszen 1920 után a bukovinai székelyek is belekerültek a moldvai magyarok sorsába: anyanyelvű iskoláikat megszüntették, aztán a szerveződő Vaszgárda fasiszta indulatainak lettek egyre inkább kitéve, ahonnan csak 1941-ben sikerült elmenekülniük. Időnként össze is fonódik a bemutatott könyvben a két népcsoport sorsa és hagyományos műveltsége, mint ahogy egy töről fakadtak történelmük során is. Kóka Rozáliának pedig volt rá módja, hogy *egy szívvel* szolgálja a két népcsoport kulturális örökségét, a színpadon, a Kisdobos gyermeklap szerkesztőségében, a Baranya megyébe költözött székelyek és csángók közös sorsának tanulmányozásában, a Magyar Művelődési Intézet közművelődési munkatársaként, a Vass Lajos Népzenei Szövetség keretében szervezett Népzenei Versenyek során, vagy két évtizede a folkMAGazin külső munkatársaként. Kóka Rozália, mint a jó vadászkutya, ha szagot fog, utána ment székelyeinek, akárhová is kerültek a ezen földgömbön. Kétszer fordult meg Kanadában az odatelepedett bukovinai székelyek nyomait keresve és emlékeit gyűjtve, négyszer járt az Egyesült Államokban előadókörúton. Bukovinai székely néprajzi gyűjteményt hozott létre az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban, tájházát kezdeményezte a Bukovinából a Déva melletti Csernakeresztúrra került székelyek számára, népdalkörével többször is megjárta az elhagyott bukovinai falvakat, rátalált és kiállításon mutatta be Bognóczy Géza, egykor Andrásfalván szolgáló, utóbb Hidasra került református tiszteletes 1940-es hazatelepedésükkor készített kiváló minőségű fényképeit, s a rendszerváltás utáni esztendőben megkapta az *Európa-díj a Népművészetért* kitüntetést. Pontosabban *megkapták*, mert Kóka Rozália minden elismerést megosztott bukovinai

székely közösségével, hiszen egymás nélkül egyikük sem jutott volna ilyen magas szintre a kulturális szolgálat terén. S ha már szóltunk a bukovinaiak hazatelepedésének archív felvételeiről, meg kell említenünk azt a több mint száz jó minőségű, hatalmas dokumentációs értéket képviselő fényképet, ami nem díszíti, hanem kiegészíti a kötet által közölt ismeretanyagot. Szerepel itt a madéfalvi emlékműtől az elhagyott bukovinai parasztházakig, a hazatérőket hozó, fellobogózott vagonokig, a bácskai dúskalászu aratásoktól a szerző szerteágazó családfájának kisebb-nagyobb ágacskaíáig, a maga életének állomásaiig, majd elismertségének kisebb-nagyobb és még nagyobb mozzanataiig a szakmai ön- és népeletrajz szinte minden fontosabb részlete.

A könyv második részében a bukovinai székely népcsoport kiemelkedő személyiségei vallanak életükről, sorsukról. Ezeket a hol megható, hol felemelő, mindig tanulságos történetek a Táncház Alapítvány által kiadott, folkMAGazin című folyóiratban megjelentek közül válogatta a szerző. Szerepel ebben a fejezetben – hogy csak a néprajztudomány körében is ismertekről szóljak –, *Gáspár Simon Antal* a Népművészet Mestere és *Lőrincz Imre* önkéntes néprajzgyűjtők, Istensegítről való paraszti önéletirők, aztán az ugyancsak istensegítről *Lőrincz Aladárné*, Kodály Zoltán egykori „nótafáját”, *dr. Németh Kálmán* Józseffalva plébánosa, a bukovinai székelyek egyik hazavezérleje, valamint *Zsók Béla*, Déváról Bukarestbe szakadt önkéntes néprajzgyűjtő, aki a Bukovinából Dévára és környékére települt székelyekről írt dolgozatokat. A könyv utolsó 30 oldala a „Dokumentumok a bukovinai székelyek életéből” címet viseli, de nemcsak dokumentumokat talál itt az olvasó, inkább szemelvényeket a bukovinai székelyek életével foglalkozó rendeletekből, cikkekből, könyvekből, levelekből. Száznál több, Bukovinából, Bácskából, Tolnából való, készült korabeli és napjainkban készült fénykép növeli Kóka Rozália könyvének néprajzi értékét.

Szépen megkomponált történeteket, művelődéstörténeti kincseket olvashatunk a könyv lapjain. Érvényes rá az a sokat emlegetett, talán mégsem elcsépelelt mondás: mindenkinek az élete „kész regény”. Csak éppen nem mindenki tudja így megírni! Mert Kóka Rozáliának, a Magyar Művészeti Akadémia tagjának megvolt a maga vezérfonala, mégpedig az, ami oly jellemző, a bukovinai székely nép sorsára, hogy az újabb és újabb szétszóratást mindig követi az, aki összegyűjti őket. Mint *Hadik András*, *Németh Kálmán*, *Bodor György* vagy éppen *Kóka Rozália*! Vagy talán a *hagyomány*? Amire – a kismányoki Csillag Etelka szerint – lehet építeni!

Kunkovác László: Világjelek. Magyar Fotóművészek Szövetsége Budapest, 2016. 228 p.

Tarján Gábor

Kunkovác László fotóművész, etnográfus, vizuális antropológus – akinek pontos hivatását elég nehéz meghatározni – mindenesetre a néprajzi fotózás Kossuth-díjjal is elismert, egyedülálló képviselője ismét megörvendeztetett bennünket gazdag munkásságából összeállított kötetel. Ez immár a szerző hetedik kötete és ez alkalommal ázsiai kutatásainak képanyagából szerkesztett össze egy reprezentatív albumot, amelyet végigkísér a gondolatgazdag útibeszámoló.

Érdemes áttekinteni a szerző eddig megjelent könyvein és ezen keresztül egész munkásságán, hogy lássuk, honnan indult és hogy jutott el a távoli tájakra, a kevésbé ismert népek kultúrája iránti érdeklődésétől hajtva. Kunkovác élete és munkássága elsősorban az Alföldhöz kötődik, Gyomaendrőd szülötte. Kezdetben a tanyák, a pásztorkodás, a hagyományos halászat emlékeit gyűjtötte és dokumentálta hosszú időn keresztül, míg 2000-ben összeállította első kötetét az eldugott tanyaudvarokon fennmaradt „Ősépítmények”-ről. Kutatott, felfedezett és képein értő alapossággal hitelesen bemutatott olyan jelenségeket, amelyek eddig elkerülték mások figyelmét. A több évtizeden át ösz-

szegyült gazdag fotóarchívumból 2001-ben látott napvilágot a hagyományos halászat sokszáz éves eszközeit és módszereit bemutató „Kece, milling, marásza” című könyve. Már ebben a kötetben is megmutatkozott, hogy a tárgyak mellett az ember is mennyire érdekli; képein úgyszólván expresszív hitelességgel jelennek meg népi kultúránk még élő képviselői. Talán azt is megkockáztathatjuk, hogy Kunkovács portréin érezni lehet az empátiát, fotós és modellje közötti teljes lelki azonosulást.

Az eurázsiai szeppevidék legnyugatibb területe, az Alföld felfedezése után fogta kameráját és Ázsiában kutatót tovább. A kunok őshazájában, Közép-Ázsiában még jelentős számban fellelhető kőbálványokról „Kőemberek” címmel készült a következő könyve. Mint írja: „A távoli népek élete és Ázsia már ifjan felcsigázott, a kultúrtörténeti könyvekben látott régészeti leletek szépsége régtől foglalkoztatja fantáziámat.” Ezután egy olyan kötet látott napvilágot, melyben nemcsak fotókon mutatja be a „Sámánerő” még ma is jelenlévő képviselőit, hanem önvallomásokon keresztül a samanizmus lélektani hátteréről is képet ad.

Kunkovács hazai és külföldi önálló tematikus kiállításainak száma közelíti a kétszázat. „Képet adok” címmel kalauzt készített gazdag munkásságáról. „Pásztoremberek” a címe annak a reprezentatív könyvének, amely a népi karakter bemutatásával a magyar néprajzi fotográfia legjobb hagyományai folytatásának tekinthető.

A most megjelent „Világjelek” című kötet mintegy összefoglalása az évtizedes, nehéz terepen tett tizenkét ázsiai felfedezőútnak, melyek során az ősi kulturális – régészeti és néprajzi – összefüggéseket kereste. A kötet címe arra utal, hogy szerte a világban sokfelé megtalálható univerzális jelek hordozzák azt az írás előtti kommunikációt, amely hírt ad ősi, sokszor már elfeledett kultúrákról. A világ számos pontján előforduló sziklarajz, petroglif, képirás, tamga: a különböző nyomhagyások az emberiség egyik legkorábbi – kulturális és művészeti – megnyilvánulásának tekinthetők. Kunkovács új könyvében képekkel és útibeszámolóval Közép-Ázsiától Mongólián át Jakutföldig kalauzol végig, bemutatva azokat a sokszor nehezen megközelíthető objektumokat, amelyekről csak kevés szakirodalmi híradás szól. Néhány útján társa volt Somfai Kara Dávid nyelvész, máskor kazak-orosz régészcsoporthoz csatlakozott. Többnyire azonban egyedül cserkészte be úticélját, ahol a megfelelő fényviszonyokat kivárva vagy professzionista mesterséges világítást alkalmazva készítette el a magávalragadó felvételeket.

Ha a szerző hivatása után a könyv műfaját akarnánk egy szóval meghatározni, ismét nehéz helyzetbe kerülnénk. Mert az alkotó után a művet sem lehet egyértelműen beskatulyázni: művészi fotóalbum? Néprajzi útinapló? Vagy több műfaj sajátos keveréke, amivel Kunkovács László ez alkalommal megajándékozott bennünket? A kötet olvasása során végig érezni lehet a tudományos igényre való törekvést. Ez hajtja a témák megközelítése és feldolgozásakor, de ugyanakkor a felfedezés, felderítés mellett kibújik a művész, a tökéletes megjeleníteni akarás szándéka – s mindennek nyertese végül is az olvasó. A kötet tulajdonképpen egy szubjektív útinapló is – a megragadott téma kapcsán őszinte vallomás a szerzőt erősen foglalkoztató eredetkérdésekről. Az objektív látásmódot ugyanakkor segítik az időnként felbukkanó szakirodalmi összevetések (és a mellékelt gazdag bibliográfia).

A téma feldolgozása során a szerző sajátos munkamódszerrel dolgozik: igyekszik mélyre ásni, feltárni és érzékletesen bemutatni a jelenségeket. Igazi vizuális antropológiai módszereket alkalmaz: a látható világot rögzíti és közvetíti, elhossa nekünk a többezer kilométerre, nehezen megközelíthető helyeken rejlő kulturális kincseket.

Mely témakörökben és mely tájakra kalauzol bennünket ez a többszáz illusztrációt tartalmazó kötet? Ősművészetünk talán legkorábbi emlékei a világ több pontján fellelhető sziklavésetek vagy petroglifek, amelyeket a régészet, a művészettörténet és a néprajz határterületének tarthatunk. A „je-

lekkel teliszórt vidéken”, Kazakisztánból ismerhetünk meg néhány eddig még nem publikált emléket. Kirgizisztánból a „kamennaja baba”-ként ismert kőbálványokkal találkozhatunk, az Altaj köztársaságból kőszobrokat, menhireket és sámándob motívumokat láthatunk. Szó esik itt a hiedelmekről, a tárgyakon látható jelképek jelentéséről is: kozmikus szimbólumok, amelyek kapcsolatba hozhatók a magyar szökrönyök motívumaival; a termékenység istenasszony és a magyar Boldogasszony rokonításáról; a megalitikus kőoszlopok funkciójáról. A szerző minden állomáshelyén a körzeti múzeumban is tájékozódott, így megismerhetjük az abakani, kizili és a novoszibirszki gyűjteményeket, ahol szkíta anyaggal is találkozott. A szerző eljutott Hakaszföldre, ahol a bemutatott sziklarajzokon a múlt gazdag tárháza bontakozik ki szemünk előtt. Útba ejtette a Tuva köztársaságot, ahol még különösen élő a samanizmus. Jakutföldről további sziklarajzokat ismerhettünk meg. Mongóliából a már korábban megismert „szarvasos kövek”-ről kapunk újabb művészi felvételeket.

Hadd tegyek itt egy puszta technikai megjegyzést: a motívumok egyértelműbb értelmezése céljából a sziklarajzok esetében a fotók mellett talán nem ártott volna több grafikai ábrázolás is.

A kötet legvalószínűbb része az összegzés, amelyben a szerző szinte egész életpályáját összefoglalja – az endrődi indulástól, az alföldi népelet és régészeti kultúrán át, a fotográfiával látott világtól. Ő is Lükő Gábortól kapta a világot szerves egységben látó szemléletet, amelyben az ácsolt kelengyeládán megjelenő motívumok *Világjelekké* válnak: a körök, a svasztikák kozmikus jelekké, az életfák samanisztikus világfává, s mindez az egykori írás nélküli kultúrák *Képirásának* máig fennmaradt dokumentumaként fogható fel. A kép sokkal tömörebben közvetíti az információt, mint az írás. Csak érteni kell az adott kultúra által használt jelképek nyelvén.

A kötetet áttanulmányozva felmerül a kérdés, ez alkalommal mi újat kaptunk a szerzőtől? Néprajzi fotóinak igényességét, a témák és felvételek modelljei iránti sajátos beleélő képességét már korábbi munkáiból megismerhettük. Talán úgy válaszolhatnánk, hogy most a szerző elkalauzol bennünket távoli világokba és rengeteg színes képen keresztül és élménygazdag szövegeken át megismert olyan távoli kultúrákkal, amelyről eddig keveset tudtunk, pedig múltunk részének tekinthetők.

Érdemes tehát kézbe venni ezt a gazdag tartalmú és szemnek is gyönyörűséget nyújtó kötetet, amelyet igazán nívós kivitelben és tipográfiai is igényesen bocsátottak az olvasóközönség elé. A könyvet rendkívüli módon értékesé teszi az, hogy teljes terjedelmében három nyelvű (magyar, angol és orosz), amely lehetőséget ad a tágabb körű terjesztésre, és hogy a szerző az érdekesítő témával kilépjen a nemzetközi nyilvánosság elé, a magyar keletkutatás hírnevének gazdagítására. Végül hadd említsem: a kötetben a három nyelvű szövegeken túl további nyolc (baskír, kazak, kirgiz, altaji, hakasz, tuvai, jakut és mongol) nyelvű rövid összefoglaló található. A képeken túl ez is sokat elmond a szerző és a bemutatott népek kapcsolatáról.

A kötet megjelenését az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Magyar Művészeti Akadémia és a Magyar Fotóművészek szövetsége tette lehetővé.

Vehrer Adél: 1956 a sokorópátkai szájhagyományban. Győr, Bodnár Stúdió Kft. 2017. 138 p.

Gráfik Imre

Magyarország 20. századi történetének – a világra talán legnagyobb hatású eseménye az 1956-os forradalom és szabadságharc volt. 60 év elteltével is nagyon sok még a föltárni való, az elemzésre váró részlet, mely értelemszerűen a történelemtudomány feladata, kötelezettsége. Kutatóintézet, kutatói társulások, kutatási projektek jöttek létre, melyek feladatuknak tekintik az események hiteles, s lehetőleg dokumentumokkal alátámasztott fölidézését, mind a szaktudomány, mind a történe-

lem iránt érdeklődő laikusok számára. Kiadványok sora jelent már meg, ám még nem állíthatjuk, hogy mindent tudunk, s főként nem, hogy a fővároson és a nagyvárosokon kívül történekről megbízható ismertünk lenne.

Az utóbbi évtizedekben, különösen 1990 óta a történelemtudományon kívül, több más tudományterület, például; helytörténeti, szociológiai, levéltári, néprajzi kutatások és földolgozások gyarapították ismereteinket, s nem feledkezhetünk meg azokról a szépirodalmi alkotásokról, filmekről sem, amelyek – ha olykor áttételesen is –, de mind több, eddig ismeretlen tény, történéseket hoztak napvilágra 1956-ról.

Ebbe a folyamatba illeszkedik, és ezért is érdemel kiemelt figyelmet Vehrer Adél néprajzkutató új könyve, mely – dicsérendően – a magyar nyelvű kiadással egyidejűleg, egy az egyben, tükörfordításban, angol nyelven is megjelent (Adél Vehrer: *1956 in the oral tradition in Sokorópátka*. Győr, Bodnár Stúdió Kft. 2017. 140 p. – a magyar kiadással azonos illusztrációkkal).

A szerző neve nem ismeretlen a magyar néprajztudomány művelői körében. Kutatási területe a folklórszítikán belül a népköltészet, az utóbbi években a generációk közötti ismeret- és érték-átadás, a hagyományozódás folyamatával is foglalkozik. A győri Széchenyi István Egyetem tanáraként néprajzi és kulturális antropológiai stúdiumokat tart. Több főiskolai, egyetemi jegyzete jelent meg, valamint hat szakmai és közérdeklődést felkeltő önálló kötetet publikált.

A szerző jelen könyve egyrészt illeszkedik a hazai néprajztudomány és kulturális antropológia orális hagyományokra alapozó kutatásai és publikációi, másrészt a közelmúlt, illetve a jelenkor néprajzi és antropológiai módszerekkel történő vizsgálatának sorába.

A helyszín, a tárgykor és a módszer megválasztása szubjektív és objektív okokra vezethető vissza és szerencsésnek tekinthető. A szerző sokorópátkai születésű, ami föltehetően hozzásegítette ahhoz, hogy az emlékeiket földidőző falusiak nyíltan és őszintén vallják meg az átélt eseményeket, és hitelt érdemlően idézzék föl emlékeiket.

Ahogy a Bevezetőben olvashatjuk: „Történetünk 1956 október végén, november elején kezdődik egy sokoróaljai, 1100 lelkes települése: az események véletlenszerűen kapcsolódnak össze a forradalom győri történéseivel. Emellett olyan személyes motívumok is árnyalják a képet, melyek a pátkaiak helyzetére, történetére vezethetők vissza. Sajátosan zárt világ ez, ahol mindenki mindenkit ismer, népi társadalom, ahol a cselekedetek szükségképpen és törvényszerűen ellenőrizhetők. Mégis oly keveset tudunk a magyar falvakban zajló '56-os eseményekről. Sokorópátka ekkortájt egy olyan falu a megyehatáron, ahová befele vezet út, de onnan tovább nem. Emellett sok család szenved a háborúban elesett, vagy éppen orosz fogságban évekig sínylődő apa, testvér, férj hiányát... Feleségek, a tizes évek elején járó legénykék veszik át az apák szerepét, munkáját ebben az időszakban. Ezzel megbomlik az évszázados, hagyományos családi munkamegosztás a falusi társadalomban. A háború utáni újjáépítés lelkesedésének megtorpanása, a szegénység, a nélkülözés, a zavaros politikai ügyek, a feljelentések és az azokat követő koncepciók eljárások okozta félelem dualista (sic!) népi társadalmat eredményez. Van a faluban a néhány kommunista hangadó, és vannak a többiek, akik csak otthonaik zárt ajtóinak mögött mernek beszélni a történekről, vagy még ott sem. Az általános, országos politikai közeg elkezd bomlasztani a korábban évszázadokig összetartó falusi közösséget. Ez a tartós politikai megosztottság – a jelen kötetben szereplő interjúk alapján is – meghatározta az 1950-es évek pátkai hangulatát. Olyan szelete ez a múltnak, amelyet érdemes megismerni, tovább mesélni a következő generációknak is, tanulságul.” (5-6. old.)

Ebben nyújt segítséget tudományos alapossággal kutatott: szerény, főként helyi vonatkozású irodalommal, levéltári források fölhasználásával és személyes visszaemlékezések lejegyzése révén

megírt könyvével a szerző. Egyetértően idézhetjük a kötet hátsó borítóján olvasható, mintegy ajánló szöveget: „A munka értékét növeli a sokorópátkai egyéni sorsok mögött húzódó általános üzenet is. 1956-ban a magyar települések százaiban hasonló összefogás, kitartás és remény éltette a közösségeket, majd hasonló drámák, veszteségek évtizedei követték az érintett családok történetét. Mindazoknak ajánljuk e könyvet, akik érdeklődnek a még feltáratlan, rejtélyes történelmi események iránt, akik többet szeretnének tudni a 20. századról, és akik minderről könnyed, olvasmányos formában szeretnének új ismereteket szerezni.”

A kutatásban és az írásban bármennyire is előnyt jelenthetett a szerző helyi kötődése, az Epilógusban megfogalmazott tapasztalatai elgondolkodtatóak: „... az 1956-ot követő egyéni tragédiák és megpróbáltatások a lelkek, sorsok, közösségek emlékezetének legmélyére rajzolták az események szenvedéstörténetét, míg az 1990-es éveket követő átalakulások globális vonulatai mintha nem hagytak volna olyan mély nyomot a személyes történelem, vagy történelmek emlékezetében. Az 1956-os történet sokorópátkai felidézőinek emlékei, véleménye mögött rejtetten, vagy akár nyíltan még ma is ott húzódik a mélyen bevésődött félelem. E könyv szerzőjének ezzel kapcsolatos dilemmáját jelzik a monogrammal idézett nevek, az adott esetben megváltoztatott helyszínek óvatossága, a mesélők szavaiból pedig még ma is érezzük a szinte romantikus hazaszeretet szülte ragaszkodás mellett, az élet számos területén megnyilvánuló, látható visszahúzódást. Van, aki a falujából sem mozdul ki többé, és van, aki a nehézségek, hátrányok ellenére maradt egykori munkahelyén. Vannak nehezen megszólítható érintettek, és vannak hozzátartozók, leszármazottak, akik teljesen elzárkóznak, sőt tagadnak ma is, családjuk hőseit e könyv végi fényképalbum nem tudja megörökíteni. És vannak, akik úgy távoztak közülünk, hogy még gyermekeiket sem avatták be a történelem részleteibe. A közöttünk élők szavai mögött még ma is 'hallható' sokszor a féltés, gyermekeik, unokáik óvása a rettegett, tovább-mesélhetetlen világtól. Így az emlékek, igaztörténetek hagyományozása sok esetben megreked a leszármazottak generációjánál.” (112-113. old.)

Vehrer Adél kötete figyelmet érdemlő hozzájárulás az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének, eseményeinek mind igazabb megismeréséhez, s bár a példányszámot nem tudjuk, de a könyvterjesztés hazai gyengélkedése ellenére, remélhetően eljut az érdeklődők kezébe.

Voigt Vilmos három jeltudományi kötetéről

Voigt Vilmos: Jeltudomány. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2011. 147 p., **Voigt Vilmos: Etnoszemiotika.** Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2013. 158 p., **Voigt Vilmos: Jelek és vallások.** Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2015. 222 p.

Újvári Edit

Voigt Vilmos (Szeged, 1940) folklórkutató, az ELTE Folklore Tanszékének professor emeritusa, a magyar szemiotikai kutatás meghatározó egyénisége. Ezt mindenekelőtt az e tárgykörben végzett kutatásait összegző tanulmányai, kötetei bizonyítják, de a Magyar Szemiotikai Társaság elnöki tisztjét is betölti, illetve a szemiotikai tárgykörben zajló konferenciák elmaradhatatlan előadója, aki nemzetközi szinten is képviseli a magyar szemiotikai kutatás eredményeit.

Kutatói és egyben oktatói munkásságának területe a folklorisztikán túl tehát a szemiotika és a vallástudomány témaköreire is kiterjed. Ezt jelzik főbb művei is: *Bevezetés a szemiotikába* (1977, 2008), *A magyar folklór* (szerk., 1998), *A vallási élmény története* (2004), *A vallási élmény megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba* (2006). E munkái egyetemi oktatásban tankönyvként hasz-

nálható rövidebb, összegző változatai a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karán, a Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó gondozásában jelentek meg, az Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfüzetek sorozatban: *Jeltudomány* (2011. ANyM 05), *Etnoszemiotika* (2013. ANyM 07), *Jelek és vallások* (2015. ANyM 08). Mindhárom kötetben jellegzetes egyetemi oktatási keretben kapcsolódik egybe Voigt Vilmosnak a folklór- a vallástudományi és a szemiotikai kutatások terén, és az oktatás során felhalmozott tudása, tapasztalata. Hiszen a kötetekben kifejtett 14-15 téma egy-egy egyetemi szemeszter kurzus-rendjét fedi le, amelyek mindegyikében az elmélet és a konkrét példák bemutatása, elemzése szoros összefüggésrendszert alkot.

A *Jeltudomány* – a szerző meghatározása szerint – az oktatás kereteihez alkalmazkodó praktikus áttekintés, amely ismerteti a szemiotika ókori, középkori alapjait, majd a modern szemiotika kiemelkedő alkotóit (Saussure, Peirce, Morris, Schaff, Klaus, Gremais, Lotman stb.) és elméleteik, jeltipológiáik főbb vonásait. Szemléltető példák sokasága teszi érthetővé az elméleti meghatározásokat. A kötet érdekes (szó szerinti) jeleket tartalmaz, a margókon gyakran ismétlődik a motívum, amelyre a 11. oldalon kapunk magyarázatot. E jel ugyanis a „jel” szavunk első írott előfordulása egy középkori kódexben (*Sermones Dominicales* 1465–1470), amely a Magyar Szemiotikai Társaság jelvényében is visszaköszön. A motívum az ily módon megjelölt téma szemináriumi keretben való továbbgondolására ösztönöz. A szemiotika, mint nyelv és az irodalom kutatásának bevett elméleti kerete, tágabb vonatkozásban, alkalmas a társadalom és a kultúra jeleinek értelmezésére is. Ezt a társadalmi szemiotika és a kultúrszemiotika kibontakozásának tudománytörténeti háttere is megvilágítja. A jeltudomány három területének (szintaktika, szemantika, pragmatika) elválaszthatatlanságát, valamint összefüggésrendszerüket az ortodox kereszténység ikonosztáziójával szemlélteti a szerző, amely a vallási kultúra és a vizualitás jelenségeinek szemiotikai megközelítését példázza. A szemiotika iránt érdeklődő olvasók számára a lehető legjobb bevezetés ez a kis kötet!

Az *Etnoszemiotika* bevezetője tudománytörténeti és a hazai jeltudomány eddigi eredményeinek keretében is elhelyezi kötetet. Az etnoszemiotikát „Az egyes népek életmódjának jeltudományi vizsgálata”-ként határozza meg, amely a következő rendszerben ragadható meg: a legtágabb értelmezési keret a társadalmi szemiotika, ebben helyezhető el a kultúra szemiotikája, majd a harmadik, szűkebb kör a népi kultúra szemiotikája. A népviselet, a népművészet néprajzi leírásainak fontos értelmezési lehetősége a kulturális, valamint társadalmi jelekként való elemzés. A 2. fejezet a tudománytörténeti vonatkozásokat részletezi, felvázolva az 1960-as évek végétől önálló területté váló, „magyar találmány”-ként aposztrofált etnoszemiotikai kutatások nagy eredményeit. Az 1970-ben Párizsban megrendezett Európai Néprajzi Társaság első konferenciáján etnoszemiotika (*ethnosemiotique*) elnevezéssel illették a régi kultúrákra vonatkozó kutatási irányt, szemben a jelen szemiotikai vizsgálatával, tehát a kifejezésnek a tartalmi vonatkozása volt hangsúlyos. A magyar néprajztudomány a kezdetektől bekapcsolódott ebbe az irányzatba, hiszen a nemzetközi etnoszemiotikai kutatási terület kibontakozásának kezdetén, 1971-ben jelent meg Voigt Vilmos *Etnoszemiotikai jegyzetek* című tanulmánya az *Ethnographia* folyóiratban – amely a szemiotika meghatározó területeinek, a pragmatika, szintaktika, szemantika elméleti eredményeinek alkalmazhatóságát hangsúlyozta a néprajztudományban is. A hazai kutatások tehát a kezdetektől gazdagították ezt a tudományterületet, például a legismertebb angol szemiotikai szótár, az *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* (1986) etnoszemiotika szócikkét Voigt Vilmos írta. A szemiotika Charles Morris által meghatározott fő területei, a pragmatika, szintaktika, szemantika nyomán, néprajzi példákkal bizonyítja az etnoszemiotika kutatási eredményeit. A *Pragmatika* (4. fejezet) a jelhasználat sajátosságait elsősorban a népviselet funkcionista elemzésével, a *Szintaktika* (5. fejezet) a jelek összetételének jelenségeit a népmesék, a népviselet,

falvak településszerkezetének példáival, a *Szemantika* (6. fejezet) a jelentéstan sajátságait pedig a néptáncban kifejeződő jelentések ismertetésével világítja meg. A kötet következő blokkja a Peirce-i jeltypológiát követve az index, ikon és a szimbólum jelcsoportok elméleti keretét veszi alapul és tölti ki számos, döntően néprajzi példával. Az *Index* (7. fejezet) népkarakterológiai példákkal él, az *Ikon* (8. fejezet) a népi hízmésminták motívumait és azok elnevezéseit helyezi a középpontba, a *Szimbólum* (9. fejezet) pedig heraldikai példák, címerek, zászlók motívumainak elemzésére helyezi a hangsúlyt. A 10., *Szövegek, diskurzusok* című fejezetben elsősorban a sírfeliratokhoz és a hűsvéti locsolóversekhez kötődik a jeltudományi elmélet bemutatása. A 11. fejezet is folytatja a szöveges emlékek feldolgozásának szemiotikai elemzéseit: a kommunikáció-központú megközelítés alapján a szóbeliség három tartománya (mindennapi közlés, népköltészet, hivatásos [irodalmi] közlés) adja a kifejtés vezérfonalát. A *Népdalszövegeink jelképei?* címet viselő 12. fejezetben Vikár Béla „népdal-jelkép” vizsgálatának kritikai bemutatásáról olvashatunk. A *Néprajzi szemiotika* (13. fejezet) a ház jeleire fókuszál, a lakóház jelvilágának témájában a Szeged-Alsóvárosi napsugaras oromzatok példája illusztrálva is szerepel. A mesetípusok néprajzi vizsgálata világít rá a szomszédos népeknél megfigyelhető szövegváltozatok összefüggéseire, amelyet *A fordítás az etnoszemiotikában* című 14. fejezetben fejt ki a szerző. Az utolsó, 15. fejezet a *Formai befejezés*, amelyet vallásszemiotikai tárgyú *Függelék* egészít ki. Ebben a vallás szemiotikája – és két magyar klasszikusa, Pázmány Péter (*Öt szép levél*, 1609) és Apáczai Csere János (*Magyar Enciklopédia*, 1653) műveiben megfogalmazódó jel-elméleti összefüggésekre, lényegében szemiotikai jellegű megállapításokra irányítja a figyelmet Voigt Vilmos.

A *Jelek és vallások* kötetet szintén az elméleti fogalmak és a leíró példák egyensúlya jellemzi. Azon túl, hogy „a vallások jelvilága gazdag és sokrétű”, a vallás transzcendens vonatkozása eleve „jelszerűség”-ként jellemezhető, amelyet a „Jelek egy másik világból” című fejezet részletez. A jeltudomány olyan elméleti keretként fogható fel, amelynek segítségével a vallási jelenségek is értelmezhetőek. Ch. S. Peirce szemiotikájának ismeretelméleti – logikai alapjai mellett az „Egy vallásszemiotikai klasszikus?” című fejezetben kitér John Poincaré *Tractatus de signis* (1631) című művére is. De magyar kultúrtörténeti vonatkozásokról is szó esik, a vallásszemiotikai kutatások számára tanulságos Pázmány Péter, Apáczai-Csere János, Bolyai János írásokkal is megismertet a szerző. Az elsődleges jelrendszerek (kommunikációs jelek) és másodlagos jelrendszerek (kulturális) jelek elméleti vitáit is ismerteti, ennek és vallási példáit is elemzi. A kötet felvázolja a vallásszemiotikai kutatásokban rejlő kutatási lehetőségeket: a jelviszonyok művelődéstörténeti, történeti nyelvészeti, ikonográfiai elemzése, a vallási szertartások kimeríthetetlen jelvilága (öltözékek, szakrális tárgyak motívumai, mitikus, vallási szereplők attribútumai stb.), de a társadalom szemiotika nézőpontjából a vallás mint csoport-identitás, tudatforma kifejezésének jelei is elemzésre méltóak. A kötet függelékében a „Szent György sárkánycsodája” orosz fémikon-típus elemzése gazdagítja és egyben zárja a vallásszemiotikai bevezető kötetet. Ajánljuk mind a szemiotika, mind a vallástudományok iránt érdeklődők számára!

Pusztai Gabriella: Senki sem élhet nemesebben. Magyar orvosok Fekete-Afrikában. Helytörténeti Múzeum. Kunszentmárton, 2016. 255 p.

Biernaczky, Szilárd

A szerző 2008-ban doktorált Szegeden J. Nagy László professzornál (Újkori Egyetemes és Méditerán Intézet) ebben a sok fontos és hasznos ismerettel kecsegtető és igen hálás témakörben (*A magyar orvosok tevékenysége Fekete-Afrikában a 20. század elejétől az 1960-as évek végéig*). Azóta pedig

tucatnyi dolgozatot publikált az Afrikába elszegődött egyes magyar orvosokról (valamennyi megtalálható a *Magyar Afrika TudásTár* elektronikus könyvtárban az interneten).

A mostani kötet, elsősorban a doktori disszertációból táplálkozva, de számos továbbfejlesztéssel kiegészítve látott napvilágot. Elsősorban természetesen tudománytörténeti tanulságokkal szolgáló munkáról van szó. Azonban témája jellegéből következő, hogy a néprajzi-etnológiai szakterület szempontjából is jól hasznosítható, értékes információkkal szolgál.

Az első fejezetben a hagyományos afrikai orvoslás vázlatát nyújtja számunkra, amelyben – elsősorban az utazási irodalomból kihámozva – tekinti át a vallásos hiedelmek (fétisizmus), illetve a varázsló doktorok képviselte gyógymódok (mágia, varázslás, boszorkánykodás, szellem megszállottság) képviselte és a valós gyógyító hatású szerek között ingadozó *ősi medicina* egyes elemeit, jelenségeit, megoldásait, eszközeit, növényi, állati vagy ásványi forrásait. Már is szó esik persze az Afrikába főleg a 19. századtól kezdődően eljutó szakemberek tevékenységéről, akik kezdik számba venni a növényekben rejlő valós hatóanyagokat.

Több tucatnyi gyógyító eljárás rövid felidézésére kerül sor: dél-afrikai vagy ugandai hagyományos sebészet, sőt sikeres császármetészek, a togói evék 76 szerre kiterjedő gyógyszerismerete székrekedés, szifilisz, impotencia stb. ellen. Szudánban a bennszülött gyógyítók kezelték a lázat, a tüdővést, járványokat, elláttak kígyómarást, veszettséget, csonttörést, sérvet. Például P. Alvarez 1554-es tudósítása szerint az etiópiai amharák fejfájás esetén a fejet sóval dörzsölték be, és eret is vágtak stb. S máris felbukkannak a magyarok, így Kalmár Jenő, aki 1899-től 14 éven át élt orvosként Kamerunban, de akit mi néprajzosok is jól ismerünk egy jeles szokásleíró közleményéből (Kalmár Jenő: Kameruni néger népszokások, *Ethnographia*, 1913).

A következő áttekintő fejezet a nyugati medicina afrikai megjelenését mutatja be dióhéjban. De a szerző rövidesen áttér a magyar orvosok afrikai *behatolásának* feltárására. Tekintve, hogy a magyar orvospépzés csak 1770-ben indult meg (korábban honfitársaink nyugati egyetemeken tanultak), így érthető, hogy a 18. századból nem maradt fenn információ, orvosaink kirajzása főleg a veszített szabadságharc után indult meg. 31 magyar orvos menekült török területre, közülük Herczeghy Mór fősebész egy ideig a török hadsereg egyiptomi alakulatainál tevékenykedett. Az első magyar orvosi tudósítás Pusztai szerint azonban Gáspár Ferenc (1861–1923) tollából származik, aki „a monarchia hadihajóján utazva megannyi érdekes leírást közölt útjairól”. Tegyük hozzá a kilenc hatalmas kötetben közzétett beszámolókból másfél kötetnyi foglalkozik Afrikával, s benne bőségesen találunk néprajzi kutatáshoz is municiót.

Az első világháborút követően az összezsugorodott országban (a harmincas évekre), mondhatni, orvosi túltermelés következett be, amely ugyancsak hozzájárult a kirajzáshoz. Nem véletlen, hogy ezt a korszakot néhány kiemelkedő jelentőségű szerepvállalás koronázza meg.

Ismeretésünkben elsősorban a bevezető fejezet széles körre kitekintő információinak gazdagságát és értékét igyekeztünk érzékeltetni. A kötet további (egyébként gerincét alkotó) fejezeteket csak igen röviden áll módunkban szemlézni.

A történész szerző itt mutatja be a lényegében Libéria egészségügyi miniszteri posztjára emelkedett Fuszek Rudolfot (1882–1941), akinek rendkívül nagy értékű hagyatéka (kb. 20.000 beteg egészségügyi kartotékja) mind a mai napig a leszármazottaknál lapul meg. Mészáros Kálmán (1894–1971), akit napjainkban inkább, mint vadászt (?) emlegetnek, *mellesleg* az abesszin császár orvosa lett. Sáska László (1890–1978) 1933-tól Etiópiában vitt orvosi praxist, az olasz gyarmatosítók azonban 1937-ben elűzték rendelőjéből, és utóbb negyven éven át Tanzániában, a Meru lábánál élt nagyra becsült gyógyítóként. Thanhoffer Lajos (1906–1971) viszont 1936–1960-ig Belga Kongó kór-

házaiban tevékenykedett. Az ugyancsak Belga Kongóban 1936-tól haláláig működő Scheitz László (1897–1963), egyidőben Katanga egészségügyi államtitkára kiadatlan levelei – Pusztai szerint – sokrétű beszámolóul szolgálnak működési területéről. De több magyar orvos is munkálkodott Albert Schweitzer lambarénéi (Gabon) kórházában.

A kötethez mintegy 2-3 íves angol összefoglaló kapcsolódik. Majd függelékben a leggyakoribb trópusi betegségek ismertetése, ezt követően a hagyományos orvoslás alapfogalmai és legfontosabb tényezőinek rövid összefoglalása, végül részletes bibliográfia következik.

Tegyük mindehhez hozzá, hogy a legnagyobb gond – a kötet igen széles körű anyagfeltárása mellett is – eme kiemelkedő jelentőségű magyar orvostudósok hagyatékának az összegyűjtése – első lépésben, illetve a hagyatékok feldolgozása és közreadása – a másodikban. Sáska László hagyatékának jó része az özeveg kezén elveszett, rákkutatási írásait (kivéve magyar nyelven megírt könyvét) nem találjuk, meglévő iratok legalább három helyen találhatók meg. Fuszek Rudolf nemzetközi orvostörténeti jelentőségű hagyatékán kívül szétszórta írásait is fel kellene deríteni és publikálni. Scheitz László vagy Mészáros Kálmán írásos hagyatéka a családoknál lapul, mások esetében tudomásom szerint a hagyatékok felderítése el sem kezdődött...

Mindemellett ismertetésünk utóbbi részéből talán az tűnhetne ki, hogy Pusztai kötetének ebben a részében már egyszerűen csak az európai orvoslás jegyében működő magyar orvosok afrikai tevékenységét tárja a szemünk elé. Valójában ezekben a részekben is sok tanulságos, néprajzi vonatkozású információra lelhetünk. Hiszen ezek a nagyszerű szakemberek nemcsak hogy a lehetetlennél lehetetlenebb körülmények között dolgoztak, de nap mint nap szembesülniük kellett a hagyományos orvoslás elvetendő és felhasználható elemeivel. A kötetnek ezek az információi ugyancsak a néprajzi-etnológiai szakterület képviselőinek figyelmébe ajánlhatók.

Afrikában önkéntes orvosi feladatot vállalni napjainkban is népszerű dolog. A Magyar Afrika Társaság (volt Afrikai-Magyar Egyesület) az idén (2017) küldte Ugandába 16. Orvosi Misszióját, ahol egyébként a szervezet támogatásával egy egészségügyi központ is épül. E missziók egyik orvosa nemrégiben jelentetett meg könyvet (Fodor Réka: *Egy missziós orvos kalandjai Afrikában*, 2016), amelyben a napi orvosi feladatokon túllépve az orvos-beteg kapcsolat különös emberi-lelki vonatkozásai is feltárulnak. De ha már Pusztai Gabriella könyvében is nyomoztuk az etnográfiai vonatkozású információkat, hadd említsük meg, Turóczi Ildikó erdélyi háziorvos nevét. Ő egyéni úton Kamerunban, egy hegyi közösségben (a fulbe csoportba tartozó esuknál) vállalt két menetben is többhónapos önkéntes orvosi szolgálatot. S mivel már korábban jelentek meg írásai, sőt egy könyve, így frissen támadt néprajzi érdeklődése is írásba fordult. Számos folyóirat publikációja mellett két etnológiai gyűjtési adalékokkal telt könyve is napvilágot látott már (*Változó idők Kamerunban*, 2013, *Boszorkányok, sámánok, varázslók*, 2015), mintegy példázva az etnológiai terepmunkák hőskorszakát, hiszen az orvosnő mintegy autodidacta módon vált jó szemű néprajzi gyűjtővé és kutatóvá.

Ezek az újabb események, törekvések, kiadványok még inkább megerősítik azt a megállapításunkat, hogy Pusztai Gabriellának soron következő további fontos feladatai vannak. Feltáró munkáját ki kell majd terjesztenie néhány más, régebben Afrikában tevékenykedő magyar orvosra, illetve a hagyatékok feldolgozására, de ugyanakkor az 1945-től máig tartó korszak afrikai magyar orvos-történetét is jóval részletesebben fel kell majd dolgoznia.

Egy sajátos kritikai megjegyzés: teljesen értelmetlennek tűnik, hogy a szerző saját írásai nem szerepelnek az egyébként gazdag anyagú bibliográfiában.

Örsi Julianna (szerk.): Palástban: Nagykunági és kötődő lelkészek bizonyágtétele igével, tollal, tettel a magyarságért. Szolnok – Túrkeve: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkevei Kulturális Egyesület. 2016. 332 p.

Bartha Ákos

A vidéki szolgálatot teljesítő református lelkészek hosszú évszázadok óta a vidéki intelligencia fontos képviselői Magyarországon. Rájuk vonatkozó ismereteink hézagosak, jóllehet feltérképezésük egyszerre kellene legyen feladata a hagyományőrzésnek és a tudományos kutatómunkának. A társadalomtörténeti megközelítések és a mikrotörténet térhódítása is indokolná, hogy a kutatásokból ne maradjanak ki azok a vidéki csoportok, melyek képviselői a makrofolyamatokat maguk is elszenvedve egyben alakították, formálták közösségeik életét.

A *Palástban* című tanulmánykötet a „cselekvő embert” (9) a fenti szempontból állítja a középpontba. A bő háromszáz oldalas kiadvány jól érzékelhetően egyszerre ambicionálja a lokálpatriotizmust és a tudományos beszédmodort. Ez a fajta kettősség áthatja a könyv egész szerkezetét és a közölt tanulmányokon is nyomot hagyott. A lelkészek magyarság melletti bizonyágtételeit demonstráló műben másfél oldalas, hivatkozás nélküli összefoglalótól a harmincoldalnyi terjedelmű szaktanulmányig sokféle írás megtalálható. Számszerűsítve: tizenkét szerző három nagyfejezetbe rendezett huszonnégy szövegét – ezek negyede újraközlés – veheti kézbe az olvasó. Örsi Julianna szerkesztői feladatai mellett hét tanulmánnyal vette ki a részét a munkából, rajta kívül négy szerző jegyzett egy-nél több írást. A koncepcióból adódóan nem egy régió reprezentatív lelkésztablója tárul szemünk elé, hanem néhány kiemelt életrajzon keresztül közelíthetünk a református közösségekhez. A szövegeket általában szakirodalomjegyzék és melléklet zárja, ami a legtöbb esetben magában foglal néhány – sokszor egészen kiváló, informatív – fényképet, ritkábban térképet, családfát vagy bibliográfiát. Meg kell említeni, hogy a címadás nem mondható jól sikerültnek, hiszen az alcím, vagyis a „Nagykunági és kötődő lelkészek” kifejezés ebben a formában értelmetlen.

Az első „*Értéktelentők, értékőrök – Lelkészek a közösség élén*” című nagyfejezetet – s magát a kötetet – a szerkesztő bevezető tanulmánya kontextualizálja. Megismerhetjük a lelkészek származását, iskolázottságát és családi-kapcsolati viszonyrendszerét meghatározó főbb tényezőket, valamint közéleti működésük fontosabb jellemzőit. Jól illusztrálja mindezt a szintén Örsi által jegyzett fejezet Gyárfás István olvasónaplójáról, vagyis „Mindenes Gyűjteményéről”. A várt lelkészportrék helyett azonban a következőkben kora újkori ón- és kerámiaedényekkel ismerkedhetünk P. Szalay Emőke jóvoltából, majd Dienes Erzsébet vonja le a kunhegyesi jegyzőkönyvek és anyakönyvek néhány – jórészt már a nyolcvanas években közölt – tanulságát. Az első igazi lelkészportré Elek György Madarász Imre karcagi lelképásztorról írt terjedelmes tanulmánya, mely a könyv legkimunkáltabb, legkiegyensúlyozottabb, széleskörű forrásfeldolgozás nyomán született fejezete. Mindehhez jól illeszkedik a Madarász egyik utódját, Török Vincét bemutató írás is (szintén Elektől), bár az élettörténeti szál itt elvékonyodik, s a várostörténet kerül előtérbe.

Noha a második nagyfejezet „*A lelkészek »kulturális missziója« a politika szorításában*” címet viseli, Rideg István tanulmányából nem derül ki, a Szabolcska Mihály nyomdokain haladó Baja Mihály papköltőt milyen politika szorította valójában? A szerző által is kritizált irodalmi teljesítmény verslábakkal, s értelmezhetetlen kiemelésekkel tarkított bemutatása helyett izgalmasabb lett volna a pacifista verseket is papírra vető Baja Rákosi Jenőhöz vagy Baltázár Dezsőhöz fűződő kapcsolattal körbejárni. Ezt követően Török Imre esperesről közöl két tanulmányt Dienes Erzsébet. Nehezen magyarázható, miért került előbbre Török 1937-es irodalmi művének bemutatása, mint az ifjúkori versek ismertetése, ráadásul sikerült húsz oldalon belül ugyanazt a közel egyoldalas szöveget – kissé

áttördelve – újraközelni (148–149, 167), ekképp kétszer is népszerűsítve a Kis-Trianon palota már számtalanszor megcáfolt legendáját (miszerint itt írta volna alá a magyar békeküldöttség az 1920-as békeszerződést). Fazekas Mihály „nemescélú” (178) dolgozata Pap Béla életének „fehérfényű lángolásáról” (179) a megértés helyett az apológia szellemében fogant. Ez annál is inkább sajnálatos, mivel a *Magyar Út* ötvenes években meghurcolt szerkesztő-tulajdonosa valóban formátumos szereplője a 20. századi magyar történelemnek. Kiegyensúlyozottabb képet kapunk Sipos Istvánról, akinek egy szentesi parasztházból a Princetoni Egyetemig ívelő, majd a kisújszállási parókián kibontakozó pályája 1945-ban megtört. A bebörtönzések és internálások magyarázata azonban még várat magára, mivel Sipos „népbíróági pereinek feldolgozása még folyamatban van” (195) – tudhatjuk meg Örsi lábjegyzetéből. Fabó Zsigmond életútja látszólag jóval csendesebb volt. Vig Márta rövid írásából legalábbis a hatalmakkal szemben kompromisszumokra kész tanyagondozói lelkész karriere rajzolódik ki, aki hívei lelki gondozásáért – és ügyes-bajos gondjainak intézéséért – nem volt rest esetenként 20 km-t lovagolni. Megjegyzem, egy a 20. századi magyar lelkészekre fókuszáló prozopográfiai vizsgálat során ez a lelkészkarakter alighanem nagyobb hangsúlyt kapna. A nagyfejezet három rövid szöveggel zárul. Kormos Lászlóról Ötvös László közöl rövid portrét, Csávás Sándor kutatói hagyatékát Örsi Julianna tárgyalja, Zsoldos István életrajzi „széljegyzeteit” (219) pedig Gulyás Sándor teszi közzé.

Az utolsó nagyfejezet a „*Református lelkészcsaládok mintaadása és helytállása a kisebbségi közösségekben*” címet kapta. Örsi Julianna érdekes dolgozata egy első világháborús távol-keleti protestáns hadifogolytábor életébe enged bepillantást egy kéziratos napló segítségével, majd ugyanő egy „ároni” família, a Harsányiak történetéhez közöl adatokat. Hasonlóan adattúsrá sikeredett egy másik „papi dinasztia”, a matuzsálemi kort megért Tökés András karcagi lelkésztől eredeztetett Tökések ismertetése. Ezekről a lapokról jól kirajzolódnak a bevezetőben felvázolt jelenségek, például a párvalasztás terén gyakorolt endogámia vagy a régiókat – esetenként országokat, kontinenseket – átszelni képes kapcsolati háló. A Tökés-családba nőslülő, a román hatóságok által 1958-ban kivégzett Sass Kálmán emlékének ajánlotta tanulmányát „főhajtással” (281) Hermán M. János, s az ő nevéhez fűződik az 1961-ben – Pap Bélához hasonlóan – gyanús módon elhalálozott Tökés Béla életútjának forrásközlésekkel megtöltött bemutatása is. A legrövidebb nagyfejezet végére egy háromoldalas emlékezés került (Korsós Tünde sorai Kiss Antal bácskai esperesről), majd a kötet szerkesztői összegző zárszóval, valamint egy igen hasznos melléklettel, a nagykunsági esperesek és lelkészek névjegyzékével zárul.

Összességében a *Palástbont* elsősorban a helytörténetészek és az érdeklődő lokálpatrióták forgathatják haszonnal. A – nagyon helyesen – számos adomával olvasmányosított, erős képekben bővelkedő kötetet mindazonáltal szinte végig jellemzi az alulszerkesztettség. Ennél nagyobb probléma, hogy számos szerző nem tudott vagy nem akart kellő távolságot tartani a témájától. Ugyanakkor egyes tanulmányok hasznos kiindulópontjai lehetnek a zárszó által kilátásba helyezett „további kutatásoknak” és „újabb könyveknek” (326). Reméljük, ezek mélysége teljesebb, hangvétele mértéktartóbb lesz.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt* (italic) betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelte ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelte képek közlési jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete.
 - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitarsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitarsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 129.

2018

No. 4.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- ZOLTÁN FEJŐS:* A pantheon of India: A missed opportunity to establish a museum of ethnography in Hungary in 1840 595
JUDIT GULYÁS: The history of the manuscript folktale collection of the Arany family 625
MARIANN DOMOKOS: The folktales of László Arany in Hungarian school textbooks in the 19th century 639
PÉTER HALÁSZ: Traditional haywork among Hungarians in Moldavia 654
SÁNDOR HORVÁTH: A christening feast in Szalafő in 1818 693
ÁGNES EITLER: In the wake of the verbunk in Kóny: The transformation of local society as reflected in dance practice (1918–1956) 706

Researchers and researches

- MELINDA BERLÁSZ:* Sándor Veress, the European ‘ambassador’ of Hungarian ethnomusicology 728

Discussions

- VILMOS TÁNCZOS:* The Dictionary of Moldavian Hungarian Dialect 745
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS: The Dictionary of Moldavian Hungarian Dialect 761
ZOLTÁN MAGYAR: Heroic epic in Gemer region? Some remarks about the latest book of István B. Kovács 766

Book Reviews

779